

080
A 19

Ad. Magyaristika, 1993. évi

7

ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXI.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT -- SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGVISTICA HUNGARICA
TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELVRŐL

REDIGIT -- SZERKESZTI
V. RAISZ RÓZSA

EGER
1993

68380

Eszterházy Károly Főiskola.
Központi Könyvtár

* 162893*

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

1993

1. Angol és amerikai filológiai tanulmányok
2. Eszterházy Károly emlékezete
3. Germanistische Studien
4. Szlav filológiai és metodikai tanulmányok
5. Tanulmányok a biológiai tudományok köréből
6. Tanulmányok a filozófia köréből
7. Tanulmányok a fizikai tudományok köréből
8. Tanulmányok a földrajztudományok köréből
9. Tanulmányok a közgazdaságtan köréből
10. Tanulmányok a magyar nyelvről
11. Tanulmányok a matematikai tudományok köréből
12. Tanulmányok a neveléstudomány és a pszichológia köréből
13. Tanulmányok a politikatudomány köréből
14. Tanulmányok a történelemtudomány köréből
15. Tanulmányok az irodalomtudomány köréből

1.002.435

080
A.19

ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXI.

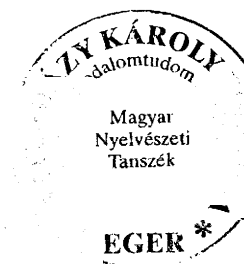
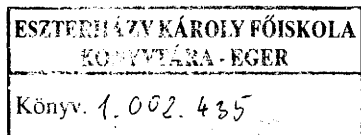
AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT -- SZERKESZTI
PÓCS TAMÁS, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGVISTICA HUNGARICA
TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELVRŐL

REDIGIT -- SZERKESZTI
V. RAISZ RÓZSA

EGER
1993

ISSN 1216-5964

Felelős kiadó: dr. Orbán Sándor
főiskolai főigazgató

Készült az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
nyomdaüzemében

TARTALOM

FEKETE PÉTER: Dr. Chikán Zoltánné 70 éves	5
Dr. Chikán Zoltánné szakirodalmi munkássága. Összeállította: V. RAISZ RÓZSA	8
SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar helyesírás alapjai	11
R. MOLNÁR EMMA: Írásjelek ortográfiájának vizuális és auditív rendeltetése	21
H. VARGA GYULA: A magyar szórend egy sajátos jelensége	33
N. LŐRINCZ JULIANNA: Petőfi Sándor: Csalogányok és Pacsirták (Az ellentét kifejezőeszközei egy retorikus versben)	41
V. RAISZ RÓZSA: A Mikszáth-elbeszélések mondatszerkesztése	59
D. BERENCSI MARGIT: Nagy László címadása korai költészetében (Részlet egy nagyobb tanulmányból)	83
FEKETE PÉTER: Tiszaszőlős helyneveinek tipológiája	89
BIRÓ FERENC: Körösladány víznevei	109
ZIMÁNYI ÁRPÁD: A nyelvművelés és a sajtó (Elvek, módszerek 1945--1985 között)	117
BOZSIK GABRIELLA: Intézménynévszerű elnevezések nyelvi és helyesírási kérdései	127
BACHÁT LÁSZLÓ: A debreceni diáknyelv néhány kérdése	141

CONTENTS

FEKETE, PÉTER: On the anniversary of dr. Chikán Zoltánné	5
V. RAISZ RÓZSA: The bibliography of studies and papers written by dr. Chikán Zoltánné	8
SZATHMÁRI, ISTVÁN: The bases of the Hungarian orthography	11
R. MOLNÁR, EMMA: Visual and auditive function of orthography of punctuation	21
H. VARGA, GYULA: The special case of the Hungarian word-order	33
N. LŐRINCZ, JULIANNA: Polarity in a Petőfi poem	41
V. RAISZ, RÓZSA: The sentence structures of short stories by MIKSZÁTH KÁLMÁN	59
D. BERENCSEI, MARGIT: The titles in Nagy László's earlier poems	83
FEKETE, PÉTER: The typology of geographical names in Tiszaszőlős	89
BÍRÓ, FERENC: The hydrographic names of Körösladány	109
ZIMÁNYI, ÁRPÁD: Applied linguistics in newspapers. Principles and methods between 1945 and 1985	117
BOZSIK, GABRIELLA: The questions of correct usage and orthography in the proper names of institutions	127
BACHÁT, LÁSZLÓ: Some questions on school slang in Debrecen	141

FEKETE PÉTER

DR. CHIKÁN ZOLTÁNNÉ 70 ÉVES*

A Nyelvtudományi Társaságban s a felsőoktatási intézményeinkben hagyomány, hogy kiemelkedő tagjainak 70. születésnapjáról kollégái, tanítványai felolvasóületeken emlékeznek meg, s a felolvasott tanulmányokat kötetben megjelentetik.

A mi egri csoportunk életében ez az első ilyen alkalom, amikor igen nagyrabecsült kollégánk, dr. Chikán Zoltánné dr. Deák Klára 70. születésnapját ilyen módon ünnepeljük. Mindannyiunk nevében megkülönböztetett szeretettel köszöntöm; örülök, hogy erőben, egészséggben megjelenhetett közöttünk.

Én kaptam a köszöntés számomra igen megtisztelő feladatát, s azt, hogy méltassam tevékenységét. Szükségét is érzem ennek a méltatásnak, hiszen akik nem dolgoztak vele, akik nem látták hosszú időn át tartó kimagasló szakmai tevékenységét, nem láthatják megfelelő összefüggésben az ő munkásságát, de nem láthatják a korban tőle távol álló fiatal kollégák sem, akiket tanulmányaik megírásában a tisztelet és szeretet vezette.

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának felolvasóülésén 1992. június 8-án. A szerk.

Amikor nem mindennapi feladatomra vállalkoztam, tudtam, hogy a Klára tartalmaz életútját ismertette, nehezen tudok objektív maradni. Ismeret-ségünk olyan régi, olyan időkben és körülmények között kezdődött, amiből következően ez teljesen érthető.

Emlékszel, Klára az 50-es évek első éveire. Te mint egri általános iskolai tanár konzultációvezetője voltál az általános iskolai tanítóknak szaktanítókká, majd szaktanárokká képzésének, én mint kezdő tanszéki gyakornok, majd tanársegéd nagy érdeklődéssel figyeltem rutinos pedagógiai tevékenységedet. A nyaradat, a pihenésedet áldoztad fel a nemes ügy érdekében. Akkor tapasztaltam először, amit később, pályafutásod során annyiszor, hogy ha értelmes ügyről van szó, fáradságot, áldozatot nem sajnálva mindig készen állsz a munkára.

Pedig nehézségből, akadályból volt elég. Olyan korban éltünk fiatalságunktól kezdve, amikor az "ősmagyar fákat nyögető új szeleket" vad zivatarok váltották, amikor nem volt könnyű talpon maradni. Végig embert próbáló idők jártak, s Te álltad a próbát. A legnehezebb időkben is megőrizted derűs egyéniségedet, nagy tudásoddal, jó előadókészségeddel, eleven szellemeddel magad mellé állítottad mindenkori hallgatóidat. Te pedig érezted tanítványaid szeretetét, s Téged ez boldoggá tett, átszűrte a nehézségeken.

Ünnepeltünk, Chikán Zoltánné, 1922. március 22-én Balassagyarmaton született.

Tanár édesapját korán elvesztette. Édesanyja, a szerény jövedelmű kis-tisztviselőnő nem kis áldozattal taníttatta gyermekeit. A kiválóan tanuló diáklány a budapesti tudományegyetem magyar--latin szakját végezte el. A sors kegye, hogy a legnagyobbak voltak a tanárai. Olyan tudós professzorok, mint Zsirai Miklós, Pais Dezső, Laziczius Gyula, Horváth János. Az egyetemet 1945-ben fejezte be. 1947-ben doktorált, s 1948-tól 1953-ig általános iskolában tanított.

1953-ban került az egri főiskola magyar nyelvészeti tanszékére, s nyugdíjazásáig, 1980-ig itt tanított. Az általános iskolai tanítók nyári átképzésében részt véve került kapcsolatba Papp Istvánval, a kiváló nyelvészprofesszorral, aki éles szemével felismerte tehetségét, s munkatársként szemelte ki a tanszékre. Erre azonban már Papp István utódja idején került sor. Papp István a debreceni egyetem professzora lett.

A tanszéken kezdettől fogva magas szakmai és pedagógiai színvonalon teljesítette feladatát. Oktatómunkája mellett hamar bekapcsolódott a kutatómunkába is. Dolgozatai igen jó gyakorlati érzékről, az új iránti fogékonyságról tesznek bizonyosságot.

Alig van szakmánknak olyan ága, amelyikben a tanszéken ne dolgozott volna. Kapott feladatát mindenkor a tőle telhető legnagyobb intenzitással vé-

gezte el. Élvezetes nyelvművelő óráit, leíró nyelvtani gyakorlatait, tudományos diákköri irányítását állandóan dicsérték a hallgatók. Szép számú szakdolgozati minősítései példamutatóak.

Tudományos munkájában foglalkozott leíró nyelvtani gyakorlatokkal, stilisztikai, tantárgy-pedagógiai kérdésekkel, kedvelt területe ma is a tantárgy-történeti kutatás.

Országosan ismert szakemberré tantárgy-pedagógiai tanulmányai révén vált. 1958-tól a tanszéki szak módszertan oktatója volt. Ezzel kezébe került a gyakorlati képzés irányítása a gyakorlóiskolai tanárok összefogásával egyetemben.

Tantárgy-pedagógiai tárgykörű a sok elismerést kapott könyve "A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben" (Tankönyvkiadó, 1978.) Publikációinak több mint a fele tantárgy-pedagógiai.

Többször kérték fel az anyanyelvi nevelés korszerűsítését szolgáló könyvek lektorálására, előadásokkal szerepelt a nyelvészkonferenciákon. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán is tantárgy-pedagógiai témakörből tartott előadást.

Tanulmányai a főiskolai tudományos közleményeken kívül a Magyar Nyelvőrben, a Felsőoktatási Szemlében, a Magyar tanításban, a Módszertani Közleményekben jelentek meg.

A nehézségek végigkísérték a pályáját. Négy fiúgyermek, akiknek a neveléséhez abban az időben semmi segítséget, kedvezményt nem kapott. Anyaként is kiváló nevelőnek bizonyult. Mind a négy fiú elismert szakember, az ország különböző intézményeiben vezető pozícióban dolgozik.

Klárka 32 évet töltött a tanári pályán. Ebből főiskolánk magyar nyelvészeti tanszékén 27 évet. Régen is, ma nyugdíjasként is köztisztviselőként álló tanáregyenlőség. Valamennyien szeretettel, megbecsüléssel gondolunk a munkában együtt töltött napokra, mindig szívesen látjuk, ha meglátogat bennünket. Sajnos, kevés ilyen alkalom adódik, de megértjük, hiszen ma már a négy fiú helyett 9 unoka veszi körül.

Ezután is mindig szeretettel várjuk.

Jó munkájáért a művelődésügyi miniszter Kiváló Munkáért kitüntetést adományozott.

Most, 70. születésnapján kollégái, tanítványai nevében kívánok ünnepeltünknek jó egészséget, további munkakedvet és derűt, s sok örömet szép családjában.

Chikán Zoltánné Deák Klára szakirodalmi munkássága

1. Ábrányi Emil, a költő. Egyetemi doktori disszertáció. Kézirat. 1946. 95 l.
2. Az általános iskolai nyelvművelő munka néhány kérdéséről. EPF Évkönyve. 2. 1956. 258--268.
3. Az elemzés kérdése az általános iskolában. EPF Évkönyve. 3. 1957. 297--315. Ua. (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetek 69.)
4. A nyelvi elemzés stilisztikai vonatkozásai az általános iskola 8. osztályában. EPF Évkönyve. 4. 1958. 127--144.
5. Reguly Antal, "Észak Kőrösi Csomája" 1818--1848. NU. 13. évf. 1958. aug. 22. 179. sz. 4.
6. Adalékok az alaktani elemek stílusértékéhez. EPF Évkönyve. 5. 1959. 55--62. Ua. (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetek 122.)
7. Magyar helyesírás és nyelvhelyesség. Nem magyar szakos hallgatók számára. (Kézirat). Bp. 1960. Tankönyvk. 114. (Tanárképző Főiskolák jegyzete). Ua. 1965., 1966., 1967. Társ szerző: Mucsi Józsefné
8. Radnóti Miklós eclogáinak nyelvéről. (Szempontok a főiskolai nyelvészeti gyakorlatokon folyó nyelvi elemzéshez.) EPF. Évkönyve. 6. 1960. 23--45. Ua. (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetek 164.)
9. Az írásjelek szerepe az általános iskolai anyanyelvi oktatásban. EPF Évkönyve, 7. 1961. 163--187. Ua. (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetek 210.)
10. A nyelvtani szemléltető szöveg kialakításának néhány kérdése. ETKF TK. Nova ser., 2. 1964. 83--92. Ua. (Az Egri Tanárképző Főiskola füzetek 313.)
11. Helyzetkép középiskolát végzett tanulók magyar nyelvtani felkészültségéről. (Az Egri Tanárképző Főiskolán lefolyt felvételi vizsgák tapasztalatai és tanulmányai alapján.) Magyar Nyelvőr, 89. évf. 1965. 4. sz. 452--461.
12. Csak egy vessző? NU. 17. évf. 1966. ápr. 17. 90. sz. 6.
13. Egybe? Külön? Kötőjellel? (Utazás -- a földrajzi nevek helyesírása körül.) NU. 17. évf. 1966. júl. 24. 174. sz. 6.
14. Hogyan nevezzek? A tulajdonnevek helyesírása. NU. 17. évf. 1966. aug. 14. 192. sz. 4.
15. Jó testvér-e Kati és Julika. NU. 17. évf. 1966. okt. 9. 239. sz. 5.
16. Még egy ragunk helyes és helytelen használatáról. NU. 18. évf. 1967. okt. 1. 232. sz. 5.
17. Szia, faterkám!? (Álljuk útját a diákzsargon terjedésének!) NU. 18. évf. 1967. jan. 22. 19. sz. 5.
18. "Boldog eredményekben gazdag új esztendő...?! (Még egyszer a hirdetések nyelvéről) NU. 19. évf. 1968. jan. 14. 11. sz. 5.
19. Nyelvművelés. Bp. 1968. Tankönyvkiadó, 103. Társ szerző: MUCSI JÓZSEFNÉ.

20. Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok. Bp., 1968, Tankönyvk. 430. Társ-szerzők: BACHÁT LÁSZLÓ és BENKŐ LÁSZLÓ.
21. A határozók általános iskolai tanításának szerepe a logikus gondolkodás készségének fejlesztésében. ETKF TK. Nova ser. 7. 1969. 103--109. Ua. Az Egri Tanárképző Főiskola füzetek 477.
22. A határozók tanításának szerepe a logikus gondolkodás készségének fejlesztésében. Módszertani Közlemények 10. évf. 1970. 3. sz. 181--184.
23. Az ige tanításának néhány módszertani kérdése az 5. osztályban. Magyar-tanítás 13. évf. 1970. 4--5. sz. 233--235.
24. Irodalom és nyelvtan. Magyar Nemzet. 26. évf. 1970. júl. 15. 164. sz. 8.
25. A magyar nyelvtanítás célkitűzéseinek változása a tantervek tükrében. EHSMTKF TK. Nova ser. 8. 1970. 147--179. Ua. (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola füzetek 505.)
26. Csoportos munka az általános iskolai nyelvtanításban. (Egy kísérleti vizsgálat tapasztalatai) EHSMTKF TK. Nova ser. 9. 1971. 35--63. Ua. (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola füzetek 528.)
27. A felvételi vizsgák korszerűsítése. Felsőoktatási Szemle 21. évf. 1972. 12. sz. 750--753.
28. A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai anyanyelvi oktatásban. (Történeti áttekintés.) EHSMTKF TK. Nova ser. 10. 1972. 63--94. Ua. (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola füzetek 556.)
29. A nyelvi-stilisztikai szövegelemzés szerepe a személyiségformálásban. Hevesi Művelődés. 12. évf. 1972. 1--2. sz. 8--12.
30. Érettségizettek stilisztikai műveltségéről. Magyar Nyelvőr, 97. évf. 1973. 3. sz. 305--312.
31. A helyes kiejtési technika és az ének tanításának összehangolása. In. Anyanyelvünk az általános iskolában. (Vándorgyűlés) Nyíregyháza, 1972. ápr. 6--8. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN, Bp. 1974. Tankönyvk. 136--138.
32. Integrált oktatás -- komplex államvizsga. Felsőokt. Szle. 32. évf. 1974. 7/8. sz. 450--455.
33. A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai anyanyelvi oktatásban. (Történeti áttekintés) II. rész: 1869--1905. EHSMTKF TK. Nova ser. 12. 1974. 43--72. Ua. (Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Füzetek 613.)
34. A szaktárgyi gondolkodás fejlesztése az általános iskolai leíró nyelvtani ismeretek tanításában. Módszertani Közlemények, 14. évf. 1974. 1 sz. 12--18.
35. Emlékezés Bárczi Gézára. NU. 26. évf. 1975. nov. 11. 264. sz. 4.
36. A korszerű nyelvtani példatár és alkalmazása. Magyar-tanítás, 18. évf. 1975. 4--5. sz. 162--166.

37. Az anyanyelvi öntudat kialakításának társadalmi jelentősége. Hevesi Művelődés, 1976. 2. sz. 7--10.
38. Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének kérdései. In: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Tanulmányok, szakvélemények (Szerk. SZÉPE GYÖRGY.) Bp. 1976, Tankönyvkiadó, 39--52. Ua. 2. kiadás 1979. Társszerzők: BAKOS JÓZSEF--FEKETE PÉTER--PÁSZTOR EMIL--RAISZ RÓZSA.
39. A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben. Bp. 1978. Tankönyvkiadó, 154. l. (A tanítás problémái 31.)
40. A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai anyanyelvi oktatásban. (Történeti áttekintés) III. rész: 1906--1946. EHSMTKF TK. Nova ser 14. 1978. 103--113. Ua. (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola füzetei 686.)
41. A Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szervezeti Életünk. 5. évf. 1979. 1. sz. 65--70.
42. Az anyanyelv mint tantárgyközi kódrendszer. In: A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. IMRE SAMU stb. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 267--272. (Nyelvtudományi értekezések 104.)
43. Jelentésváltozások a jogi nyelvben. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó Bp. 1988. 245--50.

(Rövidítések:

1. EPF: Egri Pedagógiai Főiskola
2. ETKF TK: Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei
3. EHSMTKF TK: Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei
4. NU: Heves megyei Népújság)

Összeállította: V. RAISZ RÓZSA

SZATHMÁRI ISTVÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

A MAGYAR HELYESÍRÁS ALAPJAI*

ABSTRACT: (*The bases of the Hungarian orthography*) The author emphasizes the importance of examining the theoretical and scientific background of the Hungarian orthography, as well as its practice and usage while presenting the main systemic characters.

The study gives a survey of the essential principles of the Hungarian orthography (e. g.: letter writing with the Latin characters, the adaptability and variability of the rules, and the interconnection of the main points etc.). The problems are demonstrated with historic and up-to-date examples.

1. Miért érdemes, miért kell a magyar helyesírás alapjaival foglalkozni? -- Mindenekelőtt azért, mert se elméleti, tudományos háttérét tekintve, se a mindennapi gyakorlatban nem foglalja el az őt megillető helyet. A nyelvtudományon belül, szinte a legutóbbi időig egy kissé lenézett diszciplínának számított. És hogy helyesírási gyakorlatunk hol tart, azt jelzik -- többek között -- a hírlapjainkban, az utcai cégtáblákon található -- nemegyszer súlyos, félreértésre és nevetségre okot adó -- efféle hibák. De -- hogy a saját házunk előtt seperjünk -- előfordul, hogy a tanárok, tanítók (köztük a magyar szakosok is) vétének a helyesírási szabályok ellen, vagy legalábbis javítatlanul hagyják a tanulók ilyen jellegű botlásait.

És időszerű is helyesírásunk alapjainak a feltárása, összefoglaló kiemelése. 1984-ben ugyanis -- körültekintő tudományos előkészítés után, a ma problémáit is felölelve -- megjelent „A magyar helyesírás szabályai”-nak II. kiadása, és 1988-ban napvilágot látott az erre épülő „Helyesírási kézikönyvtár”. Ez a két fontos munka megvilágítja, tükrözi az alapokat is. (L. a róluk szóló alapos tanulmányt, FÁBIÁN PÁL és SZEMERE GYULA írását: A magyar helyesírás szabályainak II. kiadásáról. Nyr. 108: 385--406.)

---

* Előadásként elhangzott az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatói előtt 1991. április 17-én.

Ahhoz, hogy ezt a témát választottam, egy szubjektív körülmény is hozzájárult. Nemrégem tudniillik II. és IV. éves hallgatóknak elő kellett adnom helyesírásunk kialakulását és fő jellemzőit, továbbá szemináriumgyakorlatot is kellett tartanom a jelzett témakörből, s ilyenformán korábbi idevágó kutatásaimra is támaszkodva (I. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.), még világosabb lett előttem helyesírásunk logikus és következetes, máig tartó fejlődése, valamint e fejlődésnek és mai rendszerének alapvetése.

2. Mi a helyesírás? -- Az Értelmező kéziszótár így írja körül: „Azoknak az elveknek és szabályoknak összessége, melyek szerint a nyelv szabait, szókapcsolatait, mondatait [mai rendszerezésünk szerint hozzátehetnénk: és szövegeit] írni, írásjeleit használni kell.” Tehát a helyesírásban „elvek”-ről, vagyis egyetemes érvényű, alapvető törvényekről, törvényszerűségekről, más kifejezéssel: valamely rendszerben alapul szolgáló fontos tételekről van szó (I. ÉrtSz. e/v). Ilyen például a „szóelemző írásmód” elve, ami azt jelenti, hogy a ragos, jeles, képzős szavakban, az összetételekben, valamint az egymást követő szavak határán a beszéd során létrejövő alkalmi hangváltozásokat a leírásban nem vesszük tekintetbe, hanem a szóelemeket eredeti alakjukban tüntetjük fel (pl. *tűzről*, *népdal*, *eszik belőle* formákat írunk, pedig „tűszől”, „nébdal”, „eszik belőle” variánst ejtünk).

Az elvek mellett a helyesírásban szereplő „szabályok” meg (I. ÉrtSz.) valójában bizonyos grammatikai formák, szó- és kifejezéstípusok stb. leírását megállapító rendelkezések. (Pl. a 110. szabály így szól: „A színárnyalatot kifejező melléknévi jelzőt egybeírjuk a színt jelölő melléknevekkel: *halványlila*, *mélykék* stb. Az összetett színnevek árnyalatát jelző mellékneveket azonban különírjuk: *sötét rózsaszín*, *halvány kékeszöld* stb.)

Egyébként a *helyesírás* elnevezés a *helyes* melléknév és az *írás* szó összetétele. A *helyes* az ismeretlen eredetű *hely* főnév származéka (a TESz. által megadott és időben egymást követő három jelentés jól mutatja, hogyan alakult ki a *hely* főnévből az 'igazságnak, a szabályoknak megfelelő' jelentésű *helyes* melléknév: 1. 'akinek telke van' > 2. 'a valóságnak megfelelő' > 3. 'csinos, tetszetős'). Az *írás* az ótörök eredetű és 'fest, ír' értelmű *ír* ige -ás képzős alakja. Korábban (és néha ma is) a görög--latin eredetű *ortográfia* szóval jelölik (a jelentése szintén 'helyes' + 'írás'). Más nyelvekben ugyancsak rendszerint használatos mindkét változat: német *Rechtschreibung* és *Orthographie*; angol (*right*) *spelling* és *orthography*, francia (csak ez használatos) *orthographe*, orosz *правописание* és *орфография*, finn *oikeinkirjoitus* és *ortografia*.

3. Miért fontos a helyesírás? -- Erre a kérdésre hosszabban kell válaszolnunk.

A nagyközönségben kétféle negatív, vagyis elmarasztaló álláspont alakult ki a helyesírással kapcsolatban. Egyesek azt mondják, nem kell különösebben törődni a helyesírással, ilyen hibákkal is meg lehet érteni egy-egy szöveget. Mivel a mi helyesírásunk értelemtükröző, értelemmegkülönböztető (l. később is), bizonyos esetekben a rossz helyesírás félreérthetővé teszi mondanivalónkat. Nem mindegy, ha valakinek azt mondjuk, hogy „Kérdd meg a barátunkat!” vagy azt, hogy „Kérd meg a barátunkat!”. Milyen különbség van továbbá a „*másállapot*” és a „*más állapot*” között! Vagy például a következő, újságcikkből vett mondatban a nagy kezdőbetűs írás teszi egyértelművé, hogy a hasonló című napilapról van szó: „Lelki szemem előtt olyan *Magyar Nemzet* képe lebeg, amelyet a világ és az ország dolgáról tudó,... szabad gondolatok iránt fogékony, nyitott szellemű polgárok olvasnak.” (Magyar Nemzet 1991. szept. 10. 1.) Azt viszont minden írással kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a helyesen kitett ékezetek, a helyes egybe- és különírás, a helyesen alkalmazott írásjelek stb. nagymértékben segítik a megértést.

Mások meg azt hangoztatják, hogy egyszerűen lehetetlen megtanulni a helyesírást, nincs abban semmi logika, semmilyen rendszer, legfeljebb igen nagy gyakorlattal lehet valamelyest elsajátítani. Bár a „gyakorlat teszi a mestert” elve ez esetben szintén érvényes, hangsúlyoznunk kell, hogy a mi helyesírásunk nagyon is szervesen, a maga belső logikája szerint alakult ki, és így fejlődik ma is, amelynek az alapjait, fő elveit viszonylag könnyen el lehet sajátítani. (L.: DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, BENCÉDY JÓSEF: A magyar helyesírás rendszere. NytudÉrt. 54. sz. Bp., 1966.; DEME LÁSZLÓ: Helyesírási rendszerünk logikája. Nyr. 88: 229--247, 357--376; l. még az itt később kifejtendőket is.)

Miért fontos hát a megfelelő helyesírási rendszer kialakítása, a helyesírás tudományának megfelelő művelése, illetve -- az egyének számára -- a helyesírás (elméleti és) gyakorlati ismerete? Az e kérdésre adott válaszmát a következőképpen taglalhatjuk: a) miért fontos az egyes népek, nemzetek számára?; -- b) az egyén számára?; -- c) a rokon és érintkező tudományok, tudományágak számára? Lássuk őket egyenként.

a) Miért fontos a helyesírás az egyes népek, nemzetek számára? -- Röviden szólva: egy-egy nép nemzetté válásának szinte feltétele, majd műveltségének fokmérője a nyelvi sztenderd kialakítása és ezen belül az egységes helyesírási rendszer létrehozása.

Ismeretes, hogy a nyelvi egységesülés nálunk éppen a formai elemekben, a hangjelölés területén indul meg, majd a helyesírási rendszer létrehozásának a reformáció -- és benne az anyanyelven tartott istentisztelet, a nyelvtanok és tankönyvek megjelentetése, az iskolák és a nyomdászat stb. -- ad lendületet, 1825-től pedig a Magyar Tudományos Akadémia (először Tudós Társaság) vállalja mind a mai napig a helyesírás gondozását. Ez utóbbi jelzi,

hogy a helyesírás valójában közügy. (Csupán zárójelben utalok a következőre. Fodor István említi „Mire jó a nyelvtudomány?” című 1968-as munkájában, a 260. lapon, hogy például Nigériában a századfordulótól három helyesírási rendszert hoztak létre, mindegyik használatban van, de egyik se jó. Mint megállapítja: többnyire hittérítőknek és nem nyelvészeknek a munkája, ezért újat kell alkotni.)

Ilyenformán az egységes helyesírás biztosítja az érthetőséget és egyértelműséget. És -- különösen a mi esetünkben -- nem feledkezhetünk meg a helyesírás összekötő szerepéről sem. Tudniillik ez biztosítja -- elsősorban a megjelent nyomtatott művekben -- az érthetőséget és az egyértelműséget a nemzetnek -- nemzetünknek -- más országokban élő tagjai számára is: az Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján, a Délvidéken, valamint a Nyugaton élő magyarok számára ugyanaz a helyesírási rendszer érvényes, amely azonban lehetőség szerint figyelembe vette az ő speciális szempontjaikat is.

b) Miért fontos a helyesírás az egyének számára? -- Mint utaltunk rá, a helyesírás ismerete az írás megértését -- árnyalatnyi finomságainak a megértését is -- biztosítja. Egyébként az általános műveltséghez és a szellemi igényességhez szorosan hozzátartozik. Mindez fokozottan vonatkozik a tanítókra, tanárookra. Nekik nemcsak példát kell mutatniuk (a matematika-, biológia- stb. tanároknak is!), hanem a magyar szakosok egyúttal tanítják is, közvetlenül és közvetve. Ezért nekik föltétlen szükséges pontosan ismerni a helyesírás elméletét (elvek, szabályok, az egész rendszer) és gyakorlatát (az egyes részek tanításmódja a különböző típusú iskolákban, illetve a különböző korú osztályokban), továbbá a magyar helyesírás kialakulását (történetét) és a nyelvészeti, valamint egyéb tudományokkal, tudományágakkal való összefüggését.

c) Miért fontos a helyesírás az érintkező nyelvészeti és más tudományok, tudományágak számára? -- Itt már természetesen mindenekelőtt a helyesírás tudományáról van szó. Nyilvánvaló, hogy a helyesírás szorosan összefügg a leíró nyelvtannal (morfológia, szófajtan, mondattan és szövegtan); nem boldogul nélküle a nyelvtörténet és az irodalomtörténet (mindkettő esetében már nagyon korán jelentkezik a hangjelölés és az olvasat problematikája stb.); szerves része továbbá a nyelvi sztenderd kialakulásának, majd későbbi módosulásának; nem lehet meg nélküle a stilsztika (a szépírói helyesírás, egyéni megoldások stb.); végül irányt mutathat bizonyos értelemben a művelődéstörténetnek (mely népekkel érintkezett a magyarság a honfoglalás utáni századokban és a későbbi időkben). (Néhány szakirodalmi utalás: KNEZSA ISTVÁN: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952.; uő.: A magyar helyesírás története. Bp., EMNyF 1959. 2.; -- SZATHMÁRI ISTVÁN: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.; --

FÁBIÁN PÁL: Az akadémiai helyesírás előzményei (1772--1832.) Bp., 1967.; -- SZEMERE GYULA: Az akadémiai helyesírás története (1832--1954.). Bp., 1974.; -- BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963.; -- BENKŐ LORÁND: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp., 1980.; uő.: A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988.)

4. Rátérve most már közvetlen tárgyunkra, induljunk ki abból, hogy a magyar helyesírás alapjait -- más nyelvek helyesírásával is összehasonlítva -- annak fő jellemző sajátosságai jelentik. Ezek a következők:

a) Mint „A magyar helyesírás szabályai” (1984.11., a továbbiakban: MHSz.) is utal rá (2. szabálypont), a mi helyesírásunk betűíró. Vagyis legkisebb egységei nem szót vagy szótagot jelölnek (mint pl. a kínaiiban, illetőleg a japánban), hanem hangokat.

b) Aztán a magyar helyesírás latin betűs. Tudniillik betűsorunk lényegében a latin betűkészletből alakult ki (pl. a francia eredetű lcsl értékű *ch*, vagy a cseh származék lcl értékű *cz*, illetve az olaszból való lnyl értékű *gn*, továbbá az lszl értékű magyar fejleményű *sz* stb. végső soron szintén latin elemeket tartalmaz). (L. MHSz. uo.)

c) Azt is megállapíthatjuk róla, hogy hangjelölő. Ez meg arra vonatkozik, hogy a magyar betűk legtöbbször valóban kiejtett hangokat takarnak, azaz a leírt forma nemigen tér el a kiejtéstől, szemben például a franciával (*août* [u] ‘augusztus’, *beaucoup* [boku] ‘sok’) vagy az angollal (*peace* [pi:s] ‘béke’, *school* [sku:l] ‘iskola’). (Vö. MHSz. uo.)

Az eddig felsorolt (mondhatnánk: távolabbi) vonások -- bár tények -- közvetlenül kevésbé „segítik” helyesírásunk elsajátítását. Annál inkább a továbbiak, amelyek immár mintegy belülről világítják át helyesírásunkat.

d) Méltán említi a MHSz. (uo.) értelemtükröző jellegét. Ez sok mindenben megnyilvánul. Először is abban, hogy a szóalakokban -- mint már utaltunk rá -- rendszerint feltüntetjük az egyes szóelemeket, függetlenül a kiejtésükben alkalmilag végbement változásoktól (pl. a *lát* ige többes első személyű alakját *lát+juk*-nak írjuk, pedig [láttyuk]-nak ejtjük; aztán bár így mondjuk [hásztető], mégis *ház+tető*-t írunk, hisz annak a két szónak az összetétele). A külön- és egybeírással pedig megkülönböztetjük a szókapcsolatokat az összetételektől (pl. más a „*hat ökör*” („A hat ökör csendesen ballagott a nehéz szekér előtt”) és a „*hatökör*” („Hisz hatökör ez hozzá!”). Aztán van „*betonkeverő kád*” és „*beton keverőkád*”. Sőt ez utóbbiak elválasztásakor is jelezzük a szóhatárokat (pl. „*meg-int*” ‘figyelmeztet’, de „*me-gint*” ‘újra!’; „*gépelem*” ez ilyen megszakítással főnév, ha viszont a következőképpen szakítjuk meg: „*gépe-lem*”, akkor a *gépel* ige bizonyos alakjával van dolgunk). A kis és nagy kezdőbetű szintén jelzi, hogy köz- vagy tulajdonnévről van-e szó (pl. a *patak* ‘csermelynél nagyobb, folyónál kisebb folyóvíz’, a *Patak* szó viszont egy

Nógrád megyei község neve). Még az úgynevezett idegen szavak is jelzik írásmódjukkal, hogy meghonosodottak-e, vagy csak az elején vannak ennek a folyamatnak (pl. *perszóna* -- tehát magyarosan írva -- 'pejoratív: azaz megvetéssel említett nőszemély', de *persona non grata* -- azaz latinosan írva -- 'olyan diplomata, akinek jelenlétét a működési területén levő állam korlátozza' vagy pl. a *schilling*, már a nagy kezdőbetűjét elvesztette, de az *sch*-val való írást még tartja, persze valószínű hogy ez is *s*-sé változik majd; vö. *frank*, a francia eredetű szó a németből átvéve, l. TESz.). És még sorolhatnánk tovább.

A következőkben említendő vonások mellett, hogy helyesírásunk belső tulajdonságait emelik ki, egyre inkább utalnak e rendszer kialakulására, történetére is.

e) Ismeretes, hogy egyetlen nyelv sem teljesen egységes, úgynevezett nyelvi rétegeket különböztetünk meg bennük. Nos, a magyarban a szóelemek leírása „a történeti hagyományban kialakult, a helyesírás által is őrzött” nyelvi sztenderdet, közelebből „mai k ö z n y e l v i k i e j t é s ü n k e t” tükrözi (vö. MHSz. 17. szabálypont). Ez azt jelenti, hogy helyesírásunk pl. a nyelvjárási *kík, lú, kezít, tanét*; az argóbeli *lóvé, vonatozik*, illetve a pesti nyelvi *kőrút, ellemi* stb. helyett a köznyelvi *kék, ló, kezét, tanít*; továbbá *pénz*, illetőleg *újonc katona a körletben körbemászik az ágy alatt*, valamint *kőrút, elemi* formákat, kifejezéseket rögzíti.

Mindez persze azt is jelenti, hogy a köznyelvben két alakban használatos szavakat, szóalakokat helyesírásunk is így tünteti fel, pl. *csoda és csuda, hova és hová, neki és néki, gyerek és gyermek, fel és föl*, illetve *hallgatódzik és hallgatózik; olvass és olvassál; állt és állott, mondta és mondotta; most és mostan*.

f) Talán mégis leglényegesebb vonása azonban a magyar helyesírásnak a r e n d s z e r - j e l l e g e , illetve l o g i k u s volta. Az Értelmező kéziszótár ezt írja a „rendszer”-ről: „l. Fil Tud Egynemű vagy összetartozó dolgoknak, jelenségeknek bizonyos törvényszerűségeket mutató rendezett egésze.” A „logika” pedig ezt jelenti: „3. vál A dolgok közötti törvényszerű összefüggés”. Tehát röviden elmondhatjuk: helyesírásunk rendezett egész, amelyet törvényszerű összefüggések jellemeznek. Ezt a bizonyos rendezettséget mindenekelőtt az alapelvek biztosítják. Mielőtt azonban ezek lényegére rámutatnánk, vessünk egy rövid pillantást a magyar helyesírás kialakulására.

A Szent István korától formálódó helyesírás előtt -- amely a latin betűket vette át -- három nagy kérdés állt. Első volt a teljes h a n g j e l ö l é s , illetve az ún. f o n e m a t i k u s j e l l e g megvalósítása. Ez utóbbi azt jelentette, hogy egy hangot mindig ugyanaz a betű jelöljön, és hogy egy bizonyos betű mindig ugyanazt a hangot takarja. Ez természetesen fokozatos következe-

tességgel több századon át ment végbe. Kezdetben problematikus magyar hangok voltak a következők, mivel vagy hiányoztak a latinból, vagy lényegesen másként ejtették őket, vagy pedig a latinban többféle jelük volt:

lszl	--	lzl	ltyl, lgyl, lnyl, llyl
lsl	--	lzsl	löl és lül, továbbá a hosszú magánhangzók
lcl	--	lcsl	lvl és lul, illetve lil és lij
ldzl		ldzsl	

Érdeemes volna végigkísérni, milyen szívós következetességgel valósult meg a fonematikus jelleg. Erről azonban most le kell mondanunk (l. elsősorban KNEZSA két idézett munkáját), csupán néhány megjegyzést teszek vele kapcsolatban. A lcl hangnak pl. először 5 jele volt, majd 3, aztán kettő lett, ez utóbbi (a *cz* és a *c*) megmaradt 1903-ig, illetve az akadémiai helyesírás csak 1922-ben fogadta el a SIMONYI javasolta (és mai) *c* változatot. Egyébként a kancelláriai helyesírás (a XVI. század végéig) magyar fejleményként megoldotta (mai formájúra) a ltyl, lgyl, lnyl és llyl jelölését, és fontos lépést tesz a hosszú magánhangzók jelölése felé a kettőzéssel (*aa*: lál, *oo*: lól) ez az eljárás egyébként a mássalhangzók esetében marad majd meg). A kódexek helyesírása (a XV. század elejétől a XVI. század végéig) meg bevezeti a mellékjelezést (pl. *t', h; v és ü*: lül, *p*: löl; *e és è, ê*: lel és lël); ez az eljárás meg a magánhangzók esetében él tovább. Aztán a protestáns helyesírás (a XVI. és a XVII. század) megoldja a lzl és lszl, valamint a lsl és lzsl jelölését (*l̄, l̄̄*); állandósítja a továbbá a ltyl, lgyl, lnyl, llyl jelölésmódját; ekkor állandósul a hosszú magánhangzók mai módon való írása is (*ū, í, ó, é, á*); és jelöli a rövid löl-t és az lül-t (*ō, ū*), továbbá a nyílt lel-t (*e*). A protestáns helyesírást egyébként mindenekelőtt a Károli-biblia és Szenczi Molnár Albert Zsoltároskönyve terjesztette el, viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek elhagyták a lzsl és a nyílt lel megkülönböztető jelét. Valójában ez utóbbinak is köszönhető, hogy -- pl. a finn írásmóddal szemben -- nálunk jelöletlen maradt a két lel hang közötti különbség. Az úgynevezett katolikus helyesírás (a XVI. és XVII. század) a mássalhangzókat már mai módon jelöli, kivéve a lcl és lcsl-t (*cz* és *ch*), Pázmány viszont a *cs* jelet használja, és Kazinczyék hatására ez terjed el. A XVIII. század végéig tehát megvalósul a teljes hangjelölés és a fonematikus jelleg. (Megjegyzem, hogy a lzsl hang mai jele Révai Miklóstól származik.)

Másik nagy probléma volt az, hogy helyesírásunk a morfé mák találkozásánál a kiejtésben létrejövő változásokat (hasonulás, összeolvadás, mássalhangzó-rövidülés, mássalhangzókieés) figyelembe veszi-e. A XVII. századig általában inkább a kiejtésnek megfelelő (fonetikus) írásmód volt gyakoribb (pl. Sylvesternél: „vigre, meg *atta* fiat”), de kisebb mértékben előfordult ennek az ellenkezője is (pl. 1264 *feldkuz*, KT. *tudyuc*). A rendezés elindítása Geleji Katona István nevéhez fűződik. 1645-ben Gyulafehérvárott

megjelent Magyar Grammatikuskájában a szótövek kiemelését követelte (*fáradtság, gazság, látja*), vagyis az alkalmi hangtani változásokat nem kívánta jelölni. Mindezt azonban -- röviden szólva -- eltúlozta: nyelvünk történeti változását nem vette figyelembe, így olyan tőalakok, illetve leírt formák szerepeltek nála, mint *jövsz, jön*, aztán: *embervel* és *a'ban*. Tótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János (l. a Károli-biblia 1684-es amszterdami kiadását, illetőleg PP 1708., 1767³. kiadásait) „faragja le” Geleji Katona túlzásait, immár mai módon írva: *jössz, jön, emberrel, abban*. A felvilágosodás korában a helyesírás is kilép a felekezeti keretekből, továbbá az ipszilonista és jottista háborúból a Révai képviselte jottista elv kerül ki győztesen (persze mert Kazinczy ezt teszi a magáévá), s ez utóbbi szintén a szóelemző elvet erősíti.

Így lényegében megoldódott a második probléma is a XIX. század elejére: megszilárdult a két legfontosabb alapelv: a kiejtés szerinti (MHSz. 17--48. szabálypont) és a szóelemző írásmód (uo. 49--85. szabálypont). Utaljunk arra is, hogy ezekhez csatlakozik a valójában kisebb jelentőségű, de mégse lényegtelen „hagyományos” (uo. 86--91. szabálypont) és „egyszerűsítő” írásmód (uo. 92--94. szabálypont). Ezekre most nem térek ki.

Helyesírásunk harmadik problémakörébe az „egyéb” kategóriába sorolt esetek tartoznak: a kétjegyű hosszú mássalhangzók jelölésmódja, a kis és nagy kezdőbetűk, valamint az írásjelek használata, a külön- és egybeírás, továbbá az idegen szavak írásmódja stb. Az első lépést ezen a téren az 1832-es akadémiai helyesírási szabályzat teszi meg. Ez az első szabályzat -- amely immár nem egy felekezetnek stb., hanem az egész nemzetnek szól -- ha röviden is, de tárgyalja a kétjegyű hosszú mássalhangzók írását, továbbá a hiányjel, a nagybetűk és az írásjelek használatát. A későbbiek során aztán mindig teljesebb lesz a szabályzat e tekintetben is (pl. a 10. kiadás a következőkkel bővült a 11.-ben: az anyagnevek és a jelentéstömörítő, valamint többszörös összetételek írásmódja; részletesebb lett továbbá a földrajzi és intézménynevekkel foglalkozó rész; újonnan szerepelnek a csillag- és márkanamek, de nagyobb terjedelmű lesz az elválasztást kidolgozó rész is; stb.).

g) Végül essék szó helyesírásunknak az itt jelzettekkel szorosan összefüggő *n y e l v k ö v e t ő* voltáról. Mint mondtuk, a mi helyesírásunk egyik fő alapelve a kiejtés szerinti írás. Ez azt jelenti, hogy -- mint említettük -- „a szóelemek (szótövek, képzők, jelek, ragok) írásformáját köznyelvi kiejtésük szerint rögzítjük: *láz, fény, ír, véd, tíz; -s, -va, -ve; -bb; -t ...stb.*” (MHSz. 18. szabálypont). A másik fő alapelv a szóelemző írásmód. Ez meg arra utal, hogy bár a ragos, jeles és a képzős szavak, az összetételek, valamint az egymást követő szavak szóelemeinek érintkező hangjai kölcsönösen hatnak egymásra, és a szavak kimondásakor e hangok sokszor megváltoznak, helyesírásunk az

alkalmi hangváltozásokra nincs tekintettel, hanem -- éppen hogy a szótő, a toldalék, illetve az összetett szavak tagjai felismerhetők legyenek -- a szóelemeket eredeti alakjukban írta le. Pl. *adhat* (pedig a kiejtése: athat); *szénpor* (pedig a kiejtése: szémpor); *van még* (pedig a kiejtése: vam még). (Vö. 50., 49., 51., 52. szabálypont.)

Ha azonban a történeti változások az eredeti szóelemeket már elhomályosították, akkor a szóelemző elvet a kiejtés szerinti váltja fel, vagyis nem az eredeti szóelemeket tüntetjük fel, hanem a kiejtett formát. Például jóllehet érezzük, tudjuk, hogy a *házzal* szóalakban a *ház* tő és a *-val* rag van benne, a *fusson* igealakban pedig a *fut* igének *fús-*, felszólító módban használatos töve és a módjelnek az *s* változata, mégis mivel ezek nem alkalmi, hanem régen végbement hangtani módosulások, nem az eredeti elemek feltüntetésével, hanem mai kiejtésük szerint írjuk le őket.

A nyelvkövető jelleg még jobban kitetszik a *kesztyű*, a *lélegzik* és a *lagzi* szó esetében. Ezek tudniillik valójában az utóbbi fél évszázadban távolodtak el a tudatban a *kéz* (*kesztyű*: *kéz+tű*, azaz 'kezet formáló' vagy 'kézre tevő'), a *lélek* és a *lakik* szótól (ez utóbbi az 'eszik, jóllakik' jelentésű *lakik* igéből származik), amelyből létrejöttek (l. TESz.). Ennek megfelelően csak mostanában írjuk így őket. Továbbá: „Nem tartjuk már számon az *aggat*, *faggat*, *szaggat* összefüggését sem az *akaszt*, *akad*; a *fakaszt*, *fakad*; ill. a *szakít*, *szakad* igék tövével” -- olvashatjuk a 46. szabálypontban.

Magam a nyelvkövető jelleg körébe sorolom azt is, hogy nagyobb mértékben a 11. kiadásban szabályozták pl. -- mint jeleztük -- a földrajzi, az intézmény- és a márkaneveket, valamint a mozaikszókat. Vagy hogy számos szakmai helyesírási szabályzatot és szótárt adtak ki (l. Nyr. 108: 389); hogy megjelent a „Keleti nevek magyar helyesírása”, illetve „A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása” (hozzácsatolva „Az újgörög nevek magyar helyesírása”) c. munka (l. uo.). Stb.

5. És mit mondhatunk helyesírásunk jövőjéről? -- Az egész rendszer következetesen kifejlődött, reális alapokon nyugszik, kétségtelenül megvan a maga logikája. Ezen az úton tehát -- már csak nyelvkövető jellegénél fogva is -- mehet tovább.

Egyébként várható az idegen (főleg angol) szavaknak és kifejezéseknek a beáramlása, újabb mozaikszóknak (idegen elemeket tartalmazóknak is) a létrejötte, esetleg még a normáknak (jóllehet szerintem nem kívánatos) fellazulása is. Stb. Mindez magával hozhatja -- hozza -- a szabályok finomítását, esetleg új (részben új) jelenségeknek a szabályba foglalását -- de az eddigi alapokon.

R. MOLNÁR EMMA

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged

ÍRÁSJELEK ORTOGRÁFIÁJÁNAK VIZUÁLIS ÉS AUDITIV RENDELTETÉSE

ABSTRACT: *(Visual and auditive function of orthography of punctuation)*
Punctuation divide, dimension and emphase the text - by visual representation they give auditive instructions. The knowledge of the basic function fixed in orthography is enough for interpretation of all differences. Deviation from the regular is not a writer's arbitrariness but free and variable using of available means.

Searching it can increase our knowledge of dur stylistic means in possession of which we can more easily "decode" from the writer's message not only the denotative but also the connotative meanings as well as the shades of meanings

1. Vizuális és auditív megjelenítés

Az írás a nyelv vizuálisan megjelenített formája, a beszéd az akusztikusan megjelenített forma. Mindkettőnek megvan az egymáséval azonos és egymásétól eltérő szabályrendszere. A beszéd -- eszköztárát tekintve -- eleve-nebb, ösztönösebb, őszintébb, olykor pongyolább, ugyanakkor a pontos meg-értést, az értelmi és érzelmi összehangolódást segíti a kifejező hangszúllyal, hanglejtéssel, a közbeiktatott szünettel, a váltakozó tempóval, a hangerővel és a hangszín minden árnyalatával. Az írott nyelv pontosabban, tudatosabban van szerkesztve, a szó- és kifejezőkészlet válogatottabb és stilizáltabb, de az élő-szóval, a gesztussal és mimikával megjelenített differenciált színskálát csak közvetve, más eszköztárral tudja kiegészíteni, részben pótolni.

Leginkább a szépirodalom küzd ezzel a hiánnyal, és mindenáron és minden formai eszközzel igyekszik ezt pótolni. Felhasználja a közlés szolgál-tatába „a nagybetűt, a kettőspontot, s az olyan jellegtelen, véletlenszerű adottságokat, mint a sorok, a szakaszok hossza. Bedolgozza a versbe még az üres

közöket, a fehér papirost is." (vö. FÓNAGY IVÁN: A költői nyelv hangtanából. Bp. Akadémiai K.) Ugyanez esetleg korlátozottabb mértékben a szépprózára is jellemző.

A szépirodalmi nyelvhasználat különlegességre, újszerűsége törekvése mellett nem hagyható említés nélkül, hogy mindezek által nem változtatja teljesen más és új nyelvvé az irodalmi nyelvet, a szépirodalom alkotásainak alapja a nyelvet illetően ugyanúgy a fogalmi közlés, mint a közlés más formáiban, csak éppen a fogalmi szférát itt egy különleges feszültség, érzékletesség öleli körül (vö. Esztétikai kislexikon. szerk. SZERDAHELYI ISTVÁN--ZOLTAI DÉNES Bp. Kossuth K. 1979. 645.).

„Az optikai eszközök elégtelenségét minden író érzi. Talán a modernnek jobban, mint a régiek, mert a kifejezendő tartalom is differenciáltabb árnyalatokból, összetettebb érzésekből áll, és mert a betű szerepe folyton növekszik a kultúrával fejlődő emberi lélekben" -- hívja fel a figyelmet -- ZOLNAI BÉLA a „látható nyelvről” írt kiváló tanulmányában, melyben külön elemzi az írásjelek stilisztikai szerepét, és méltatja jelentőségüket (Nyelv és stílus Bp. 1957.).

A nyelv -- mint mondtuk -- beszédben és írásban realizálódik, a beszéd is az írás is sajátos eszközeivel hat. Az utóbbinak konvencionális formái jegyei néha kevésnek bizonyulnak egy-egy differenciáltabb érzelem, gondolat kifejezésére, ezért az író megfelelő és újabb eszközöket keres a hiány pótlására, a kifejező „formai eszköztár” bővítésére. Több lehetőséget is talál: a szerkezeti tagolást (bekezdések), a különböző betűtípusok alkalmazását (nyomdatechnikai eljárás), sorok hosszúságának váltakoztatását, kalligrammák figurájának, formai jegyeinek tartalmat erősítő kihasználását.

A fentiek közül az írásnál maradv a magyar helyesírás szabályaitól eltérő írás- és jelölésformákat vizsgáltam, azokat az eltéréseket, amelyek a közlendő, a tartalom szempontjából nézve többletinformációt adnak, és az író stílusának egyéb jellemzőit erősítik, például ironikusabbá, üppengőbbé vagy harsányabbá stb. teszik az író nekünk szóló üzenetét.

A szépirói helyesírás stilisztikai szerepével az idézett ZOLNAI BÉLA-tanulmányon kívül többen is foglalkoztak. Nem időrendben és értékrendben: TOMPA JÓZSEF, A külön szépirói helyesírás néhány kérdéséről Nyr. 1955. 69--80; LŐRINCZE LAJOS, Az írásképmint kifejezőeszköz. Nyr. 1959. 378; F. KOVÁCS FERENC, A kötőjel mint költői kifejezőeszköz. Nyr. 1963. 69; RUZSICZKY ÉVA, Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai szerepéről. Nyr. 1964. 392; KÓHÁTI ZSOLT, A zárójel mint stíluselem. Nyr. 1969. 60; FÁBIÁN PÁL, A magyar stilisztikai kutatások eredményei 1956--1969 között. MNy. LXV. (1969), Stilisztika és helyesírás 483; TÖRÖK GÁBOR, A pecsétek feltörése. Bp. Magvető Kiadó 1983. 97--132; SOMLYÓ GYÖRGY, Philoktétész sebe. Bp. 1980. 223; R. MOLNÁR EMMA, Stílusos helyesírás a szépirodalomban. In: Rendszer és stilisztika a

helyesírásban szerk. NAGY L. JÁNOS, Gyula 1992. 35.)

Dolgozatomban prózaírók stilisztikai rendeltetésű írásjeleivel foglalkozom. A gyűjtött példák (szám szerint mintegy nyolcvan) kortárs írók műveiből valók: Esterházy Péter: Termelési-regény (kisssregény) Bp. 1979; Határ Győző: A fontos ember, Szeged, JATE Kiadó 1987. és Bor Ambrus: Meráni hegedű. Bp. 1991. című munkájából.

Az írásjelek rendeltetéséről a helyesírási szabályzat (HSZ. 11.) a következőket rögzíti: „Az írásjelek szerepe kettős. Részben a mondatok szerkezetét, kapcsolódását részeik-részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik, részben némiképpen a beszédnek a betűkkel ki nem fejezhető sajátosságaira, a hangjejtésre és a beszédbeli szünetekre utalnak.” (239.) Nemcsak az értelmi tagolást s az idézetben kifejezett egyéb sajátosságot említi a Szabályzat, hanem így folytatja: „Az írásjelek változatos és kifejező használata fontos eszköze az értelmileg és érzelmileg egyaránt árnyalt közlésmódnak, ezért csak szépíróktól fogadható el -- egyes esetekben tudatos eljárásként -- az írásjelek részleges vagy teljes mellőzése. (239 p.). Nézzük meg ezek után tüzetesebben, hol és milyen mértékben térnek el a magyar helyesírás szabályaitól az említett írók, s hogy ez az eltérés művészi szabadságnak minősül vagy helyesírási hibának. A legizgalmasabb kérdés, van-e rendeltetése, és ha igen, mi a szerepe a „módosított” helyesírási szabálynak.

Az írásjelek egyik csoportja inkább mondatzáró, tagoló szerepű, ilyenek a következők: a pont, felkiáltójel, kérdőjel, vessző, pontosvessző, kettőspont, három pont. A szövegbe ékelődést a gondolatjel, az idézőjel, kötőjel, a közbevetést zárójel jelzi. Hogyan jelennek meg mindezek a vizsgált korpuszban? Erre a kérdésre kerestem a választ. Nem a teljes anyag feldolgozásával, csak mintavétellel, és nem minden írásjel használati értékének elemzésével foglalkoztam, csak a jellemzők közül néhánynak a vizsgálására szorítkoztam.

2. Mondatzáró, tagoló írásjelek

a) Mindenek előtt való alapírásjel a p o n t . Egy teljes közlési egységnek, a mondatnak a végére kerül. Lezár egy grammatikai szerkezetet, valami kerek egészet, olyan közlést, amely önállóan is megállja a helyét. Egy 1944-ben kiadott helyesírási szabályzat szerint „A mondatvégi pont hangunk leeresztését kívánja, ezenkívül a leghosszabb szünetet jelöli” (DR. RFZEK ROMÁN: Írj helyesen! Bp. 1944.)

Vagyis a szerző a „hangosításra”, a szöveg hangos megjelenítésére is gondol.

A vizsgált anyagból nem a hagyományos értelemben vett teljes, jól szer-

kesztett mondatok érdemelnek figyelmet ponttal a végükön, hanem azok, amelyek megőriztek ugyan valamit az eredeti rendeltetésből formailag, de tartalmilag egészében mégis mások.

Megtörténik, hogy egymással lazán összefüggő gondolatok halmazát kapjuk, melyeknek nem mindegyike grammatikai értelemben vett mondat, mégis ponttal zárul. Pl:

„Egymagam voltam₁. Egy téren₁. (Folyton megírom ezt₁ Tisztul₁.) Tehát július, dél felé₁.” Bor Ambrus. Meráni hegedű. 1991. 39. A továbbiakban B. A. (a név kezdőbetűi) és a lapszám a hivatkozás.

„A számban még olajos tárnicsíz, a fejemben még a szesz, és ki tudja, talán most pontosan tudnék fogalmazni. Fény₁ Csúcs₁.” (B. A. 9.)

„Orvos, ideggyógyász₁. Hangos szomorú emberekből csendes szomorú embereket csinállok.” (B. A. 102.)

„Román bazilikában₁. Sejtettem Istent, és nem, de hitet belélegezni jó volt.” (B. A. 21.) „Fényszeletek közt föltevésszeletek₁” (B. A. 27.) „A pad létezett₁. Tárgy, leírható₁.” (B. A. 37.)

A félig esszé, félig fiktív memoárban a múltat idézi az író, de ez belemosódik a jelenbe, a kettő párhuzamosan fut, s a helyszín, a személyek, tárgyak felbukkannak a múltból vagy a jelenből. A pontok itt befejezetlen gondolatokat zárnak, minden egyszavas közlést tovább lehetne folytatni, hogy kiteljesedjék teljes információvá. Így csak egy jelzés, melyet ellentmondásosan a befejezettséget jelző ponttal zár le, ezzel mintegy a kijelentő mondat végére való pont súlyát adja át az egyszavas közléseknek. Az arányeltolódással gondolatvillanások válnak fontossá, kapnak kiemelt nyomatékot. Itt a pont tehát a *kiemelések* írásjelévé vált. Ha megfogadjuk a helyesírási szótár (i. m. Rezek) tanácsát, és a hangot leeresztjük, és hosszabb szünetet tartunk a pontnál, a kiemelés a hangos rnegszólatatásban is érzékelhetővé válik.

A következőkben a tagoláson kívül az ironikus hangvétel „látható jele” lesz a pont Esterházy írásában:

„Békésire néznek₁. A KISZ-titkárra₁.” (Esterházy Péter: Termelési-regény. Bp. 1979. 96. a továbbiakban E. P. lapszám)

Az értelmező jelző külön „mondatba” kerül, mintegy kiemelve, magas rangra emelve ennek a funkciónak, a KISZ-titkárságnak a fontosságát. A két pont, az előtte levő meg a követő szinte kerethe foglalja a rangot, a piederstálra állított pozíciót. (Megjegyzésem: Az ironia a szöveg egészén végigvonul, csak az egész összefüggő szövegből érezhető e rész ilyen rendeltetése.)

b) A *kérdőjelek* és *felkiáltójelek* az érzelmek, indulatok kifejezésének írásos jelei. Ha halmozottan jelennek meg, akkor az élőbeszéd dallamát, hangsúlyviszonyait, hangszínárnyalatát, hangerejét pótolják, azaz viszik át írásos formára.

A fokozódó indulatot rejti a következő szövegrészben:

„Nyiff-nyiff, biztatják közösen magokat, legyünk merészek, hangunk legyen érthető, tiszta, nyiff. Ha én: Ha én! Ha én!! Kellemetlen kis szünet.” (E. P. 43.)

Ha olvassuk a szöveget, nem nehéz elképzelnünk az egyre emeltebbé váló hangot.

Egy termelési értekezlet hangulatának érzékeltetésében is segítenek az írásjelek, igaz, nemcsak a felkiáltójel ismétlődése, hanem a refrénszerű megjegyzéssel a hozzá társul kapcsolt zárójel ismétlődése is.

„A politika₁ kiáltja. (Derűtség, taps.) A termelés₁ kiáltja. (Derűtség, taps.) A gazdaságosság₁ kiáltja. (Derűtség, taps.)” (E. P. 16.)

A belső monológ feszültséget, szorongó félelmet rejt; a sok kérdőjel teszi láthatóvá és képzeletünkben hallhatóvá:

„Ököllel kell ütnöm, de hova? Gyomorszájra? A szeme közé? Kalapálni a nyíróthajú golyófejét? Vagy torkon kell ragadni? A torok puha?” (B. A. 48.) Most egy sajátos dallamforma, a méltatlankodásé jelenik meg az írásjelekkel (kérdőjel, vessző, felkiáltójel) lekottázva:

„Ha engem most fölvesznek, akkor nyugdíj előtt még megemelik a fizetésemet. És? És és!” (E. P. 32.)

Nagyon természetes és a köznyelvben, a társalgási nyelvhasználatban igen gyakori dallamforma.

A következő is hasonló céllal, tehát a beszéddallam lejegyzésének szándékával központosított, csak itt a kérdőjel, a pont és a továbbgondolást kifejező három pont kombinálódott:

„Csak okosaknak kell lennünk. Érted-e kislány?... Okosaknak... Okosaknak? Okosaknak.” (E. P. 97.)

A következő példa is igazolja, hogy hallatni szeretné az író a szöveget. Kérdőjelet tesz mondat közben anélkül, hogy a párbeszéd vagy az idézés jeleit használná. (Igaz, ezt a helyesírási szabályzat is engedélyezi. HSY. 11. 250.)

„Megy be₁, bök a fejével a Tanácsterem felé. No, csak vigyázzon...” (E.P. 12.)

Nem a megszólaltatás, inkább a közlés mögött rejlő erő érzékeltetésére való az effajta írásjelezés:

„...nem lehetséges-e, hogy holnapra ő lesz a Holnap Fontos Embere...???!!!” (Határ Győző: A fontos ember. JATE Kiadó Szeged, 1989. 13. A továbbiakban H. GY. és lapszám.)

Sőt, talán még új információt is ad, ilyesfélét: igen, ő lesz a fontos ember, érdemes ezen töprengeni, mert ehhez a helyzethez kell alkalmazkodni, méghozzá idejében. Szinte biztos is ez a változás, gondolni kell rá, hogy ne érjen felkészületlenül. Ilyen felfogásban az írásjel figyelmeztet is.

3. A szövegbe ékelődést jelző írásjelek - zárójel

„Az olyan szót vagy szókapcsolatot, amelyet a közbevetés szándékával ékelünk be a mondatba, vesszők, gondolatjelek vagy zárójel közé tesszük” -- olvashatjuk a HSZ. 11. 250. pontjában.

Vagyis a kommunikáció síkján folyik a párbeszéd, esetleg csak egy irányba áramlik az információ, s meglehetősen dialógus vagy álmonológ a közlendő műfaji jellemzője, mégis egyszer-egyszer az író kiegészítő információval pontosít. Maga a forma, tehát az, hogy *vesszőt, gondolatjeleket vagy zárójelet* használ az író, csak a másodlagos, lényeges a közbevetés, a más síkra terelődött kiegészítő információ. Inkább a tartalma a fontos, hogy egész rövid vagy hosszabb a közbevetés, azaz rövidebb vagy hosszabb időre tereli el a fővonalról az olvasó vagy hallgató figyelmét. Említésre méltó a közbevetett rész vagy szó tartalmi súlya is. Vagy megtartja az eredeti gondolatmenetet, vagy messze elkenyeredik a közbevetéssel.

Elég sok zárójelet találtam a vizsgált korpuszban, ez arra is bizonyíték, hogy többet akar mondani az író, mint amennyit egy síkon közölni lehet, még hozzá plasztikusabban, kiegészítő információkkal, Pl:

„Az asszony csak ötven vagy több év múlva gyors (jó) halála előtt néhány hónappal mondta el ezt a fiának.” (B. A. 2. .)

A gyors halál közbevetett minősítése, ti. hogy jó, lehet a rokonok, ismerősök véleménye, nem volt ideje szenvedni, 'gyorsan halt' meg jelentéssel. Nem bántó, inkább pozitív közbevetés; szinte közhelyszerű a használata. A halál negatív érzelmet keltő jelentését oldja, illetve semlegesíti, bántó élett veszi a közbevetés.

A következő is hasonló zsánerű, csak a kiegészítés kerül zárójelbe, nem közbevetés.

„Örködnöm kell, türelmesen kívánnom az alkalmas órát, amikor nekivághatok. (Éjjel.)” (B. A. 122.)

Zárójel és pont nélkül is kapcsolódhatna a mondathoz, de így nagyobb jelentőséget kap, külön nyomatékot. Ti. a zárójelen kívüli rész csak azt mondja, hogy alkalmas időpontot keres, a zárójeles pedig azt, hogy már meg is találta.

A közbevetés a tartalmi információ síkjáról egy mélyebb konnotatív jelentést hordozhat, sőt a hozzá tartozó hangulatot is sugallja.

„- Azt mondta, tanár lesz. Apját a szombati ballagást követő pénteken („tovább, tovább”) szelűtés érte... szeme alatt vére-sárga holdsarló.” (B. A. 84.)

A kommunikációs szituációban a „közlő” valakinek beszél az élete alakulásáról, de egy tragikus esemény miatt másként alakult a sorsa. Ez csak

később derül ki, mert a ballagás hangulatát idézve odaveti záró- és idézőjelbe az ismert ballagási ének, a „Ballag már a vén diák” ismétlődő kulcsszavát a „tovább, tovább”-ot. Ezzel szinte visszavarázsolja a ballagás hangulatát, de ennek is inkább tárgyilagos, regisztráló értéke van, a rövid közbevetésből adódóan.

Zárójelbe kerülhet a hirtelen támadt gondolat, ami elbeszélés közben eszébe jut, s amely szorosabban vagy lazábban kötődik a beszélgetés tárgyához.

„... mert a hallás szakadatlan változik, mert a fejben szakadatlanul változik a tárolt készlet, és abból már-más a mindenkori válasz, jelzés, közölt adat, összeg. Bent hallunk, magyaráztam, kintről csak valameddig. *(Amúgy különben a süketség lehet az egyetlen szép testi nyomorúság: a csend puha, mint a bársony.)*” (B.A. 11.)

A filozófálgató író egy lírai közbevetéssel a csend szépségét jeleníti meg, egy szép szinestéziában („a csend puha”).

Eszébe juthat egy vágy, egy óhaj, s ez is megfelelő helyen van egy zárójelben, nem szakítja meg a gondolatmenetet, csak motiválja:

„És föl ne tegyék a kvízcsvejj-kérdést, hogy mit vinnék magammal egy lakatlan szigetre. Semmit. Ott még idézni sem kellene, azaz vesszőre, rövid és hosszú hangzók használatára pontosan lemásolni a textust. *(Jó lett volna csak magammal kettesben egy sziget.)*” (B. A. 35.)

Tárgyilagos kijelentés az óhaj, a mondat ponttal zárul nem felkiáltójellel, nem is hagyja lezáratlanul három ponttal. Nem is fejt ki az író részletesen, sőt csak egy zárójelbe tett megjegyzést kap a vágya.

Ami fontos a számára és föltétlenül el szeretné mondani másoknak is, az olvasóknak is, leírja zárójelben. A megszokottól hosszabb lesz a közbevetés, de szervesen illeszkedik a szövegbe:

„Ha megemelem a padot, érzem a súlyát. Másképp bizonyíthatóan is valóságos pad: fényképet őrzök róla. *(Hatvan éve fényképezek. Kattogtatva, képnaplót írok. A látott valóságot jó fényképre rögzíteni, mert elillan. Fénykép hátára helyes ráírni, hogy hol és mikor, különben máskor és máshol lesz belőle. A pillanattfelvételek forrásmunkák, magam elé tehetem, értelmezhetem, elmondhatom őket, mögéjük mesélhetek, hiteles mögé hiteltelent, folytathatom őket. A fényképezéshez használatos gép lencséjének neve: objektív.)* A megőrzött képen Tutyi bácsi ül a padon, leveskét kanalaz” (B. A. 37.)

Egy másik síkon fut az egyik közlendője, azaz két síkon szól egyszerre, változtatva a pozícióját, a szituációt, amelyben szól. Írói gond, hogy meg kell küzdenie a lineárisan megjelenítő formával, a folyamatos írással. A kezében tartott kép, és a fényképezésről, képnaplóról, objektivitásról elmondott véleménye szinte egyszerre vetül az olvasó elé.

Az iróniának, a gúnynak is eszköze lehet a zárójelezés. Vagy mert egy köznyelvi -- nem is az igényesebb változatú szó kerül a szövegbe, zárójelben. Pl:

„Az emlékezés nehéz, fájdalmas perceit Giacomo oldja föl, kiugrik a Népszabadságból, és egy (marha) nagy, de kissé megrágicsált káposztalevelet rajzszögél a falra.” (E. P. 15.)

A „marha nagy” az igénytelen társalgási nyelvben gyakran használt fordulat.

Vagy mert egy közhelyszerűen unásig emlegetett fordulat a „szocialista fegyelem”, a mozgalmi nyelv elmaradhatatlan tartozékának egyik eleme szerkesztődik zárójelben a szövegbe.

„A farkast úgy hívjuk: félelem az újtól, maradiság, szervezetlenség, lustaság, nemtörődömség. A juhászt úgy hívjuk: fegyelem (*szocialista*).” (E. P. 9.)

Nem akármilyen fegyelemről van szó, de a szocialistáról. Ez a hozzátoldás a gúny hordozója -- ez a fegyelem, a „szocialista”, őrködik mint a juhász, és minden jótól, újtól és haladástól megóv.

Megjegyzendőnek, fontosnak tartjuk azt, ami ismétlődik. Alaki erősítés tehát itt sulykolása egy kötelezően derűs, optimista szemléletnek.

„Helyzetünk rózsás. (*Helyzetünk rózsás. Helyzetünk rózsás.*) Van előtér és van háttér.” (E. P. 117.)

Zárójelbe kerülhet még, ami a denotatív jelentéshez vele ellentmondó konnatív jelentést társít:

„De bizony, ha én főnök lennék -égre-földre esküdöznék (*túlóra, plafon-felszabadítás, bértömeg, célfeladat, kommunista szombat, kommunista vasárnap, dob-szerda*).” (E. P.)

Zárójelben van mindaz, amit az esküdözésben megígérne, elsősorban a dolgozók anyagi helyzetének javítását. A gazdasági életben előforduló szavak sorjáznak zárójelben - egyetlen szó nem illik a szósorba: ez a *dob-szerda*. Játékos mondókában van a helye, nem is valóságos a jelentése, olyan kiegészítése ez az elvont gazdasági szakszavaknak, mely mintegy valótlanná teszi ezeket is. A dob-szerda -- mivel nincs is -- fiktív dolog, a nem teljesített ígéret zárójelbe tett szimbólumává válik. Ehhez hasonló ellentmondást magában hordozó információ a következő zárójeles betoldás is:

„S a kedvesen szabódó Marilynt már ragadná is el a társaságtól, vinné egy szoba összkomfortos (+ 4 szoba) piciny házukba, mutatni meg édesanyjának.” (E. P. 93.)

A „piciny ház” tehát 5 szobás nagy lakás. Mire az olvasó sajnálkozni kezdene a szegényes, szűkös lakás miatt, a + 4 szoba a másik végletbe lendíti a gondolatát. Beugratja az olvasót, bűvészmutatványokat produkál, erre használja a zárójelezést.

Figyelemre méltó a kerek zárójel és a szögletes zárójel kombinált alkalmazása. A HSZ.11. erre nem tér ki, csak egy (már idézett) régebbi szabályzatban olvashatjuk: „A zárójel v. rekesz v. rekeszjel két alakja: () [] közbevetett magyarázószókat, mellékes körülményeket rekeszt el két vessző vagy két gondolatjel helyett.”(i. m. DR. REZEK: Írj helyesen! 34.1.) E jelek halmozottan fordulnak elő a következő részben:

„Jóllehet a hat -- különböző színű -- telefon koszorúba rakva azzal fenyegetett, hogy tompa berregésével kizökkenti [és középujt, külön vörösbőr tálcán ott virított a lila telefon is, a „forró drót” (mert ezt a titkot is elárulhatjuk annak épülésére, aki nem tudná: az egész földkerekségen a Fontos Ember volt az egyetlen magánszemély, aki egymagában államnak számított, kivel kormányok, államfők, pápák, nagyvezérek állandóan keresték és forró dróton keresztül tartották fenn az érintkezést (nem lévén olyan elhamarkodott Döntés, hebehurgia Véghatározat, amelyet a Fontos Ember szabatosan formulázott magántanácsával föl ne tartóztathatott volna rövid percekkel a Végzetes Sötétbeugrás - az emberiség kollektív öngyilkossága előtt (nos, jóllehet e telefonok hetes ütege folyvást kizökkentéssel fenyegetett))], a Fontos Ember nem hagyta zavartatni magát.” (H. GY. 8.)

Az első zárójeles közbeszúrás követi a második kiegészítés, a harmadik, és az egész „közbevetés rendszer egyszerre zárul, illetve oldódik fel. Az elbeszélés során újabb meg újabb gondolatok társulnak a közbevetéshez, szinte össze is kuszálódhatnak a többlépcsős kiegészítés, ha nem vezérelne a zárójelek előtti és a zárójeleket követő rész. Ezt összeolvasva azonnal egyszerű a szerkezet is és a közlendő is -- így:

„Jóllehet a hat -- különböző színű -- telefon koszorúba rakva azzal fenyegetett, hogy tompa berregésével kizökkenti, a Fontos Ember nem hagyta zavartatni magát.”

A fontoskodásnak sokféle terjeszkedő ágát-bogát szemlélteti az író (a többlépcsős) közbevetéssel. A következő példa hasonló zsánerű, csak egyszerűbb képletű zárójelezéssel. Azt is példázza, hogy az író következetesen alkalmazza az általa választott írásjeleket, központoszási metódust.

„Mire Huflender [nadrágját leporolva (amelyen térddepelt volt Tömpe Barna íróasztala alatt (hogy hátha ott találja, egy borítékban aláragasztva (ahogy a kvarglit szokás)))] (H. Gy. 13.)

-- beírta azzal, hogy a felbosszantottak módján, Samu bácsit a kérdések özönével árássza el. De Samu bácsi --[e keresztkérdések özönét (nem úgy állta, mint erős bástya, hanem mint rés:)]-- eleresztette a füle mellett.” (H. GY. 13.)

Az idéző mondat gondolatjellel kapcsolódik az idézethez, zárójellel felszerélni nem szokás. Ha mégis megteszi az író, egyéni jelölésformát választ.

A múltban lezajló párbeszédnek a felidézésére tartja alkalmasnak az író:

„Legtöbb tettünk kisebb lett, tömeg -- és áruházi tett, magányilkosságoknak is megfelel bármely krimipadló, közgyilkosságokról itt ne beszélj (*így Bruhn*). A csavargó lírikus (*így én*) főleg otthon írt verset.” (B. A. 80.)

„Mi által megy a világ elébb? (*tűnődött Bruhn*).”

„Azért mégse fossz meg a látványtól (*így én*).” (B. A. 83.)

KÖHÁTI ZSOLT írja: „A szépirodalmi stílus és a tudományos stílus is egyre inkább a tömörség, a villódzó filmszerűség felé halad. Ez az idő a modern kor követelménye. Mindez pedig tükröződik az írásjelek -- különösen a „gondolati” írásjelek szerepváltozásában, bővülésében. A zárójel tekintélye is megnövekedett. Beleszólhat a belső és külső forma kérdéseibe. A zárójel stílusbeli szerepét vizsgálva nem egy példáját láthatjuk annak: miképpen válhat utólagosan a stílus valamely mozzanata stíluselemmé.” (A zárójel mint stíluselem. Nyr. 1969. 60.) Nemcsak a leírt szöveg stíluseleme, hanem a hangos megszólaltatás is. A tempó- és hangszínváltás, a hangfekvés módosításának figyelmeztető jele a zárójel.

4. Egyéb írásjelek

Nem következetesen, inkább alkalmanként egyéb írásjelek is megjelennek egyéni módon alkalmazva. Ilyen pl. az új szót laza kapcsolattal létrehozó k ö t ő j e l e z é s . Ezt a HSZ. 11. így hitelesíti: „Szokatlan, alkalmi szóösszetételeknek kötőjeles írása a költői nyelv kifejező eszköze.” (262/b)

A feszültséget szóhalmozással teremti meg, a kötőjeles három szó sem egy új fogalom, hanem laza szerkezetű alkalmi embléma:

„Az arcok elsápadnak, a levegőben rémült moraj fut át. Tűz, kiált a pártitkár. Ezernyi *hulló - dörgő - pattogó* - villám rikoltások, ordítások, füst, durrogás, kénbűz.” (E. P. 21.)

A nyomaték céljából kötőjelezett szavak összetartozása nagyobb súlya kedvéért köti össze a módosító kötőszókat.

„- a kezét sem kellett kinyújtania; és elhatározta, hogy az első adandó alkalommal (*igenis -- hogy igen*: az első₁ adandó₁ alkalommal₁) százannyiszor fogja megcsalni, mint ahogy különben csalta volna.” (H. GY. 100.)

Figyelemreméltó az „első adandó alkalom” minden szavának végén a felkiáltójel -- minden egyes szó kiemelt túlhangsúlyozásának a jele -- „hangosítva”. Inkább a lírai alkotásokra jellemző az egyéni, új összetételű, egyszeri jelzők előfordulása, prózai szövegben inkább a gúnyos hangvétel érzékeltetésére való.

„...aki az odaképzelt beszélő feje fölött, a gyötrelmes ismeretlenség párák ködében elő- elődereng: az Ábrázatot, Vonásokat még *soha-nem öltött*,

incselkedve-kisikló, világi-glóriás Fontos Ember." (H. GY. 9)

A nagy kezdőbetűs tulajdonnevesült köznevek is a gúnyos hangvételt igazolják. A speciális írásjelek, mint a matematikában a + jel, csak számok összeadását jelzik, és nem emberi tulajdonságot. Az író olyan biztonságosan mozog a matematikai köznyelvben, hogy igen természetes módon iktatja ezt a jelet is a lineárisan írott szövegbe.

„A munka ügyességet igényel, fürgeséget, bátorságot, lélekjelenlétet, megannyi + tulajdonságot." (E. P. · 3.)

Az írásjeleknek csak azt a csoportját vizsgáltam, amelyek a jelzett művekben dominánsan fordultak elő. Meggyőződésem, hogy a jeleknek számbavétele és komplex elemzése igen ékesen bizonyítaná, hogy íróink nemcsak az írásjelek elhagyásával szándékoznak egyéni hatást elérni, de a változatos írásjelhasználattal szintúgy.

5. **Összegezve:** Az írásjelek tagolják, dimenzionálják és emfatizálják a szöveget -- vizuális megjelenítéssel audiális utasításokat is adnak. Elég a helyesírási szabályzatban rögzített alapfunkciót ismernünk, hogy minden eltérést értelmezni tudjunk. Az eltérés a szabályostól nem írói önkény, hanem a rendelkezésre álló eszközkészlet szabad, variábilis felhasználása. Ennek alaposabb feltárása gazdagítja stilisztikai eszköztárunkról való ismeretünket, mely ismeret birtokában könnyebben „dekódoljuk" az írói üzenetből a denotatív jelentésen kívül a konnotatív jelentést, sőt jelentésárnyalatokat is.

A MAGYAR SZÓREND EGY SAJÁTOS JELENSÉGE*

ABSTRACT: (*The special case of the Hungarian word-order*) This study offers a historic survey of the word-order of the Hungarian verbal prefix, emphasizing the insufficiency of the recent classification. The author divides the word-order of the Hungarian verbal prefixes into two main groups with two main subtypes.

Az elváló igekötők viselkedésével, vagyis az igekötők szórendi tulajdonságaival már sokan foglalkoztak, hisz nemcsak az igekötő, hanem általában a szórend kutatói is beleütköztek ebbe a kérdésbe. Sőt a magyar mondat szórendjét vizsgálva nyelvészeink gyakran éppen az igekötők szórendi viselkedése alapján derítették fel a szórend fő jellemzőit és típusait.

Így van ez már a Debreceni Grammatikában is, amely pl. a felszólító módú ige szórendjét így mutatja be: "A melly Mondásban Öszvetett [=igekötős] Ígével élünk, vigyáznunk kell, hogy annak szavai között *mellyikbenn* vagyon a főbb tzélunk? vagy *mellyiket akarjuk inkább megértetni?* És azt a szót kell legelől tenni, p. o. amikor ezt mondjuk: Vidd ki a kést! a főbb tzélunk a vivődés; de ha látnánk, hogy valaki viszi ugyan a kést, de nem kifelé, akkor így szóllanánk: *kividd* a kést! ha ismét látnánk, hogy a *kalánt* viszi ki, így szólanánk: a kést vidd ki! sat. E szerint változtatják a helyet az Egyszeres Ígék is." (213. l.)

1. Az igekötők szórendi sajátosságainak felderítésében az első periódust -- tudománytörténeti szempontból -- a **felismerés** időszakának nevezhetnénk. SZENCZI MOLNÁR ALBERTTŐL kezdve PERESZLÉNYI PÁLON és FÖLDI JÁNOSON át VAJDA PÉTERIG fokozatosan ismerték föl az igekötők elválhatóságát, szórendi jellemzőit. (Vö. J. SOLTÉSZ 1959, 12, ill. JAKAB 1982, 34.) Lényegében a három

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának felolvasóülésén 1992. június 8-án. A szerk.

szórendi típus felismeréséig és leírásáig jutnak el, a "mobilitás" okait nem kutatják, a tények megállapítása és lejegyzése a cél.

Az igekötő szórendi vizsgálatában az 1846-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott A magyar nyelv rendszere c. munkát korszakhatárnak tekinthetjük. A szórendet tárgyaló fejezete külön pontban foglalkozik az igekötővel. Önálló szónak tekinti, szórendi helyét az ígéhez viszonyítja, s a **hangsúlyviszonyok** függvényének tartja: az igekötők "közvetlen az ige előtt és azzal összekapcsolva csak akkor állanak, midőn a súly rajtuk fekszik; elmozdítottatnak pedig, mihelyt az ige által más szót akarunk nyomosítani [...]. Ha azonban az igekötőn némi súlyt akarunk hagyni: az nem az ige után, hanem az ige és a nyomosított szó elé leszen sorozandó" (i. m. 353). Külön-külön esik szó az igekötő és az *is* kötőszó, valamint a tagadó- és tiltószók kapcsolatáról: az igekötő és az *is* vagy függetlenek egymástól, "Vagy szorosan összetartanak, s az *is* az ige és igekötő között kapcsolóul szolgál, mely esetben ez a szabályos sorozat: 1) igekötő, 2) *is* 3) ige p. o. *El is viszi Péter a buzát a vásárra*. Ekkor az *is* által az ige nyomosító ereje az igekötőre mintegy átvitetik." (i. m. 357.) "Midőn az ige, igekötő és tagadó összetartoznak, ez a rend: 1) tiltó v. tagadó: *nem, ne*, 2) kötszó: *is*, 3) ige, 4) igekötő. *Nem is viszi el Péter a buzát a vásárra*." (360. l.)

A MNyR. a három szórendi alaptípus egybegyűjtésével, pusztán formai leírásával mintegy összefoglalja a korábbi megfigyeléseket, ugyanakkor a Fogarasi-törvény alkalmazásával már előremutat a **logikai szempontú** elemzés irányába. A fenti álláspont FOGARASI JÁNOS azon felismerésére megy vissza, mely szerint "a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban [=verbum finitum] levő ige a többi szók előbb utóbb állhatnak s akármely renddel következhetnek". A két alapvető tétel: az ige helyének, szórendi szerepének kijelölése a magyar mondatban, valamint a hangsúly és a szórend összefüggésének megállapítása. (FOGARASI 1838, 243.)

A XIX. sz. második fele a magyar szórendi kutatások nagy korszaka. Alapjait FOGARASI imént idézett megállapítása teremtette meg, igazi fellendülése a 60-as évekre tehető, s FOGARASI mellett BRASSAI az elindítója (FOGARASI 1860; BRASSAI 1860--63, 1888.) A korabeli nyelvtanok még egy ideig az igekötő szórendjét a MNyR.-hez hasonlóan külön tárgyalják, de más kutatók -- BALASSA, nyomán MOLECZ is -- nem tesznek különbséget az igekötő és a többi határozó szórendje között: "Az igekötő tulajdonképpen nem más, mint az ígéhez tartozó, vele szorosan összekapcsolt határozó, tehát helye a mondatban ugyanolyan, mint bármely más határozóé" (BALASSA 1943, 404). Ugyanakkor a szerző elismeri, hogy az igekötő mondatbeli helye a magyar szórend "legkényesebb kérdése", mert "nem mindig viselkedik úgy az igekötő, amint azt a szórend főtörvénye kívánja" (i. m. 405). Ezért gyakran mégis rákény-

szerülnek az igekötő egyedi kezelésére: "gyakorlati szempontból leginkább külön szokták tárgyalni az igekötők szórendjét, de tudományos vizsgálódásban ennek a teljes elkülönítésnek nem volna alapja, mert valójában semmi különbség sincs igekötők és más határozók szórendje közt.

Mi is itt fogjuk hát tárgyalni, csak hogy még is külön csoportba foglalva őket, a könnyebb áttekintés kedvéért. (MOLE CZ 1900, 31; -- kiemelés tőlem.)

Az ún. Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivételeket rendezve állapította meg KICSKA EMIL a magyar mondat két fontos szórendi típusát: az összefoglaló és a kirekesztő szórendet (KICSKA 1890). Az igazi szintézisre SIMONYI ZSIGMOND tett kísérletet tanulmányosorozatában (SIMONYI 1903), létrehozva nyelvünk szórendjének egyik legalaposabb leírását.

SIMONYI ugyan nem tárgyalja külön az igekötőket, de hogy milyen fontos szerepet tulajdonít nekik a szórend vizsgálatában, arra szolgáljon a következő megjegyzése: "Fölsoroljuk először is röviden a négy osztálynak [a nyomatékos mondatokról van szó] legjellemzőbb eseteit (mindjárt itt ügyelve arra, hogy a példák közt mindenütt bővítményes, különösen pedig igekötős igék is legyenek, mert ezeknek a használata föltűnően jellemzi a különböző eseteket)." (SIMONYI 1903, 5, kiemelés tőlem.) Ebben SIMONYI annyira következetes, hogy munkáját -- egy kis túlzással -- az igekötő szórendjét tárgyaló tanulmánynak is felfoghatjuk. Nem csupán arról van szó, hogy minden fő- és altípusban taglalja az igekötőket, hanem arról is, hogy a típusokat gyakran az igekötők szórendi viselkedésével jellemzi Pl.: "Összefoglaló mondatok: jellemző sajátosságuk, hogy ha igéjüknek igekötőjük van, de a nyomaték más szóra esik: akkor az igekötő az ige előtt marad, de hangsúly nélkül." (l. m. 60.) "Kirekesztő mondatok: hogyha igekötőjük van, de a kirekesztés más szót illet, akkor az igekötő hátra kerül." (Uott.) Stb. Nem véletlen hát, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar igekötők szórendjének rendszerezését teljes egészében tőle veszi át. (L. alább.)

A logikai szemlélet jellemzője, hogy az igekötő pozícióját mindig az igehez viszonyítja. Ez azonban náluk nem abból az alaptételből fakad, hogy nem az igekötőt, hanem az igekötős igét (igenevet) kell vizsgálni. Kiindulásuk alapja egyszerűen a Fogarasi-féle szórendi törvény -- vagyis az ige szórendi helyéhez történő viszonyítás --, ill. annak a kiterjesztése az igekötőkre mint az ige legközelebbi bővítményeire.

2. Később a logikai szempontú felosztás nehézségei fordították a kutatók figyelmét az igekötők viselkedésének **formai jellemzői** felé. Az igekötőkről szóló monográfiájában J. SOLTÉSZ KATALIN külön fejezetet szentel a szórendi viszonyok taglalásának. (SOLTÉSZ 1959, 201--215.) Vázlatosnak nevezett áttekintése a rendszeresség és a tudományosság igényével tárja föl a magyar

igekötő szórendi karakterét. A szerző -- SIMONYIÉK logikai szempontú felosztásának nehézségeit enyhítendő -- úgy véli, "Leíró szempontból célszerűbbnek látszik tehát, ha az igekötő szórendjét merőben formai alapon osztályozzuk, s az azonos formai csoportokon belül soroljuk fel a tartalmi csoportokat." (i. m. 202.)

Három típust különít el: *egyeses* (*elment*), *fordított* (*nem ment el*), *megszakított* (*el fog menni*). Az első kettőn belül -- Simonyi felosztását átvéve a mondat tartalmi jegyei alapján 6--6 mondattípust, ezeken belül több altípust sorol fel: nyomatékos és nyomatéktalan mondatok, tagadás, tiltás, felszólítás, kérdés stb. (i. m. 202--211). A megszakított szerkezeteket pedig aszerint veszi sorra, hogy milyen szó ékelődik az igekötő és az ige(név) közé (i. m. 211--214). Bár módszertanilag erősen vitatható a szempontok keverése az altípusok elemzésében -- az első két szerkezettípust a mondatok tartalmi jegyei, a harmadikat a beékelődő szavak alapján részletezi -- a formai jellemzők figyelembe vétele mindenképpen előrelépésnek számít.

Akadémiai nyelvtanunk a formális és a logikai szempontokat igyekszik összeegyeztetni. Az igekötő szórendi helye c. rész bevezetőjében az igekötőnek az igehez viszonyított szórendi pozíciójáról olvashatunk. A körütekintő fogalmazás szerint az igekötő "Állhat az ige *élén*, összeforva vele (...), ezt *egyeses* szórendjének is nevezik; állhat az ige *előtt*, de valamely más szóval *elválasztva* tőle (...), ennek *megszakított* szórend a szokásos neve; s végül állhat az ige *után* (...), ezt szokás *fordított* szórendnek nevezni." (i. m. II, 475.) A további részletezésben arról esik szó, hogy a hangsúlyviszonyok alapján az egyeses szórendet "nevezhetjük az igekötős ige *hangsúlyos*, a fordítottat pedig (...) *hangsúlytalan* szórendjének", tartalmi megközelítésben pedig az előbbi szokás *összefoglaló*, az utóbbit *kirekesztő* szórendnek is nevezni. (Uott). Az igekötős ige nevek taglalásában viszont ez áll: "ezeknek is van hangsúlyos, hangsúlytalan és megszakított szórendjük (i. m. 477).

A MMNy. a formai, sorrendi tulajdonságot egy árnyalattal erősebben jelzi, közelítve ezzel egymáshoz az egyeses és a megszakított típust. Eszerint az igekötő állhat az ige vagy igenév előtt, "mégpedig közvetlenül előtte (ez az ún. *egyeses* szórend), vagy egy más szó által elválasztva tőle (ez az ún. *megszakított* szórend); másrészt követheti az igét vagy ige nevet (ez az ún. *fordított* szórend)" (i. m. 452). Ezt követően itt is szó esik az összefoglaló és a kirekesztő szórendről. Bár a MMNy. óvatosan kezeli az *egyeses*, *fordított* és *megszakított* megnevezéseket, alapvetően mégis elfogadja, sőt a mondat szórendjét vizsgálva az állítmány szórendi jellemzésére is -- "az igekötőkre alkalmazott terminológiát kiterjesztve" -- ezeket használja (i. m. 454).

3. Az itt következő áttekintésben induljunk ki abból, hogy az igekötők szórendjét vizsgálva annak nem a mondatbeli, hanem az ígéhez vagy

igenevéhez viszonyított helyét kell alapul vennünk. (Vö. MMNyR. II, 475.) Az összetartozó ige(név) és az igekötő mindig szoros egységet, blokkot alkot -- még elválva is. A továbbiakban ezt a blokkot nem a mondatkörnyezetben, hanem abból mintegy kimetszve, belső elrendezésében vizsgáljuk. A "metszetet", mely tehát az igekötőből, annak igéjéből vagy igenevéből (ritkábban főnévből, esetleg melléknévből), valamint -- az esetek egy részében -- a közjük ékelődött más nyelvi elemekből (ékszókból) áll, **igekötős szerkezeteknek** fogjuk nevezni.

Nyelvtanaink előbb ismertetett körütekintő fogalmazása ellenére azt mondhatjuk, hogy ma a szakmai közvélemény -- az iskolai nyelvtanok is -- általában elfogadják az igekötő szórendjének formai alapú hármas osztályozását (egyenes, megszakított, fordított). Ha azonban a formális elemzést következetesen alkalmazzuk, akkor e rendszerezés több ponton támadható.

E felosztás szerint **egyenes szórendűnek** nevezzük az igekötőt akkor, ha az ige(név) előtt áll, azzal összeforrva. Csakhogy az ilyen igekötő egyetlen szövegszót -- és következésképpen: szóalakot -- alkot igéjével, s így esetükben valószínűleg nem szórendi, hanem a morféma **sorrendi** tulajdonságairól van szó. Ha következtetések akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy szórendjük volta képpen csak az elváló igekötőknek van. Ez viszont újabb nehézséget támaszt. A nem elváló igekötők kihagyása a további elemzésből módszertanilag ugyan helyes, rendszertanilag azonban nem fogadható el, hisz mellőzésükkel kizárnánk a vizsgálatból az igekötős szóelőfordulások csaknem 4/5 részét. Az ellentmondást úgy oldhatjuk föl, hogy a továbbiakban nem szórendi, hanem az igekötős ige(név) elemeinek egymáshoz viszonyított **sorrendi** jellemzőiről beszélünk. (Az elválók esetében természetesen a *szórend* megnevezés is helytálló.)

Az ún. **megszakított szórendi** típusnak nem is elsődlegesen a megnevezése, inkább a besorolása kifogásolható. Tudniillik az ilyen sorrendű igekötős ige (*meg fogja mondani*) is egyenes "szórendű", hisz a kettő nem zárja ki egymást. A megszakított sorrendű szerkezet nem az egyenes mellett létezik, hanem benne. Vagyis ez nem fő-, hanem altípus.

Ugyancsak megfontolandó tény az is, hogy beékelődés nemcsak egyenes sorrend esetén lehetséges: jóval ritkábban ugyan, de a **fordított szórendű** szerkezetekbe is ékelődhetnek be más nyelvi elemek. Ezt J. SOLTÉSZ KATALIN is (i. m. 206), a MMNyR. is (II, 475. I.) megemlíti, de nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget. Ha ezt is önálló változatnak tekintjük, akkor kiderül, hogy *a megszakított szórendként tárgyalt jelenség nem egyetlen egységes, az előzőekkel párhuzamos, hanem azokat keresztező típus.*

A fentiek alapján az igekötős szóalakok **sorrendi** (és nem szórendi!) típusait a következőképpen vázolhatjuk fel:

1. egyenes sorrend: a/ összekapcsolt (*föl*ad);
b/ megszakított (*föl is adja*);
2. fordított sorrend: a/ kapcsolt (*add föl*);
b/ megszakított (*add már föl*).

Végezetül tekintsük át röviden az egyes sorrendi típusok használati gyakoriságát. Egy 5 mintából álló korpusz¹ mintegy másfél százezer szóelőfordulásában az igekötős szerkezetek aránya valamivel több mint 7%. Ebből

		db	%
egyenes:	összekapcsolt	8524	79,29
	megszakított	494	4,60
fordított:	kapcsolt	1691	15,73
	megszakított	41	0,38
	összesen:	10750	100 %

Láthatjuk, hogy az igekötős szóelőfordulások túlnyomó többsége (83,89 %) egyenes sorrendű. Az összekapcsoltak magas száma mutatja, hogy ez az igekötő tipikus helyzete. Az elválók három csoportja az előfordulások 1/5-én osztozik (20,71 %). Ezek 3/4-e fordított kapcsolt szórendű, ez tehát a 2. jellemző sorrendi típus. A fordított megszakítottak kis előfordulási száma egzakt módon is igazolja, hogy ez az igekötős szerkezetek legritkább típusa, hisz az elválók (2226 db) 2%-át sem teszi ki.

¹ A minták: 1. Ady Endre Vér és arany, A magunk szerelme, A haloitak élén, Az utolsó hajók c. kötetei; 2. Az Élet és Irodalom 1980. évf. vezércikkei; 3. Buszlenko: Bonyolult rendszerek szimulációja (Műszaki K. 1972. 101--120. l.); 4. Ötödikes tanulók fogalmazásai; 5. Ötödikes tanulók szóbeli megnyilatkozásai.

IRODALOM

- A magyar nyelv rendszere. Buda, 1846.
- A mai magyar nyelv rendszere. Szerk.: TOMPA J. Bp., 1961.
- BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelv könyve. Dante Kiadó, Bp. 1943.
- BRASSAI SÁMUEL: A magyar mondat. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, I. és III. köt. (1860--63).
- BRASSAI SÁMUEL: Szórend és accentus. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, XV. k. (1888).
- BENCÉDY--FÁBIÁN--RÁCZ--VELCSOVNÉ: A mai magyar nyelv. Bp., 1968.
- FOGARASI JÁNOS: A szóhelyezésről a magyar nyelvben. Athenaeum 1838.
- FOGARASI JÁNOS: Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, I. köt. (1860).
- JAKAB ISTVÁN: A magyar igekötő szófajtani útja. Nyelvtudományi Értekezések, 112. sz.
- KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondattan. Bp. 1928.
- KICSKA EMIL: Hangsúly és szórend. Nyr. XIX--XXII. évf. (1890--3).
- Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar társaság. Bécs, 1795.
- Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai. Pest, 1832.
- MOLECZ BÉLA: A magyar szórend történeti fejlődése. Bp., 1900.
- SIMONYI ZSIGMOND: A magyar szórend, Nyr. XXXI. évf., ill. NyF. 1. sz. (1903).
- J. SOLTÉSZ KATALIN: Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959.
- SZEMERE GYULA: Az akadémiai helyesírás története (1832--1954). Akadémiai Kiadó, Bp. 1974.

N. LŐRINCZ JULIANNA

PETŐFI SÁNDOR: CSALOGÁNYOK ÉS PACSÍRTÁK
(AZ ELLENTÉT KIFEJEZŐESZKÖZEI EGY RETORIKUS VERSBEN)

ABSTRACT: (*Polarity in a Petőfi poem*) The paper analyses the rhetorical effects in Petőfi Sándor's poem entitled *Csalogányok és pacsírták* (Nightingales and skylarks), built on contradiction, polarity and opposition. The semantic and metaphoric coherence is deduced by examining the sentence structures. Besides, the stylistic analyse covers phonetic and grammatical features as well.

1. Petőfi költészetéről sok könyv, tanulmány, cikk megjelent már, talán mégsem haszontalan azonban ezek sorát folytatni, s közelebbről megvilágítani egy verstípus, az ellentétekre épülő vers stilisztikai és retorikai jellemzőit. Nem törekedtem komplex stilisztikai elemzésre. Mivel a gazdag szemantikai összefüggések a versben szerkezetileg leginkább a mondategységekben követhetők nyomon, alapvető módszerül a mondatokra való bontást választottam, s az ezekben megvalósuló szerkezeti, szemantikai, képi összefüggésekben vizsgáltam az ellentéteket.

1.2 A *Csalogányok és pacsírták* c. vers 1846. szeptember elején keletkezett Szatmáron. A *Felhők*-ciklus korszakának válságából némileg magához térve megerősödik Petőfi romantikus prófétai küldetéstudata, amely a mózesi lángoszlopszerepet jelöli meg a legfőbb költői feladatként. Megteremti a versben a "lírai egyéget", amelyet a PÁNDI-PÁLMAI Petőfi-monográfia a következőképpen fogalmaz meg: "Gondolati jellegnek és érzékletes kifejezésnek, elvontnak és konkrétan megragadó lírai egységét legjelentősebb költeményei példázzák. Ez a lírai egység nem pusztán technikai-formai természetű hanem tartalmi-formai jellegű, s nagy szerepe van abban, hogy ezen a pályaszakaszon nem gondolati költészet és a személyes-érzelmi líra változatainak külön vált medreiben hullámszanak fel a költő eszméi, és érzelmei, hanem -- a jellegadó versek bizonyossága szerint -- egy szintetizáló verstípusban, a gondolati-vallo-

másos, eszméket és indulatokat együttthordozó Petőfi-versben" (PÁNDI--PÁLMI, 1973, 169) Véleményem szerint a verstípusnak ez a legkorábbi darabja, ha időrendi sorrendben nézzük a versekben megjelenő prófétai küldetéstudat és az ehhez szervesen kapcsolódó forradalmi jövővárás gondolatának együttes megjelenését. Innen egyenes út vezet a Palota és kunyhó, A XIX. század költői, Az ítélet c. verseken át a forradalmiságot a költői prófétatudattal legjobban ötvöző Az apostol c. műhöz. Megjegyzendő, hogy FRIED ISTVÁN a Petőfi-versek elemzése c. tanulmánykötetben a Palota és kunyhó c. versről írva a prófétai küldetéstudat megjelenését későbbre keltezi, az 1847-es év elejére, nevezetesen elemzett versére utal a következő gondolattal: "...itt hirdeti meg a költő megváltó próféta feladatát, s ezt variálja a továbbiakban, hol lángoszlopoknak, hol a szabadság örök lámpájának tartva a költőket." (FRIED--SZAPPANOS, 1987. 245)

2.1. A vers szövegszervező ereje az ellentét, amely már a címben megjelenik: *Csalogányok és pacsírták*. Amint a vers tartalmi mondanivalójából is kiderül, két költőtípus metaforikus megjelenítése a csalogány és a *pacsírta*. A pacsírta, (amely a hajnal közeledtét jelzi) -- az új kor költője -- Petőfi, míg a *csalogány* a letűnt korok költőinek megnevezője. A két ellentétes jelentésű szó metaforikus kettősképeket létrehozva globális kohézióként tartja össze a verset. A 3 szakaszra osztott vers két szemantikailag egymással összekapcsolódó, ugyanakkor azonban szerkezetileg elkülönülő nagyszabású költői képből, allegóriából épül fel. Az I. és III. szakasz egységes képe, amely a címben jelzett ellentét kifejtése, trópusok és alakzatok egymásra épülő elemeiből tevődik össze. A II. szakasz, a látomás, amely szintén allegorikus kép, ugyancsak ellentétek láncolata, szervesen beépül a vers szerkezetébe, egyben ki is emelkedve belőle gondolati tartalmával: a jövő-, a forradalomvárás gondolatával.

2.2 A Csalogányok és pacsírták erősen *retorizált* vers. Az alapvető retorikai funkció a versben a *konatív, mozgósító funkció* amely még ha nem is olyan kifejezett harcos formában van jelen, mint például A XIX. század költői c. versben: "Előre hát mind, aki költő," implicite tartalmazza a szebb, bolderabb jövő megteremtésére vonatkozó felhívást, szenvedélyesen pozitív egyéni példát adva erre. Ennek igen expresszív kifejezőeszközei a klasszikus retorikából is jól ismert *szó- és mondataalakzatok*: a *retorikus* vagy *költői kérdések ismétlődése*, amelyek hatását kiegészítik és fokozzák a felkiáltó mondatok. Ezek a mondataalakzatok értelmező-magyarázó funkcióval párosulnak a versben. Ugyancsak retorikus elem a versben a *közvetlen megszólítás*, a 2. személy megidézése. Ennek kapcsán J. SOLTÉSZ KATALIN a következőket írja: "Az ókori retorikák óta ismert és kedvelt élénkítő, drámaisító eszköz az ún. apostrophe, a versben szereplő személyek, tárgyak 2. személyben való

megszólítása." (J. SOLTÉSZ, Babits Mihály költői nyelve, 1965, 201) Kiegészítésképpen jegyzem meg, hogy az elvont fogalmak megszólítását s ezáltal megszemélyesítését is retorikai és stilisztikai alakzatnak minősíthetjük. "**Ugyan még meddig zengitek, / Ti holdvilágos emberek, ...**" (I. szakasz, 1--2.) vagy: "**És ti elkésett dalnokok,**" (III. 1.) Ugyancsak expresszív *stilisztikai és retorikai alakzat* a II. szakasz nagyszabású víziójában a megszólítás, amely anaforikus ismétlések és fokozások halmaza is. "**Tiéd minden dal, minden hang,** (II. szakasz 17. sor.) (**Te lelkesítesz engemet, / Tenéked ontom én könnyűimet, Én tégedet köszöntelek, / Te a beteg /Emberiségnek orvosa, jövőm!** (II. 19--22. sor) A 2. személyű személyes névmás paradigmásorának alkalmazása az ismétlés alapja, ez fokozás is. A megszólító és megszólított közötti *kommunikációs kapcsolat* a megszólítás közvetlensége ellenére is *közvetett* a versben, lírai költeményről lévén szó. A Jacobson-féle kommunikációs modellt alapul véve a kontaktus nem olyan közvetlen, mint a beszéd esetében, visszacsatolásra nincs lehetőség.

3.1. A vers rendkívül indulatos *kérdéssel* kezdődik, amely azonban csak formailag kérdés, tartalmi szempontból, *modalitását tekintve nyomatékos felszólítás* és alig rejtett *óhajítás*. "**Ugyan még meddig zengitek, / Ti holdvilágos emberek / A régi kort,**" Az *ugyan* szó az ÉSZ szerint hármasszófajú szó (hsz, msz, ksz), amely a versben *módosítószó* értékében van jelen a főmondat kezdő szavaként a *tiltakozás, méltatlankodás* kifejezésére. Az első mondat főmondata tehát kérdést és felszólítást is tartalmaz egyszerre, ami sajátosan jellemző a klasszikus retorikus kérdésekre. A 'hamisan romantikus, ábrándos' jelentésű (PSZ, II. köt. 287; 2) "**Ti holdvilágos emberek,**" megszólítás melléknévi metafora, amely sajátos jelentésénél fogva szervesen illeszkedik az I. szakasz allégorikus képébe, ti. a *várrom, a vércsék, a bagolyfiak* jellegzetes kísérteties huhogása az éjszaka, a teliholdas éjszaka romantikus hangulatát idézi. Az *ember* szó a versben csak egyszer fordul elő, a továbbiakban a metaforikusan az éjszakával azonosított régi kort zengő madárral, a csalogánnyal találkozunk. A III. szakasz 1. sorában megszólított "**elkésett dalnokok**" is egyaránt vonatkozik a madárra és a költőre. Bár a "**holdvilágos emberek**" metafora nem tartalmazza konkrétan, kire vonatkozik, a vers szemantikai összefüggéseiből, a költői kép elemeiből egyértelműen kiderül, hogy az idejétmúlt eszméket hirdető költőtársakra gondol a költő. Az "enyészet és a tenger között teremtet metaforikus kapcsolatot a "**Mit elsodort / Hullámival már az enyészet?**" mondat. A tulajdonképpeni metafora az "**enyészet hullám**", amelynek tagjai között elvont, külső hasonlóságon alapuló kapcsolat van. A tengert asszociálja a hosszabb (2 nyolcszótagos) sorok után következő két rövid sor is: "A régi kort, / Mit elsodort" (4 szótagos), valamint a második rövid sor után következő *enjambement*, amelynek versmondattani funkciója itt a

figyelemfelkeltésen kívül (amelyet a pillanatnyi szünet jelez) a hőmpölygés érzékeltetése. *"Mít elsodort / Hullámival már az enyészet?"* Ugyanakkor a lendületesség mellett, amelyet az elsodort e. sz. 3. személyű igealak fejez ki, lágy áramlást is érzékeltet e mondat. Ezt az l hangok gyakori előfordulása is alátámasztja, amely különösen az I. szakaszban feltűnő, ahol 32 l hang van, amely a versben szereplő 63-nak 50%-a. Ez kiemeli a szakasz lágyságát a II. szakaszéhoz (18 l) képest. Ha pedig figyelembe vesszük az I. és III. szakasz képi síkjainak szerves összetartozását, s a két szakasz összes l hangjának arányszámát hasonlítjuk az összes l hanghoz (46:64), 71,87 %, ez pedig a keretkép lágyabb hangvételét mutatja a keményebb hangú II. szakasz látomásához képest.

FÓNAGY IVÁN A költői nyelv hangtanából c. művében az l hang szimbolikáját elemezve megemlíti, hogy: "Az enyészetről, a lassú elmúlásról szóló verssorokban is gyakori az l." (FÓNAGY, 1989, 63) Visszatérve az *"enyészet hullám"* metaforához, a lágyságon kívül a romboló erőt is érzékeljük, amely ugyancsak az elsodort ige, illetve az egész ígés -melléknemes metaforaszerkezet szemantikai összefüggéseiből következik: ...*"elsodort / Hullámival már az enyészet."* Tulajdonképpen két metafora összevonása ez (komplex metafora).

3.2. Az első mondat 3. tagmondata, amely az 1. tagmondathoz kapcsolatos mellérendelő mondatként szerveződik, szintén retorikus kérdést tartalmaz: *"Mikor rontjátok le a fészket"*, - modalitásában is érezzük az érzelmi többletet, amely ott feszül a kérdésben: az ingerült felszólítás. A költő személyes állásfoglalása nemcsak a második mondat sommás ítéletében tükröződik: *"Milyen kísértetes e dal"*, hanem a hangutánzó *huhogjatok* ige jelentése is erősíti. Ha az éjszaka jellegzetes madarához, a bagolyhoz társítja az ígét, amint ez a képi síkba illik, akkor konkrét jelentésében értelmezzük. A holdvilágos emberek kísértetes dalához azonban egyszerre társul az ige átvitt, metaforikus jelentése is, amelyet az ÉSZ "ijesztő, rémítő dolgokat beszél, rosszat jósol, rémhíreket terjeszt" magyarázattal jelöl. Ugyanakkor a *huhog* ige kontextuális jelentésében gúnyos, pejoratív stilisztikai minősítést is nyer. A felkiáltó mondat után következő gondolatjel érzékelteti, hogy folytatódhatna még az ítélet, de egyetlen mondatba is belesűríthető a költő állásfoglalása az ellenpólust képviselők költészetéről.

3.3. Ezután időben és térben is távolodunk a képtől. Mint egy monoton, távoli zene, amely aláfesti a költő mondanivalóját, nem kevésbé ironikus hangját, amely újabb ellentétet hoz létre, s folytatja a *tenger alapotívumú metaforák sorát*: *"S dalolnak egyre még, / És szemeikben ég / A lelkesülés lángja / vagy a bánat könnyárja."* (Vö. a *Bánat egy nagy óceán* kifejtett teljes metaforával, mint motívummal.) A *"bánat könnyárja"* összetett metafora, melyben a *könnyár* teljes metafora külső hasonlóság alapján létrejövő kettőskép,

amely az előző sorokban megfogalmazott *tenger* motívumot felerősíti. Az ellentét másik pólusán elhelyezkedő "lelkesülés lángja" színesztétikus metafora, melynek alapja az elvont fogalom és a konkrét látási képzetet felidéző *láng*. A metafora két tagját a hőfok érzékeltetése kapcsolja össze. Ugyancsak **színesztétikus metaforának** tekinthetjük a fentebb már elemzett *a bánat könnyárja* komplex metaforát is, amelyben a bánat elvont fogalom, a könny pedig fizikai érzékeléshez kapcsolódik. Mivel az elvont és konkrét főnév társításából létrejövő metaforák típusba sorolása a szakirodalomban sem eléggé tisztázott, nehéz elkülöníteni az érzelmi-hangulati és a szemléleti funkciójú metaforákat egymástól. A költői nyelvben egyébként is ezek a funkciók egybefonódnak. (Vö. FÁBIÁN--SZATHMÁRI--TERESTYÉNI, 1989, 95--96) A *lelkesülés* és a *bánat*, a *láng* és az *ár* jól elkülöníthető alkot. Az utóbbi két tag a metaforából kiszakítva az ősi *tűz* -- *víz* ellentétre vezethető vissza, amely ellentétet a Petőfi által alkotott metaforákba visszahelyezve igen expresszív **kettősképegséget** kapunk, amelynek szervező ereje az ellentét. (Vö. ZALABAI, 1986, 216) Ez a kettősképegség nemcsak az így kiemelt ellentétpárokat alkotó metaforák esetében van jelen, hanem az egész verset egybefogja mint szövegkohéziós erő, legfeljebb az intenzitás mértéke más az egyes ellentétpárok esetében. Az ellentét intenzitásának fokozását biztosítja az *ég* ige és a "*bánat könnyárja*" azonos szerkezetbe vonása. Szemantikailag az *ég* ige csak a "*lelkesülés lángja*" metaforához rendelődik közvetlenül, de szerkezetileg a *vagy* kötőszó mellérendelő szintagmába rendezi az ellentétes metaforát is, így az *ég* közös állítmánya lesz az ellentétes szemantikai alapjelentésű halmazott főnévi alanyoknak. A Petőfi-szótár tanúsága (PSZ II. köt. 753: 1) szerint a *bánat könnye* kifejezés már előbb, az 1844. júniusában keltezett *Mi foly ott a mezőn...* kezdősorú versben is előfordul, de egyszerűbb képben: "*Mi foly ott a mezőn? / Patakvíznek gyöngye - / Hát szeretőm arcán? / A búbánat könnye.*" Itt a népdalok szerkezetét követő párhuzamos képekben elkülönül egymástól a víz motívum és a *bánat könnye* **színesztétikus metafora**. A "*bánat könnyárja*" összetett metafora azonban csak ebben a versben előforduló egyedi képalkotás. Néhány metafora motívumként való előfordulását még a későbbiekben megvizsgáljuk az adott kettősképek összetevő elemeinek jelentésvizsgálatakor.

3.4. A 3. mondat 2 *enjambement*-t tartalmaz: az első az *ég* igei állítmányt választja el a szemantikailag közvetlenül hozzá kapcsolódó birtokos jelzős szerkezettel kifejezett "*lelkesülés lángja*" metafora alaptagját alkotó alanytól. Itt az *enjambement* szerepe az **elkülönítés**. A másik áthajlás a *vagy* kötőszóval összekapcsolja a szemantikailag ellentétes jelentésű másik birtokos jelzős szerkezetben kifejezett "*bánat könnyárja*" metafora alaptagját, s egyúttal a két ellentétes pólust egyetlen szerves képpé vonja össze.

3.5. A második ítéletet formailag az "*Ál lelkesülés, gyáva könnyek!*"

felkiáltó mondat tartalmazza, amely azonban tartalmát tekintve kijelentő mondat érzelmi többlettel. Ez a 4. mondat két tagmondatból álló összetett mondat főmondatának tekinthető, melynek minőségjelzős alárendelt mondata a "*Miket nekik meg nem köszönnék, -*" mondat. Felfigyelhetünk az írásjelek alkalmazására is, amelyeknek a mondat modalitásából való eltérése szintén stilisztikum. Ebben a versben a felkiáltójelek gyakori előfordulása a retorikus érzelmi túlfűtöttség kifejezőeszköze elsősorban, s kevésbé grammatikai funkciójú. Az "*ál lelkesülés*"- és a "*gyáva könnyek*" melléknévi metaforák, az utóbbi megszemélyesítés, ti. a gyávák könnyei birtokos jelzős szerkezetből asszociálódhat.

3.6. A vers 5. mondata visszatér a közvetlen 2. személyű megszólítás-hoz, amelyet csak azért szakított meg a közbeékelte ítéletet tartalmazó 3. és 4. mondat, hogy a hatást fokozza. Itt éri el érzelmi csúcspontját az I. szakasz: "*Tudjátok-e, mik vagytok, / Kik a múlttól daloltok?*" A választ a "*Halottrablók! / Halottrablók!*" ismétlés -- grammatikai szempontból 2 hiányos mondat(16-7.) -- tartalmazza. A "*halottrablók*" metafora a Petőfi-szótár tanúsága szerint csak ebben a versben fordul elő. (PSZ, II. kötet, 146: 2)

3.7. A metafora szemantikai összefüggéseit a 8. mondat fejti ki, amely négy sorba tördelt, két enjambement-t tartalmazó alárendelő összetett mondat. "*Sírából fölássátok / A holt időt, / Hogy őt / Babérokért árulhassátok.*" Az enjambement-ok szerepe itt a feszültségkeltés. A főmondatban az igei állítmányt választja el az áthajlás a melléknévi metaforát tartalmazó megelevenített tárgytól (megszemélyesítés). A *holt* jelző a megszemélyesítés magva szemantikailag. A *holt* homonima a szövegben átvitt "elmúlt, elenyészett" jelentésű (PSZ, II. kötet, 290: 2). HORVÁTH JÁNOS (1922(1989, 538: 2) a motívum eredetét vizsgálva megjegyzi, hogy "A múlt: 'holt idő', ő a jövőt köszönti" nem eredeti gondolat, Széchenyi Világ c. munkájában is előfordul. "S bennem örökre... el van határozva, hogy a múlt a halál, a jelen s jövő az élet; s így az élő embernek nem a múltban, hanem a jelen s jövőben van igazi helye" I. 257. 1.; ily értelemben az egész "Vallomások. Az ó és új" c. fejezet). A múlt és jövő hasonló szembeállítását tükrözik Széchenyi következő sorai is: "A múlt elesett hatalmunkból, a jövőnek urai vagyunk."- "Néhány sorral később pedig ezeket mondja: "Sokan azt gondolják: Magyarország -- volt -- én azt szeretném hinni: lesz." (Széchenyi, Hittel Gr. Széchenyi István munkáiból, 1903, 188) A "*holt idő*" metafora ismétlése -- s ilyenformán alakzatnak tekinthető -- a célhatározói mellékmondat tárgyát kifejező *ő*t személyes névmás is, amelyet szintén enjambement választ el a tagmondat új közlésességétől: "*Babérokért árulhassátok*". A *babér* szó jelentése a költői babérkoszorút asszociálja. Ez a koszorú azonban nem azonos a dicsőséget jelentő koszorúval: "*Penész van rajta és halotti szag!*" A szemantikai ellentét itt

is nyilvánvaló: a költői és a halotti koszorú jól érzékelhető különbsége. **Stiliztikai alakzat, ismétlés** a *holt* és a *halotti* jelző. A "*holt idő*" és a "*halotti szag*" összekötő eleme a megszemélyesítést kifejező melléknévi jelzők közös tőhöz tartozása szemantikai és grammatikai szempontból egyaránt. A 9. mondat ismét ítélet: "*Én nem irigylem koszorútokat*"; A költő önmagát szembeállítja ezzel a költői dicsőségvágygal, egyben minősít is.

4.1. A vers 2. **nagy allegorikus** képét a II. szakasz tartalmazza, ez a **vers fókusz**a Hatalmas vízió, amelyet az I. szakasz allegorikus képei fokozatosan előkészítenek. VERES ANDRÁS Az ítélet- c. vers elemzésével kapcsolatos megjegyzése a Csalogányok és pacsírtákra is érthető: "A jövőndölés hosszadalmas előkészülete egyrészt lélektani fogás. ... Másrészt kiemeli a látomás szerepét, jelentőségét." (VERES, 1979, 109)

4.2. Nagyszabású **romantikus költői** kép bontakozik ki a szakaszban. **Három**, egymással szoros egységet alkotó romantikus **körmondatban** fejt ki a költő a látomást. Az **első körmondat**, a vers sorrendben 10. mondata az előkészítés. "*Sínlődik az emberiség*" a tételmondat, amelynek célja az *előkészítés* és *helyzetismertetés*. 6 kapcsolatos mellérendelő mondat közül 3 kötőszó nélküli kapcsolással (aszindeton) követi egymást, amelyekben a feszültség egyre fokozódik. A 6. tagmondatához tárgyi mellékmondatként kapcsolódik a 7., amely retorikus kérdés. A "*Sínlődik az emberiség*," kép metonímiát és megszemélyesítést tartalmaz, amelyben az *emberiség* a központi elem. "*A föld egy nagy betegház*," mondat komplex kifejtett főnévi metafora.

4.3. A 3. kapcsolatos tagmondat "*Mindegyre pusztít a láz*," szintén **metaforikus kép**. A *láz* "lázos betegség" jelentésben szerepel, a megszemélyesítés egyik eleme a *pusztít* igei állítmánnyal összekapcsolva. (PSZ, II. kötet, 858: 1)

4.4. A 4. kapcsolatos tagmondat metonímia, pontosabban szinekdoché: "*egy egész ország*" és perszifikáció is: "*esék / Áldozatául*". Az áthajlás itt erősíti a közlést. A következő kapcsolatos mondat pedig fokozás: "*És több elájul*"; a megszemélyesítés **halmozása és fokozása egyben**. A 6. kapcsolatos tagmondatához tárgyi mellékmondatként kapcsolódik a **retorikus kérdést** tartalmazó kiegészítendő kérdő mondat, amelyhez laza szerkezetben kötődik az ellentéteket tartalmazó 8. és 9. tagmondat. "*S ki mondja meg: / Hol ébrednek föl majd e nemzetek, Ezen-e vagy a másvilágon, / Múló-e vagy örök ez álom?*"

Az "*ezen-e vagy a másvilágon*" ellentét eufemizmus, amely ugyanebben a poláris szerkezetben nem sokkal később megint felbukkan Petőfi költszetében a Te vagy, te vagy, barna kislány... című dalában: "*Nem leszek boldog sem ezen, / Sem a másvilágon!*" Keletkezési dátuma alapján ugyanennek az évnek a termése, igen közeli az időpont: 1846. szeptember vége, Erdőd. A szerelmi költszetbe éppúgy beleillő motívum ez, mint a nagyszabású jövőváró

képbe. Mindkét esetben a túlzás is jelen van a reménytelenség, bizonytalanság kifejezésében. A "*fölbred / ezen vagy a / másvilágon*" metaforikus szerkezetben nemcsak az *ezen* és a *másvilágon* szavak között van *ellentét*, hanem a *fölbrednek* ige és a *másvilágon* körülírási metafora szemantikai jelentése között is. Ugyanakkor vissza kell utalnunk az *elájul* és a *fölbrednek* igei állítmányok éles *szemantikai ellentétére* is.

4.5. A 9. tagmondat is laza szerkezetű mondatként kapcsolódik a 7. tagmondathoz, a nyolcadikkal pedig kapcsolatos mellérendelő viszonyt alkot. A benne kifejeződő *ellentét* a *másvilágon* jelentéskörét bővíti: "*Múló-e vagy örök az álom?*" Az "*örök álom*" jelzős szerkezet a halál eufemisztikus megjelenítése. A *vagy* kötőszó mindkét ellentétes szerkezetben kiélezi az ellentétet.

5.1. A második *gondolati sík*, amelyet a verészakasz 2. *körmondata* fejez ki: a feszültség oldását megvalósító segítség lehetősége, a bizonytalanság megszüntetése. A bajra az orvoslás felől jön. HORVÁTH JÁNOS szerint a korabeli társadalomban nem voltak idegenek az újmessianisztikus eszmék. A beteg társadalom s a betegség gyógyításának gondolata már korábban felvetődik. Az Életképek 1846. május 23-diki számában megjelent Pongrácz Lajos-írásból idézi HORVÁTH: "Nézetünk szerint a 'társasági test soha betegebb állapotban nem volt, mint annak jelenje" és soha távolabb nem esett 'a' szociális balviszonyok első orvoslójától, Krisztustól." (HORVÁTH, 1922/1989) 539: 1) Petőfinél azonban *nem a bibliai értelemben vett megváltásról* van szó, nála a bajok orvoslója a jövő, amint ez nagyszabású metaforájából is kiderül. Ez az égi megváltás nem olyan értelemben szakrális elem, mint pl. Pilinszky János költészetében. Itt a bibliai utalások a *szerepjátékhöz* tartoznak, mint Petőfi sok más versében; "A bibliai képeknek sem a korábbi, sem a későbbi ars poeticákban nincs döntő szerepük Petőfi költészetében." (VÖ. PÁNDI-PÁLMAI, 1973, 199)

A bibliai motívumok eszközjelleggel vissza-visszatérnek, azonos motívumok más szövegkörnyezetben, ahogyan erre korábban is utaltam. Veres András a következőkben foglalja össze Petőfi profetikus költészetének legfőbb sajátosságait:

1. "A vers központi, szervező eleme a prófétáló gesztus, amelynek jelentése egyértelműen politikai.

2. Mivel a prófécia közvetlen hatásra törekszik, igen leegyszerűsített értékszerkezetet használ, a jövőbeni édeni állapot szembeesztődik a démonikus jelennel.

3. Nemcsak az apokaliptikus látomás, hanem a látnok személyes szerepe is hangsúlyozódik." (VERES, 1979, 125)

Mindezek a gondolatok érvényesek Petőfi azonos típusúhoz tartozó verseire (Az ítélet, A XIX. század költői, Levél Várady Antalhoz, Az apostol stb.),

legfeljebb változó arányban és más képi-gondolati síkokban megfogalmazva jelennek meg az egyes versekben.

5.2. Nézzük meg, hogyan fogalmazódnak meg ezek a gondolatok elemzett versünkben! A II. szakasz második körmondata tartalmazza a megoldást az előző körmondatban felvázolt bajokra. Ez is *romantikus körmondat*, bár a költeményben a romantikus és klasszikus vonások összefonódva, mintegy szétválaszthatatlanul jelentkeznek. Az *áthajlások* és a *vesszők, gondolatjelek* felbontják a hagyományos grammatikai mondatszerkezetet. Második körmondatunk, versbeli sorrendjét tekintve a 11. mondat grammatikai szerkezete áttekinthetőbb. Az enjambement verstani okokat szolgál, a rím kedvéért kerül a következő sorba a tárgy és az igei állítmány: "*De ím a bajnak közepette / Fiait az ég el nem feledte,*" A fordított szórendű tárgy (fiait) a sor élén nem hangsúlyos kiemelés. A hangsúlyos ebben a sorban az "*el nem feledte*" tagadó igei állítmány. A tagadószo közbeékelésének az igekötő és az ige közé verstani funkciója van: a rímek létrehozása.

5.3. Az 1. tagmondat tételmondatnak tekinthető a körmondatban, amelyhez magyarázó jelleggel kapcsolódnak a kapcsolatos mellérendelő mondatok. A mondat képi síkjának magvát az *ég* metafora és a hozzá csatlakozó igei megszemélyesítések alkotják. Az *orvos* ott még csonka metafora, amely teljes metaforaként az "*Emberiségnek orvosa, jövendő*" sorban, a szakasz végén bomlik ki. Az *ellentétpár* egyik pólusát alkotó *orvos* mellett ennek ellentéte, a *hóhér* is jelen van, "kegyetlen, zsarnok" jelentésben (PSz, II. kötet, 282:1), amely direkt politikai értelemben a fennálló társadalmi rend zsarnokainak metaforikus kifejezője. Az orvos főnévi metafora, amelynek kontextuális jelentése: "szenvedéseket enyhítő v. megszüntető jelenség" (PSZ, II. kötet, 205: 1).

5.4. Érdemes közelebbről megnézni a *költői képek* tágulását térben és időben! A felülről jövő segítség várása az eddigi *harizontális síkot vertikálisan* tágítja ki: kiegészül a kép a *föld és ég ellentétével*. Ezt az ellentétet a földi kínok és az égi megváltás romantikus leírása érzékelteti, bekapcsolva a versbe az egyetemesség gondolati problematikáját is.

5.4. 1. Az I. szakaszban az *igék* az elsodort és a raktatok múlt idejű alakok kivételével *jelen idejűek*: *zengitek, rontjátok le, huhogjatok, dalolnak, ég, köszönnek, tudjátok-e, vagytok, daloltok, fölássátok, árulhassátok, irigylem, van*. A jelen idejű alakok közül a *rontjátok le* és a *meg nem köszönnek* igei állítmányok magukban hordozzák a jövőidejűséget is. Az I. szakasz *idő-síkja* múlt-jelen-jövő képzetét idézi saját mikrostruktúrájában. Az egész *mű szövegidejét* tekintve pedig a *jelen idő* dominál benne, amely az *igék* nagy részének grammatikai idejével egyezik meg.

5.4.2. A II. szakaszban az *igék* grammatikai idő szerint a követke-

zöképpen oszlanak meg:

a) **jelen idejű alakok:** sínylődik, pusztít, mondja meg, ád, ontom, köszöntelek;

b) **múlt idejű alakok:** esék (elbeszélő múlt), valamint a grammatikai ideje szerint jelen idejű, de reális idejét tekintve múlt idejűnek tekintendő el-
ájul, küld (preasens historicum);

c) **jövő idejű alaknak** tekintendők a grammatikailag jelen idejű alakokkal kifejezett egyszerű jövő idejű alakok: ébrednek föl, meg is érkezik (a ma-holnap időhatározószó determinálja a jövő időt), észre sem veszik, (midőn majd).

Ha a- szövegidőt nézzük, a II. szakaszban a jelen- és jövőidejűség dominál.

5.4.3. A III. szakasz igéi közül grammatikai idejüket tekintve jelen és jövő idejű alakok szerepelnek.

a) **jelen idejűek:** dalolnak, hallgassatok (2), jár, kellenek;

b) **jövő idejűek:** lenne, közeleg

A szakaszban a jelen idő dominál.

A három szakasz idősíkját a következőképpen vázolhatjuk fel:

I. szakasz: jelen

II. szakasz: 1. jelen - múlt ↔ jövő (a 10. sorig)

2. múlt ↔ jelen - jövő (a 10. sortól a szakasz végéig)

III. szakasz: $\underbrace{jelen \rightarrow jelen - jövő}_{jelen}$

Ez az időstruktúra megegyezik Petőfi hasonló tematikájú verseinek időszerkezetével.

5.5. A II. szakasz harmadik körmondata ismét bővelkedik retorikus megszólításokban. Amint arra már korábban is utaltam az ellentétes világnézetű költők megszólításával kapcsolatban, ebben a szakaszban a 2. személyű megszólított a metafora azonosított tagja, a **jövendő**. Nemcsak a megszólított változik, hanem a megszólító érzelmi állásfoglalása is. Romantikus hangvételű, érzelmileg túlfűtött mondatok kapcsolódnak egymáshoz. A vers 12. mondata ez a körmondat. Az 1., 3., 4., és 5. tagmondat kapcsolatos mellérendelő mondatok. Az áradó érzelmek kifejezését elősegítik a névmásokkal kifejezett **anaforikus ismétlések**. A sorok elején a személyes névmás paradigmatis sora az ismétlések alapja. Az 5. tagmondat kivételével a kapcsolatos mellékmondatok elején kiemelt helyen szerepelnek a névmások. Az 5. tagmondat élére az én személyes névmás kerül, amely annak ellenére, hogy szórendi változás következik be, nem mondathangsúlyos. Továbbra is a 2. személyű

személyes névmás a nyomatékos. Az értelmező jelleggel az előző mondatához kapcsolt megszólítás a képi sík kifejtését is tartalmazza. **Enjambement** tördeli szét a "**beteg emberiség**" melléknévi metaforát, s ezáltal kiemeli a főnévi tagot. Ennek lehetnek metrikai okai is, de leginkább a képi megoldás kínálkozik magyarázatul: az "**emberiségnek orvosa, jövőd**" teljes főnévi metafora különválasztása a komplex metafora szerkezetén belül, s ezáltal kiemelése.

5.6. A III. szakasz megszólítása a költő érzelmi állásfoglalásának változásán kívül az **ellentét** eszközével erősíti konkrét politikai állásfoglalását. A megszólító változatlan marad, ismét változik azonban a megszólított: "**És ti elkésett dalnokok!**". Visszacsatol a költő az I. versszak képéhez, s ezáltal megteremti a képi egységet az I. és a III. szakasz között mind szerkezeti, mind pedig szemantikai szempontból. A "Hallgassatok! / Hallgassatok," ismétlés is visszautal az I. szakasz "**Halottrablók! / Halottrablók!**" ismétlésére, amely szintén megteremti az összeköttetést szerkezetileg és szemantikailag egyaránt a két szakasz között. Így válik keretképpé a két szakasz a II. szakasz víziójához; ahogyan erre az elemzésem elején már utaltam.

6. Múlt és jövő közvetlen szembeállítás a II. szakasz utolsó, s a III. szakasz első sora: "**Emberiségnek orvosa, jövőd!**" "**És ti elkésett dalnokok!**" Ugyancsak éles az ellentét a két megszólítotthoz fűződő személyes költői viszonyt kifejező igei állítmányok között: "**Én tégedet köszöntelek / jövőd!**" "**És ti elkésett dalnokok Hallgassatok! / Hallgassatok!**"

KONCSOL LÁSZLÓ a Pilinszky-versek és a Petőfi-versek képi megoldásainak szembeállítására tett megállapítása erre a versre is igaz: "A klasszikus vers pozitív és negatív pólusán elhelyezkedő képek kölcsönösen lekötik egymás energiáját, s ezáltal a mű egésze lényegében nem hordoz több jelentést, mint amennyit a két sarkpont közrefog." (KONCSOL, 1978, 138.) A két nagy ellentétpólus: a múlt túlhaladott szólamainak elvetése, az "elkésett dalnokok" elhallgattatása, valamint a jövő köszöntése, s ezáltal a forradalmi eszmék igenlése, ha még nem olyan nyílt formában is, mint a későbbi, kifejezetten forradalmi versekben, politikai állásfoglalás, s ez a költői üzenet egyik része. Szervesen kapcsolódik ez a megnyilatkozás az üzenet másik részéhez, a prófétai küldetésudat nyílt vállalásához.

6.1. Az igei állítmányok **ismétlése** erősíti az indulati kitörést. Nem egyszerűen állítmányok halmozásáról van azonban szó, mert az egyik "**Hallgassatok!**" az első mondatához tartozik a szakaszban amint a záró írásjel, a felkiáltójel is jelzi, **retorikus felszólítás** a mondat. Ez a vers sorrendben 13. mondata. A megismételt igei állítmány a 14. mondat főmondata, amelyben a **bár** megengedő kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat, amelynek a **lenne** igealak feltételes jelentésárnyalatot kölcsönöz, némi enyhítést hoz az ítéletbe. Ez azonban csak látszólagos, hiszen a szakasz további része ezt

cáfolja. Így tehát ez is retorikus fogás Petőfinél! Az ellentétek sorát folytatva a csalogány szavához hasonlítja a letűnt költők dalát, amely "*szívszaggató / s egyszersmind szívgyógyító...*" Két melléknévi jelző alkot itt ellentétpárt, mindkettő összetett szó alakú melléknévi metafora. Az s kapcsolatos kötőszóval összekötve halmozott jelzői a szavatok alanyának, amely szintén tagja egy komplex metaforikus szerkezetnek. "*szívszaggató / S egyszersmind szívgyógyító .. szavatok.*"

6.2. A vers 15. mondatának 1. mondata: "*A csalogány az alkony madara,*" metaforikus kép és a hozzá kapcsolódó "*Már vége felé jár az éjszaka,*" 2. tagmondat, felújított ún. exmetafora nem önálló motívum a versben. HORVÁTH JÁNOS megállapítása szerint a csalogány és a pacsírta ellentéte az idő metaforájával kibővíve "Shakespeare-i reminiscencia. Rómeó és Júlia III. felvonás V. szín: "Már menni készülsz? Még nem is virrad! Nem a pacsírta volt, ha' fülmile" (HORVÁTH, 1922/1989. 539.) A következő sor megszemélyesítése is exmetaforának tekinthető: "*A hajnal közeleg.*" A két sorban megfogalmazott allegorikus kép, az *éjszaka* és a *hajnal* ellentétet alkotnak: múlt és jövő egyértelmű szembeállításra ez a kép is. A vers 15. mondatának ez utóbbi két tagmondata kapcsolatos viszonyban áll egymással, s az első tagmondatral ellentétes viszonyt alkot. Ezt az ellentétet meghatározza az *alkony* és a *hajnal* szemantikai ellentéte is.

6.3. A vers utolsó mondata (16. mondat) egyetlen ítélet. Kitágítja a képet, egyetemessé teszi a felhívást. Formailag ugyan kijelentő mondat a vers befejező mondata, hiszen egyetlen sommás ítéletet tartalmaz ellentétes tagmondatok összekapcsolásával, de erős *felszólítás* is érződik benne. Szervesen összefügg ez a nyílt mozgósító retorikai funkcióval, amelyet e mondat is erősít. "*Most a világnak / Nem csalogányok, / Hanem pacsírták kellenek.*" E retorikai funkció hatásos kifejezőeszköze a két költőtípus metaforikus képének szembeállítása. Az ellentétet fokozza, hogy az *enjambement* eszközével egymástól elválasztja Petőfi a maradi költőket jelentő *csalogányok* és a jövőt igenlő költőket azonosító *pacsírták* egyszerű főnévi metaforákat. VERES ANDRÁS találóan állapítja meg: "Petőfi profetikus költészetében egyszerre jelenik meg az időtlen és az eszményi jövő, a bemutatás és a felszólítás gesztusa." (VERES, 1979, 114.)

6.4. A vers 16 mondata összesen 47 tagmondatból áll. Ebből 35 főmondat (főmondatnak számítottam az alárendelő tagmondatok főmondatán kívül a kapcsolatos és ellentétes mellérendelő tagmondatokat is.) A legtöbb a szövegben a *mellérendelő szerkezet*, amely a közvetlen élőbeszéddel mutat rokonságot. Ugyancsak erre utalnak a közvetlen megszólítások is, valamint a felkiáltások, a rövid és hosszú mondatok szabálytalan váltakozása. Az I. szakasz 9 rövidebb mondatból áll: a vers összes mondatának (16) 56,25 % -a

ebben a szakaszban található. A 9 mondat közül csupán az első (4 tagmondatos) viszonylag hosszú mondat a szakasz többi, 1--2 tagmondatos mondatához képest, de a képi megoldás indokolja a bevezető mondat terjedelmességét: a romantikus kép terjedelmesebb kifejezést kíván. Egyetlen indulatos retorikus mondat az első tagmondat. Ezután a verssorok egyenetlen váltakozása, a rövidebb mondatok egymásutánja lendületesebbé teszi a verset, hogy a II. szakasz nagy víziójában lelassuljon. A II. szakasz 3 romantikus körmondat, amelyek egymással szoros egységet alkotnak. Kapcsolatos mellékmondatok laza szerveződése a 3 körmondat, amely a gondolatok parttalan áradását jelzi. Csupán 1--1 alárendelt tagmondat található mindegyik körmondatban, ezek funkciója a pontosítás, kiegészítés. A III., a vers legrövidebb szakasza 4 mondatból áll, amelyek egy zárt, plasztikus miniatűr képet alkotnak, s ezzel lezárják a vers szerkezetét.

7.1. Az I. szakaszban 506 hang van. Ebből 397 magánhangzó és zöngés mássalhangzó (241 magánhangzó + 156 zgs. mássalhangzó). Ez 78,45 %-a az összes hangnak. A zöngés mássalhangzók pedig a 265 msh-ből 156-tal képviseltetik magukat, ez 58,85 %-a a mássalhangzóknak. Az 1 hangok aránya a msh-kon belül (32) 12,07 %. A két szakasz képi összefüggését pedig az I. és III. szakaszban előforduló szavak szemantikai jelentéseinek összhangja is bizonyítja. Erre az elemzés során már utaltam!

7.2. A II. szakasz 339 hangjából 82 mgh, 173 zöngés mássalhangzó. Ez utóbbi százalékos aránya (255) 75,22 %. A 257 msh-ből a 173 zgs 67,31 %. A 1 hangok (18) a zöngés msh-k 10,40 %-át adják, ez az összes msh-nak csak 7,00 %-a. Az 1 hangok száma itt nem domináns, de a mgh-k és zöngés mássalhangzók aránya itt is nagyfokú zenei hatást kelt.

7.3. A vers **jambikus** lejtése, a **tiszta rímek** és **asszonáncok**, amelyek igen nagy számban fordulnak elő a szövegben, szintén ezt a zeneiséget bizonyítják.

7.4. A rímekről szólva megállapíthatjuk, hogy az I. szakaszban a **páros rímek** uralkodnak. Az első 20 sorban páros rím van, a 21--24. sorban ölelkező rím, majd a szakasz páros rímmel zárul. A szabályos rímszerkezet megbontása is a figyelemfelkeltés eszköze. Különösen igaz ez itt a páros rímek közé ékelt **ölelkező rímek** esetében, amelyet az ugyanakkor jelenlévő szótagszámváltások és az enjambement is megerősít.

7.5. A II. szakasz első 4 sorában ismét ölelkező rímszerkezet van, majd 17 soron keresztül a páros rímek szabályos rendben követik egymást. A szakasz utolsó két sora rímtelen. J. SOLTÉSZ KATALIN ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg Petőfi rímeiről szólva: "A figyelem felkeltésének hathatós eszköze rímes versben a rímtelen, rímtelen versben a rímes sor a mondanivaló gyűjtőpontjában." (J. SOLTÉSZ, 1966. 23) S valóban, a rímtelenség

is, az áthajlás is a főnévi metafora **jövendő** tagjára irányítja figyelmünket. A II. szakasz allegorikus víziójának záróképe a **jövendő**, amely a feszültség teljes feloldása a szövegben.

7.6. A III. szakasz páros rímei után ismét ölelkező rímszerkezet következik, amelynek kezdő rímszava a "**Hallgassatok**," az ismétlés második eleme, s záró rímszava a "**szavatok**," középen egy ellentétes szemantikai jelentésű rímpár található: "**szívszaggató** - **szívgyógyító**," amelynek kiemelt szerepe van a szakaszon belül ugyanúgy, mint a szakasz záró ölelkező rímszerkezetnek, amelyben a keretet alkotó rímszavak az ellentét másik pólusát fogják közre. Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a versben a páros rímek dominálnak, ahol ettől eltérés mutatkozik, mindig valamilyen kiemelt mondanivaló következik. Ezt alátámasztja a vers metrikája is: a páros rímű sorok többnyire jambikus lejtésűek, ahol változik a rímszerkezet, zökkenés következik be a verslábakban is: trocheusi lejtésű ütemek is megjelennek.

7.7. Az **áthajlások** is erősítik a zenei hatást. A versben az I. szakaszban 6 áthajlás van, s hosszú sorokra rövidek váltakoznak, amely szintén alátámasztja a szakasz rendkívüli zeneiségét. Különösen az első két nyolcszótagos sort követő 2 négy szótagos sor erősíti ezt, mely áthajlással kapcsolódik a következő hosszú (9 szótagos) sorhoz. A 18. sort követően ismét 2 négy szótagos mondat töri meg a hosszabb sorokat, majd egy 8 szótagos sor után egy 4, majd 2 szótagos sor áthajlással kapcsolódik az ezt követő 9, majd két 10 szótagos sorhoz. Elégé szabálytalan szótagszámúak a sorok, amelyeknek azonban megvan a sajátos stilisztikai funkciójuk: a kiemelés illetve összekapcsolás, ahogyan a mondanivaló jellege megkívánja. A költemény verssorainak száma 61, mondatainak száma 16, amely 14 versmondatot alkot. (ELEKFI, 1986, 428--29)

8. **Petőfi nyelvéről** szólva az igénytelenséget szokták szemére vetni. Sokakat megtévesztett Petőfi nyelvének egyszerűsége, amely összefügg a közérthetőségre törekvéssel, s ez nem hiba, hanem inkább érdem, ha figyelembe vesszük költői hitvallását, mely szerint a népet kell felemelni, s szolgálni a költészettel is. Petőfi felhasználja az irodalmi hagyományból mindazt, amit mondanivalója kifejezésére alkalmasnak tart, ugyanakkor megteremt egy másik, ún. népies stílust is, amely azonban nem a műveletlen, igénytelen népnyelv utánzása, hanem a korabeli műveltségi színvonal és a népi, főleg paraszti nyelv értékeinek összeegyeztetése. ZLINSZKY ALADÁR, jórészt HORVÁTH JÁNOS monográfiájára támaszkodva, jegyzi meg, hogy "Petőfit érzelmei közvetlenségében és azoknak nyelvi tekintetben is a mindennapi beszédhez oly közel álló kifejezésében senki sem érte utol." (ZLINSZKY, 1922, MNY, XVIII; 189--98 In: A magyar stilisztika útja 1961, 260.1.) HOTVÁTH JÁNOST idézve is erről győződhetünk meg: "Nyelvanyaga, úgy, amint 44 végére

megállapodott, a művelt emberek egykorú élő nyelvével azonos. - (HORVÁTH, 1922/1989, 84)

Mivel a téma Petőfi költészetében is meghatározza a nyelvi kifejezési módot, elemzett versünkben is találunk nyelvújítási szavakat: a csalogány, a dalnok és az alkony jellegzetesen nyelvújítási szavak. (TOLNAI, 1922, 198--201) Petőfi használt nyelvújítási szavakat, ő maga azonban nem alkotott új szóalakot, bár a világszabadság szót neki tulajdonítják, ez a szó azonban a francia *liberté du monde* tükörfordítása. A nyelv állandósult kifejezéseiből, a frazeológiai egységekből viszont sokat és szívesen felhasznál, amint erre elemzésemben is utaltam az un. exmetaforák elemzése kapcsán. ZLINSZKY ALADÁR a következőket írja erről: "Csodálatos Petőfi fantáziája a nyelv közkeletű képeinek megújításában. A legnagyobb képzeletű költői képei sern mind eredetiek, hanem gyakran alapulnak a nyelv metaforás szólásain." (ZLINSZKY, 1922, 268) (Vö. "*Már vége felé jár az éjszaka, / A hajnal közeleg*")

9. Röviden áttekinthetjük még a vers szavainak szófajtani megoszlását. A szövegszavak száma 229. Ebből 36 ige, amely az összes szövegszó 15,62 %-a, 107 névszó, az összes szó 46,72 %-a. Annak ellenére, hogy a névszók dominálnak a szövegben, mégsem nevezhető nominálisnak a vers stílusa, hiszen a verset átszövő ellentétek, s az igék szemantikai jelentése is mozgalmasságot sugall. Az I. szakasz 87 szövegszavából 15 ige (17,28 %), a II. szakaszban a 16 ige 15,53 %, a III. szakaszban az 5 ige 12,82 %. Bár egyértelmű következtetést ebből nem vonhatunk le, de a 3 szakasz közül az I. tűnik a legdinamikusabbnak, ha az igék számát s szemantikai jelentésüket vetjük egybe a másik két szakasz igéinek számával s szemantikai jelentésükkel. A vers igéinek szemantikai jelentésvizsgálatával, a grammatikai és szövegidő viszonyával egy másik dolgozatban foglalkozom majd, így erre most csak röviden utaltam.

10. Hadd zárjam dolgozatomat azzal a gondolattal, hogy érdemes Petőfi verseihez újra és újra visszatérni, gondolatait ugyanis csak első látásra nevezhetjük egyszerűnek, mert ha mélyebben vizsgáljuk a versek szemantikai összefüggéseit, megváltozik a véleményünk. Petőfi egyszerre egyszerű és bonyolult. Életrajzírói szerint személyisége is rendkívül ellentétes és összetett volt, s ez az ellentéesség és összetettség tükröződik kiforrott nagy verseiben is.

Függelék

I. A magánhangzók előfordulása a szövegben

	palatális	I.	II.	III.	veláris	I.	II.	III.
alsó	e, é	47	79	21	a, á	53	43	38
középső	ö, ő	7	13	1	o, ó	30	15	16
felső	ü, ú	2	1	-	u, ú	6	5	-
	i, í	18	24	8				

Összes magánhangzó: 384

szakasz	összes palat.	összes veláris
	218 (56,66 %)	166 (43,22 %)
I.	147 (67,47 %)	94 (56,62 %)
II.	21 (9,63 %)	61 (36,74 %)
III.	50 (22,93 %)	11 (6,62 %)

II. A mássalhangzók előfordulása a szövegben

	I.	II.	III.	Összesen:
	265	257	106	628
zöngés	156	173	60	389
l	32	18	14	64
zg-tlen	109	84	46	239
k	36	18	13	67
t	31	25	10	66

III. A vers szavainak száma (szóelőfordulások)

	I.	II.	III.	Összesen:
Szövegszó	87	103	39	229
Ige	15	16	5	36
Névszó	39	50	18	107
Főnév		25	22	12
Főnévi névm.	9	12	1	22
Melléknév	6	4	3	13
Melléknévi névmás	1	5	2	8

Bibliográfia

1. ELEKFI LÁSZLÓ: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.
2. FÁBIÁN--SZATHMÁRI--TERESTYÉNI: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó, Bp., 1989.
3. FÓNAGY IVÁN: A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
4. FRIED ISTVÁN--SZAPPANOS BALÁZS: Petőfi-versek elemzése. Tankönyvkiadó, Bp., 1987.
5. HANKISS ELEMÉR: Az irodalmi mű mint komplex modell. Magvető Kiadó, Bp., 1985.
6. HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor. / Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp., 1922. Reprint kiadása: 1989.
7. KONCSOL LÁSZLÓ: Kísérletek és elemzések. Madách Kiadó, Bratislava, 1978.
8. PÁNDI PÁL--PÁLMAI KÁLMÁN: Petőfi Sándor. Gondolat Kiadó, Bp., 1973.
9. Petőfi összes művei II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1951.
10. Petőfi-szótár I--IV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
11. J. SOLTÉSZ KATALIN: Babits Mihály költői nyelve./Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.
12. J. SOLTÉSZ KATALIN: Petőfi rímei. MNy. 1966/1. 21--31.
13. Gr. Széchenyi István munkáiból. Franklin-társulat, Bp., 1903.
14. TOLNAI VILMOS: Petőfi és a nyelvtudomány. MNy. XVIII., 198--201.
15. VERES ANDRÁS: Mű, érték, műérték. Magvető Kiadó, Bp., 1979.
16. ZALABAI ZSIGMOND: Tűnődés a trópusokon. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986.
17. ZLINSZKY ALADÁR: Petőfi nyelvéről. MNy. XVIII., 189--198. In: A magyar stilisztika útja, Gondolat, 1961.

A MIKSZÁTH-ELBESZÉLÉSEK MONDATSZERKESZTÉSE

Abstract: (The sentence structures of short stories by Mikszáth Kálmán) This study examines the sentence structures of 25 short stories by Mikszáth using the quantitative method. The author analyses the stylistic characteristics that have a special role in building up sentences (e. g. nominality, participial structures, subordinate and co-ordinate structures etc.). Special index numbers (created by DEME LÁSZLÓ) are used to exemplify the conclusions. As a comparison, the data of some other Hungarian writers have been added. This analyse is suitable for further stilistical conclusions.

Mikszáth Kálmán szépírói stílusa, írói nyelve kutatásának jelentős múltja van, hiszen már az író életében elkészült e tárgyban RUBINYI MÓZES monográfiája (Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp., Révai 1910. 246 l.), amely nemcsak Mikszáth kutatása, hanem a magyar stilisztika szempontjából is úttörő jelentőségű; azóta azonban Mikszáth nyelvével vagy stílusával kapcsolatban nagyobb terjedelmű vagy éppen monografikus feldolgozás nem készült. Egyéni stílusának főbb jellegzetességeit irodalomtörténeti monográfiák és tanulmányok (SCHÖPFLIN ALADÁR: Mikszáth Kálmán, Bp., 1941. -- KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Bp., 1952. -- A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. SÖTÉR ISTVÁN. Akad. K. Bp., 1965. -- KOZMA DEZSŐ: Mikszáth Kálmán. Kolozsvár-Napoca. 1977. -- FÁBRI ANNA: Mikszáth Kálmán. Bp., 1983.; SÖTÉR ISTVÁN, DIÓSZEGI ANDRÁS, NÉMETH G. BÉLA, CSÜRÖS MIKLÓS és mások tanulmányai), másrészt nyelvész kutatóknak stílustörténeti és a prózastílust elemző dolgozatai határozzák meg. (SZABÓ ZOLTÁN: Kis magyar stílustörténet. Bukarest. 1970. -- HERCZEG GYULÁNAK több tanulmánya stb.) Ezek a szerzők mind utalnak arra, hogy Mikszáth stílusának legfőbb jellegzetességeit mondatformálásában -- ma már ezt is hozzá lehet tenni: jellemző szövegalkotási módjában -- kell keresni.

Hogy nagyobb mérvű stilisztikai kutatások nem választották tárgyukul az utóbbi évtizedekben Mikszáth művészetét, az bizonyára átmeneti helyzetével magyarázható: már elszakadt a nemzeti klasszicizmus és a romantika

formáitól, de -- a művészetében megjelenő korszerűsödési tendenciák ellenére -- a századforduló új irányzataitól érintetlen maradt. Ennek ellenére több korszerű törekvés kiindulópontja volt nyelvkezelése tekintetében is.

Kutatása tehát gyarapíthatja a századforduló stílusáról való tudásunkat.

Vizsgálatom anyagául harminc Mikszáth-elbeszélést választottam ki, azért döntve a novella mellett, mert ez Mikszáth művészetének -- s a századforduló irodalmának is -- reprezentatív műfaja. Kontrollként Mikszáth művészetével valamilyen módon kapcsolatban álló, korbán sem távoli, tőle mégis fontos vonásokban különböző jelentős magyar frók: Jókai Mór, Petelei István, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit novelláiból választottam ki 21-et, valamint -- a műfajon kívül ellenőrzésként -- három fejezetet egy Mikszáth-regényből, A Noszty fiú esete Tóth Marival címűből. A kiválasztott Mikszáth-novellák témájuk, terjedelmük, a rájuk jellemző érzelmi minőség, az elbeszélő nézőpont stb. tekintetében nem egyneműek, s időben is átfogják az író munkásságának több mint három évtizedét.

A feldolgozott Mikszáth-elbeszélések időrendi sorrendben a következők:

1. Sáríka grófnő, 2. Az én öreg Miska kocsisom, 3. Az újságfaló, 4. A költő utolsó karácsonya, 5. Az a fekete folt, 6. A néhai bárány, 7. Bede Anna tartozása, 8. Szegény Gélyi János lovai, 9. Bagi uram frakkban, 10. Az öreg Prikler néni, 11. Mikor a sírkövet hoztuk, 12. História egy házasságról, 13. A pénzügyminiszter reggelije, 14. Látogatás egyik alakomnál, 15. Az elfelejtett rab, 16. A Balóthy-dominium, 17. A kaszát vásárló paraszt, 18. A kormány támaszai, 19. Hogy lesz az ember nagy talentum?, 20. A szép Bulykainé, 21. Sárospatak, 22. Kis híja, hogy kritikus nem lettem, 23. A Plutó, 24. A nyúl, a doktorok és a betegség, 25. A ló, a báránka és a nyúl, 26. A diplomata, 27. A piros harangok, 28. A hályogkovács, 29. A patrónus, 30. A szamócák útja.

A kontroll:

Sorszám	Jelzet	Szerző, cím
1.	J 1.	Jókai: A Nepean-sziget
2.	J 2.	" Bíró uram ítélete
3.	J 3.	" A jó ember
4.	P 1.	Petelei: A Csulakok
5.	P 2.	" Bimbófakadás
6.	P 3.	" A könyörülő asszony
7.	P 4.	" Két fehérnép
8.	P 5.	" A tolvaj
9.	K 1.	Krúdy: A fehérlábú Gaálné
10.	K 2.	" A hóbertos Kaveczky

11.	K 3.	Krúdy: Zöld fátyol
12.	K 4.	" A szívalakú hölgy titka
13.	K 5.	" Hogyan lehet megszabadulni a kísérté- tektől?
14.	Mó 1.	Móricz: A tűznek nem szabad kialudni
15.	Mó 2.	" Esőleső társaság
16.	Mó 3.	" Az éneklő kutya
17.	Ka 1.	Kafka: A jó barát
18.	Ka 2.	" Neuraszténia
19.	Ka 3.	" Asszonyok
20.	Ka 4.	" Este
21.	Ka 5.	" A Toronyalj utcában
22.	Mr 1.	Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival 1. fejezet
23.	Mr 2.	" 2. "
24.	Mr 3.	" 3. "

A novellákat mindig teljes terjedelmükben dolgoztam fel, s éppen e vizsgálati mód alapján vethető fel a kérdés: van-e hatása a mű műfajának és terjedelmének a mondat-, illetőleg a szövegszerkesztésre.

A dolgozat kvantitatív módszerrel készült; e módszer mondatstilisztikai alkalmazásában elsősorban DEME LÁSZLÓ (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.), NAGY FERENC (Kvantitatív nyelvészet. Bp., 1972. Kriminálisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980.), KELEMEN JÓZSEF (Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái: Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. II. sz. 1967. 61--73.), SZENDE TAMÁS (Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Bp., 1973.) által kidolgozott szempontokat és módszereket vettem alapul saját módszerem kialakításához.

A kvantitatív vizsgálat (így a jelen vizsgálat) nem állhat meg az adott körbe tartozó jelenségek, tények egyszerű megszámlálásánál, hanem relatív (%-os) értékek megadása, valamint egyéb mutatók, számítások jobban felfedik az anyag sajátságait, meg lehet velük ragadni a lényeges vonásokat. A szöveget legérdeklősebben a közvetlenül alatta levő nyelvi szint: mondatainak adatai jellemzik. A kvantitatív mondattani vizsgálat tehát fontos része a szöveg leírásának.

Annak a felismerésnek eredményeként, hogy a kvantitatív vizsgálat alkalmas arra, hogy az író stílusát a maga egészében lássuk, hiszen azt

vizsgáljuk, milyen elemek milyen arányban fordulnak elő, az 1970-es évek közepétől megszorodtak az ilyen vizsgálatok, főként DEME LÁSZLÓ munkásságának hatására és módszerének (kutatásainak) felhasználásával.

Az egzakt eredmények megfelelő érveket adnak a kutató kezébe, nem alkalmasak azonban a szöveg művészi értékének meghatározására, nem pótolhatják a teljes műelemzést.

Továbbá a mondattani jelenségek statisztikai vizsgálatában figyelembe kell venni, hogy stilisztikai értékelhetőségüket némileg korlátozza az a tény, hogy a mondat közlésegyység, a szövegnek alapegysége: stilisztikai értékének megállapításakor nem lehet elszakítani a szövegtől, szituációtól és a nyelven kívüli tényezőktől.

A különféle mondatformák a legkülönbözőbb tartalmak hordozására alkalmasak, ugyanaz a mondat szerkezet tehát többféle stílushatást kelthet (Vö.: HERCZEG GYULA: A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. ÁNYT. XI. 141.). Másrészt viszont a mondat szerkezeti formák történetileg változó kategóriák: kialakulásuk, elterjedésük és háttérbe szorulásuk jellemző lehet egy-egy korszakra, stílusirányzatra, műfajra stb. Ily módon tehát, ha körülbtekintően választjuk meg a vizsgálandó mondattani sajátosságokat, azok előfordulási arányai jól jellemezhetnek valamely szöveget, sőt valamely stílusirányt stb. is. Tudjuk azonban, hogy ez nem jelent teljes (nyelvi) leírást -- nem regisztráljuk minden nyelvi szint adatait --, mégis sokat mond ennek, a közvetlenül a szöveg alatti szintnek a pontos jellemzése.

Vizsgálatom tárgyai epikai alkotások: szövegük nem homogén, az elbeszélő narrációját meg-megszakítják a szereplők idézett párbeszédei, s a narráció beolvadhat különféle átmeneti közlésformákba, pl. szabad függő beszédbe, belső monológba. Ezért adataimat nemcsak a szövegek egészére, hanem külön az elbeszélő narrációjára és a szereplők beszédére nézve is, ahol pedig ezek mennyisége is értékelhető statisztikailag, az átmeneti közlésformákra lebontva is közlöm.

A mondatalkotás több jellemző sajátosságában számottevő különbség figyelhető meg adataim alapján a narratív és a párbeszédes részletek között, mégis szükséges a szövegegészek adatait együtt is szemlélni, hiszen a prózai epikában a párbeszédek stílusa nemcsak az alakok egyéniségéhez, műveltségéhez, lelkiállapotához stb. igazodik, hanem még inkább az író sajátos kifejezőmódjához.

A következő táblázat a közlésformák százalékos megoszlását mutatja a Mikszáth-szövegekben:

Sor-szám	Az elbeszélő narrációja %	A szereplő elbeszélése %	A szereplő beszéde %	Szabad függő besz. %	Communi s opinio %	Belső monológ %	Idézett szöveg %
1.	60,5		25,1	13,5	1,1		
2.	13,2	46,9	26,1	13,8			
3.	86,8		0,7	12,6			
4.	56,5	6,9	36,6				
5.	55,0		32,2	11,5			0,4
6.	63,1		12,3	8,8	15,8		
7.	55,8		41,6	2,6			
8.	55,6		25,5	13,9	5,1		
9.	82,0		18,0				
10.	66,4		17,0	14,5	2,1		
11.	50,6		42,9	6,5			
12.	71,5		24,3	4,3			
13.	65,8		29,9	4,3			
14.	39,5		60,5				
15.	48,1		40,9	11,0			
16.	87,7		12,3				
17.	34,6		65,4				
18.	38,1		59,9	2,0			
19.	64,5		24,8	10,7			
20.	59,8		19,9	19,2	1,0		
21.	86,6		13,4				
22.	64,1		31,9	4,0			
23.	43,2	8,3	38,3	5,3	1,2	3,5	0,2
24.	51,6		35,2	13,3			
25.	55,6		29,9	14,5			
26.	73,4		19,7	6,8			
27.	80,4		7,5	12,1			
28.	55,8		42,4	1,9			
29.	28,1		67,8	3,4			0,7
30.	51,2		42,8	2,5	3,3		0,2
Átlag	74,86	2,07	30,86	7,11	0,986	0,1	0,05

A vizsgálat szempontjait úgy alakítottam ki, hogy az adatokkal a mondatok terjedelme, hosszúsága, a mondategység és a mondategész szerkezete, valamint a szövegkoherencia erőssége és jelöltsége jellemezhető legyen. A feldolgozás során a jellemzőket egy-egy mondategységre vonatkoztatva állapítottam meg, de olyan módon, hogy a mondategész és a bekezdés milyenségét, illetőleg nagyságát megmutassák: a mondategységnek a mondategészben, a bekezdésben elfoglalt sorrendi helyét, a mondategészbe való kapcsolódásának módját, szavainak számát is meghatároztam.

Itt most csak a mondategész szerkezetére vonatkozó anyagot közlöm.

A mondategész felépítésének, szerkezetének vizsgálatában mennyiségi és minőségi sajátosságok meghatározására egyaránt alkalmasak az adataim, s -- bár a mondategészről teljes leírást nem adok -- jellemző és stilisztikailag releváns ismérvek szerint való vizsgálatra törekedtem. A gépi feldolgozás lehetőséget ad itt néhány Deme-féle mutató kiszámítására is.

A mondategész szerkezetének minősítése céljából a következő típusokat különböztetem meg:

- 0 Nincs mellérendelő kapcsolat
- 1 Mellérendelő kapcsolat
- 2 Mellérendelő értékű vonatkozó mellékmondat
- 3 Egyéb alárendelő formájú mellérendelő értékű mondat
- 11 Szervetlen, módosító értékű tagmondat
- 10 Szervetlen, módosító értékű tagmondat közbeékelve
- 27 Egyszerű mondat
- 28 Összetett mondat főmondata
- 29 Főmondat közbeékelve
- 32 Alanyi, állítmányi, tárgyi mellékmondat első fokon alárendelve
- 33 Ugyanaz közbeékelve
- 34 Határozói, jelzői mellékmondat első fokon alárendelve
- 35 Ugyanaz közbeékelve
- 42 Alanyi, állítmányi, tárgyi mellékmondat második fokon alárendelve stb.

A mondatok minősítésében általában a szakirodalomban és az elemzési gyakorlatban ismert és elfogadott megoldásokat követtem (a MMNyR II., a MMNy. DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata Bp., 1971., RÁCZ ENDRE--SZEMERE GYULA: Mondattani elemzések Bp., 1972. c. művére és egyéb kézikönyvekre támaszkodva), a l a z a és a s z e r v e t l e n mondatkapcsolás értelmezésében azonban eltérek bizonyos mértékig a szokásos gyakorlattól.

Az alá- és a mellérendelő mondatkapcsolás mellett ugyanis kétségtelenül előfordulnak á t m e n e t i : n e h e z e n k a t e g o r i z á l h a t ó és s z e r v e t l e n viszonyok is a tagmondatok között.

A szoros viszonynak nem minősíthető mondatkapcsolódásokat KESZLER BORBÁLA s e m l e g e s k a p c s o l á s n a k nevezi, ide sorolja pl. a megszólításokat is. (KESZLER BORBÁLA: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 195.)

Ezekben belül azonban elkülöníteném a s z e r v e t l e n v. független viszonytól (amelyben sem grammatikai, azaz alárendelő, sem »grammatikalizálódott logikai« (DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 102.) azaz mellérendelő kapcsolat sincs, a l a z a

mondatkapcsolást. Ez utóbbi az alárendelésre emlékeztet, de benne az alárendelő jelleg kifejtetlen, jelöletlen, pontosan meg nem határozható, nehezen kategorizálható.

1. Sz e r v e t l e n ü l kapcsolódik a mondatba:

1. A megszólítás (vocativus) "vagyis a beszélgető társ aposztrofálása"... "valamilyen megfelelő névvel -- általában névszóval -- megnevezzük, akihez szavainkat intézni kívánjuk" (JUHÁSZ JÓZSEF: Szövegtani vázlatok. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből, Bp., 1983. 154--5.), alkalmas a figyelemfelkeltésre, a partner iránti szubjektív viszony kifejezésére, a kommunikációs kapcsolat során a viszony létesítésére, fenntartására, formálására.

2. A felkiáltás: rendszerint mondatzó (*jaj, hej*) v. mondatzószerű szókapcsolat (*boldog Isten, jaj nekem*) stb., indulatszószerű felkiáltás (H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 60. Bp., 1950. 48.) (*Hála Istennek, Isten őrizz* stb.)

Példák: "Kímélje magát, *az Isten szerelméért*." 30./54. "Sok megfoghatatlan dolog van a nap alatt, de semmi sem rejtélyesebb -- *dicseréssék a Jézus Krisztus* -- mint a Plutó esete." 23./7.

3. A módosító (modális) értékű szók és mondatrészek. Ezekkel H. MOLNÁR ILONA (l. m. 48.) foglalkozott tüzetesen, valamint a mondatba kapcsolódásuk szempontjából KESZLER BORBÁLA (Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Bp., 1977. 111--33.) H. MOLNÁR ILONA szerint "Az a modális állítás, amely a mondat állítmányában összesűrűsödő predikációt kiegészíti, predikáció a predikáció mellett, mind funkcionális, mind grammatikai tekintetben; sem fölötte, sem alatta, sem pedig mellérendelve nem áll a deskriptív funkciót teljesítő mondatrészeknek; ilyen értelemben szervetlen eleme a mondatnak az állítás bármelyik fokán..." (l. m. 51--2.)

A módosító szók és egyéb modális nyelvi képződmények lé l e k t a - n i l a g h i t e l e s e b b é t e s z i k k ö z l é s e i n k e t , a z o k k ö z é a t é n y e z ő k k ö z é t a r t o z n a k , a m e l y e k b e - s z é d ü n k e l e v e n s é g é t , k o n k r é t s á g á t m e g a d j á k . (l. m. 8l.) Ez utóbbi megállapítás a szövegek stilisztikai jellemzése szempontjából sem érdektelen.

Példák:

"Odafutottam a vezér elé, egyet intettem kezemmel a seregnek, s olyan csend lett, mint *teszem azt* ha egy zsidó-oskola egyetlen nagy szájja változnék át, aztán tenyeremmel egyszerre rácsapnék arra a nagy szájra." 2/9. "Gőgös volt, *az igaz*, de szíve is volt, esze is." 30/43.

"A sátán van a játékban, *semmi kétség*, nem is ezer ördög dolgozik a Plutó mellett, de az egész pokol." 23/18.

"S kegyelmed fedelén is nagyon becsurog, *úgy nézem*." 6/99.

"*Ami igaz, igaz*, lehet az öregnek is tarka macskája, mert a nagyitalú Mácsik György, a gózoni szűcs olyanfélét mondott a minap itt jártában, hogy ebben a dologban, ha nem volna lakat az ő száján..." 7/99.

"Pedig nincs jól kiégetve, *hallja az úr*. 17/71. stb.

II. L a z a mondatkapcsolásnak tekintem -- a fent kifejtetteknek megfelelően -- a következőket:

1. A mellérendelő kapcsolás nem az egész tagmondatra, hanem csak a mondatrendben elől álló mondategység valamely részletére vonatkozik, így a t a g m o n d a t o k viszonya nem tekinthető igazán mellérendelőnek. "Ennélfogva inkább adom a Nagy Szamárnak (*egymás közt így nevezték a vendéglő tulajdonosát*), mint nagy úrnak." Mr 1/6.

Példánkban a *Nagy Szamárnak* taghoz magyarázó jelleggel kapcsolódik a zárójelben levő mondategység. Ez a kapcsolódás azonban a t a g m o n d a t o k k ö z ö t t nem mellérendelés.

2. Alárendelő jellegű kapcsolások: az alárendelő viszony jelöletlen, s nem világos az alárendelő szerkezeti forma: a tagmondatok kapcsolata nem annyira mondat szintű, inkább szövegszintű. "Az eper szerint megyünk, hiszen tudod." 30/56.

"Talán láttam is, ki tudja." 29/179. "Nem adhatom olcsóbban... százszor megmondtam." 17/72. "De olyan az élet, ezer furcsaság szövi át." 22/65.

3. A mondatviszony nem a szövegben valóságosan kifejezett (explicite megjelenő) tagok között áll fenn, hanem valamely beleértett taghoz kapcsolódik egy újabb mondategység. (A valószínűen beleérthető részleteket szögletes zárójelben adom meg):

"Gyújtátok meg a gyertyákat, [lássuk,] tudnak e még ragyogni, világítani?" 25/5.

"Az elnök arca is [úgy megenyhül] , mintha nem volna már olyan szertartásos, hideg." 7/106.

"Ecettel kellene dörzsölni a homlokát, szaladj hamar a kocsmába, [vegyél,] ha még fent van a kocsmáros. 23/32.

" -- Tán a környékről való az úrfi, [megkérdezném,] ha meg nem sérteném a kérdezősködéssel." 5/49.

4. Az egyenes idézet és az idéző mondategység viszonyának minősítése sokat vitatott kérdés; legtöbbjük laza kapcsolásnak minősíthető, különösen ha grammatikai eszköz (utalószó, tárgyas ragozás) sem jelzi a mondatviszonyt:

"-- Hogy én kérjek kenyeret tőle? -- hangja üvöltővé változott." 29/180.

III. Az átmeneti formák közé tartoznak a mellérendelés értékű alárendelések: mellérendelő értékű vonatkozó mellékmondatok: az *aki, ami, amely, ki, mi, mely* vonatkozó kötőszókkal és ragos formáikkal, esetleg mellérendelő kötőszóval együttesen kapcsolt mondategységek:

"Mindenki elámult széles képzettségén, még az öreg Szegfi is, ki pedig éppen csak azt tudja nagyon elméletben, hogy milyennek kell lenni a jó színűnek." 4/103.

"-- Kend eskette össze a néhai bátyámat, a derék vitéz gróf Franke Györgyöt, akit az isten nyugosztaljon, valami Birizló Borbála hajadonnal?" 12/58.

"Különösen a zöld hályogot tudta megoperálni, melyet pedig az akkor híres Lippay sem tudott." 28/158.

A *miközben* kötőszóval kapcsolt mellérendelő értékű mondategységek:
"Atyja halála után átvette a krapecsi birtokot: kétezer hold hozzáférhetetlen erdőt és mintegy nyolcszáz hold szántóföldet, növelte apródonkint a rajta levő terheket, miközben türelmetlenül várta a prágai stallumot." 2/25.

A *mire* kötőszóval kapcsolt mellérendelő értékű mondategységek:

"Köszöntem neki, mire hirtelen elbúcsúzott attól, s hozzám csatlakozott." 30/56.

A *míg* kötőszóval kapcsolt mellérendelő értékű mondategységek:
"Ugyancsak türelmetlenül várta az asztalbontást, míg végre okos szót válthat az apjával." Mr. 3/38.

Egyéb, nem vonatkozó kötőszós mellérendelés értékű alárendelés a *mígnem* kötőszóval:

Sokáig kínlódik így, mígnem feszülten figyelve, meghallotta künn az Anika ruganyos lépteit. 5.

A *hogyan* kötőszóval:

"Vagy tán elolvadt, mint a hó, ha forró vízzel leöntik, s a párájából jégeső lesz, és elveri vetéseinket, hogy még holta után is ránk nehezedjék?" 2/13.

A fontosabb mondszerkezeti jellemzők

A mondattani sajátosságokat összefoglaló táblázatokból olyan részeredmények is leolvashatók, amelyek minden valószínűség szerint általában jellemzik a magyar szövegek mondszerkesztését -- ezek közé sorolnám azt, hogy valamennyi vizsgált szövegben, a szövegegységeket tekintve, leggyakoribb mondategység a beszéd szintjén álló abszolút főmondat; hogy az alárendelt mondategységek között csaknem minden vizsgált szövegben kisebb %-ban fordulnak elő a szoros nyelvtani kapcsolású állítmányi, alanyi,

tárgyi mellékmondatok, mint a grammatikailag valamivel lazább határozói, jelzői mellékmondatok.

A fenti sajátságokon kívül olyan összefüggésekre is rá lehet mutatni, amelyek valamely korszak nyelvét és stílusát, illetőleg egy-egy vizsgált szerző nyelvhasználatát, stílusát minősítik. Szempontjaim kialakításában Mikszáth frói nyelve volt a kiindulópont, az ő nyelvi sajátságainak ismeretében határoztam el néhány speciális mondat szerkezeti jelenség vizsgálatát.

Az így nyert adatok verifikálják, hogy a szóban forgó szerkesztési formák -- miként azt becsléssel, intuitív alapon gondolni lehetett -- valóban jellemzőek a Mikszáth-szövegekre, azaz gyakrabban fordulnak elő az ő nyelvhasználatában, mint a kontrollként mellé állított szerzőkében:

Szeretlen mondat egységek

		A szöveg- egészben	A narrációban	A szereplők be- szédében
M	1--30	6,83 %	1,54 %	15,9 %
Mr	1--3	6,56 %	1,03 %	12,4 %
Ka	1--5	6,54 %	1,5 %	10,02 %
P	1--5	6,02 %	1,2 %	11,1 %
Mó	1--3	5,22 %	-	13,46 %
J	1--3	3,89 %	-	11,3 %
K	1--5	3,8 %	1,38 %	11,2 %

Közbeékelte mondat egységek (%-ban)

		Állítm., alanyi, tárgy mm.	Határozói, jelzői mm.	Szeretlen mondat- egység	Főmondat	Összesen
M	1--30	0,253	2,426	0,54	0,19	3,409
Mr	1--3	0,363	2,06	0,8	-	3,223
K	1--5	0,08	2,82	0,14	0,04	3,08
J	1--3	0,233	2,459	0,16	0,033	2,885
Ka	1--5	0,16	1,52	0,62	0,3	2,60
P	1--5	0,04	1,00	0,7	0,26	2,0
Mó	1--3	0,16	1,356	0,26	0,033	1,809

Mellérendelő értékű, alárendelő formájú mondategységek

		Vonatkozó névmási köztőszós %	Egyéb alárendelő köztőszós %
M	1--30	4,7	1,933
Mr	1--30	1,4	0,366
J	1--3	1,86	-
K	1--5	0,62	0,24
P	1--5	0,3	0,066
Ka	1--5	0,06	-
Mó	1--3	-	-

A három szempont szerint kialakult sorrend megegyezik abban, hogy a Mikszáth-szövegek állnak elől mindegyikükben, természetesen különböző okokból. A mondatban jelentkező szervetlen egységek és a közbeékelte tagmondatok nagyobb száma az életszerű, élőbeszédszerű stílus jellemzője; a közbeékelés kedvelése, úgy látszik, hasonló elbeszélői magatartást tükröz -- erre utal Mikszáth, Krúdy, Jókai elhelyezkedése az élen.

E szempontokat tekintve is megfigyelhető a különbség az elbeszélő narrációja és a különféle közlésformák -- a szereplők beszéde, a szabad függő beszéd -- szövegrészleteiben kialakuló arányok között. A s z e r v e t l e n m o n d a t e g y s é g e k főként a szereplők beszédében fordulnak elő sűrűn -- a Móríc- és Jókai-novellák narratív részleteiben egyáltalán nem találtam belőlük --, a Mikszáth-novellák szabad függő beszéd formájában megjelenített szövegyeségei is jóval nagyobb mértékben tartalmazzák, mint a narratív részletek (9,43%).

Ezzel szemben a k ö z b e é k e l ő d é s az elbeszélő narrációjának jellemző mondatformája, a szereplők beszédében és a szabad függő beszédben kisebb mértékű. A szabad függő beszéd "közti" helyzetét ezek a kis adatok is igazolni látszanak. A Mikszáth-novellák %-os eredményeit közli a táblázat:

	Alárend. megys. közbeékelő dése	Szervetlen megys. közbeékel ődése	Főmondat közbeékelő dése	Összesen
Narráció	3,407 %	0,44 %	0,23 %	4,077 %
A szereplő beszéde	0,673 %	0,6 %	0,07 %	1,343 %
Szabad függő beszéd	0,516 %	2,6 %	-	2,976 %

A mellérendelő értékű, alárendelő formájú mondategységek jelenléte -- illetőleg hiánya -- más okokkal magyarázható. Erre a mondat szerkezeti típusra a nyelvészeti és a nyelv művelő munkák már régen felhívták a figyelmet. Klemm Antal "Magyar történeti mondattan"-a szerint (Bp. 1928. 482.) a vonatkozó névmásokat mint kötőszókat "lat., ném. mintára az elbeszélés, fejtegetés folytatására is használják, holott a magyar mutató névmással (*és, de, azonban, pedig, tehát, ugyanis, mert* kötőszóval kapcsolatban) mutat vissza." -- "Ugyancsak lat., ném. mintára a főmondat egész tartalmára is vonatkoztatják a *mi* vonatkozó névmást." Klemm hivatkozik azokra a szerzőkre, akik nyelv művelő szempontból mint idegenszerűséget hibáztatták a szóban forgó mondat szerkezetet: SZARVAS GÁBOR már a Nyr. 4. évfolyamában írt róla cikket, később SIMONYI ZSIGMOND, DENGL JÁNOS, ZOLNAI GYULA és mások foglalkoztak vele. (Mai nyelv művelésünk nem az idegenszerűséget hibáztatja benne, csak akkor szól ellene, ha használata folytán félreérthetővé válik a közlés.)

A nyelv művelés tehát már a múlt század hetvenes éveiben tanácsolta a szerkesztési mód kerülését, ez is oka lehet annak, hogy a vizsgált szépírók szövegeiben, az idő előrehaladtával, egyre csökken, az itt feldolgozott Móríc novellákban elő sem fordul. Mikszáth bizonyára fiatal korának írott nyelvi szokásait követve élt vele. Az ő használatában -- és a Krúdyében -- régis ízt érzünk ki ebből a mondat formából s a vele párhuzamosan vizsgált egyéb alárendelő formájú, mellérendelő értékű mondatokból.

Igen szembeötlő a különbség, amely a vizsgált szerzők szövegei között abban a tekintetben megnyilvánul, hogy milyen bennük az egyszerű és az összetett mondatok aránya; a Mikszáth-novellákban: 17,77 % egyszerű 81,23 % összetett.

A kontrollban:

Jókai	1--3:	9,16 %	egyszerű	90,84 %	összetett
Petelei	1--5:	26,66 %	"	73,34 %	"
Krúdy	1--5:	12,14 %	"	87,86 %	"
Móricz	1--3:	15,53 %	"	84,47 %	"
Kaffka	1--5:	18,32 %	"	81,68 %	"
Mikszáth-re- gényrészletek	1--3:	14,96 %	"	85,04 %	"

P. EÖRY VILMÁNAK (Különböző típusú novellák mondat szerkezetei. MNy. LXXIX: 163) Tamási-novellák vizsgálata során nyert adata szerint 26,08--73,91 % Tamási Áronnál a megfelelő arány. Más adatom az összevetésre nincs. Fenti adataim ismét Peteli "egyszerű" mondat szerkesztését támasztják alá, s jól leolvasható, hogy a mikszáthi novella mondatalkotása már nagy mértékben eltér a Jókai-féle, nagyobb arányban összetett mondatot tartalmazótól.

A következőkben a mondat egészét néhány DEME-féle mutató alapján vizsgálom.

A mondat egész h o s s z ú s á g á n a k vizsgálata; a s z e r k e s z t e t t s é g i mutató keresése:

A mondat egész hosszúságát -- DEME LÁSZLÓ módszerének megfelelően (l. m. 136--61.) -- a benne foglalt mondat egységek számával fejezem ki, s bemutatom a szerkesztettségi mutatójukat is, amelyet DEME LÁSZLÓ módszere szerint a mondat egységek és a mondat egészek hányadosaként számíthatunk ki. Ugyanígy módszerrel nemcsak a m o n d a t e g é s z , hanem a b e k e z d é s is jellemezhető, mégpedig mind a bekezdés/mondat egész, mind a bekezdés/mondat egység viszonylatában.

A táblázatok alapján megállapítható, hogy a vizsgált Mikszáth-novellák szerkesztettségi mutatója meglehetősen egyenletes, mentes a feltűnően nagy ingadozásoktól. A három legalacsonyabb értéket mutató novella szövege nem azonos jellegű, a rövidmondatosság oka bennük más és más (M 13: A pénzügyminiszter reggelije, M 17: A kaszát vásárló paraszt, M 20 A szép Bulykainé). Az alacsony szerkesztettségi mutató egyedül "A kaszát vásárló paraszt"-ban magyarázható a párbeszéd szövegrészek nagy %-os arányával, ebben ugyanis a mondat egységek 66,4 %-át a szereplők beszéde adja.

A b e k e z d é s e k hosszúsága többnyire párhuzamos a mondat-hosszúsággal. A kiugróan hosszú bekezdésekből álló írás, "Az újságfaló" (M 3) inkább rajz, mint novella, párbeszédet nem tartalmaz. (A szereplők megnyilatkozásait külön-külön bekezdésként kezeltem, e szerint tehát a

párbeszédes részleteket tartalmazó novellák több, rövidebb bekezdésből állnak.)

A bekezdés és a mondategész hosszúsága nem teljesen párhuzamos, bár mutat bizonyos összefüggést. A kimagaslóan hosszú bekezdésekből álló Krúdy-elbeszélés, "A szívalakú hölgy titka" (K 4) mondatainak szerkesztettségével is kitűnik. Általában is igaz, hogy Krúdy mondatai explicitebbek a többi szerzőénél. Petelei e vizsgálat szerint is rövidmondatosnak minősül, és bekezdései is rövidebbek a két másik szerzőénél. A szövegnek ez a tagoltsága részben magyarázható azzal, hogy Petelei szövegét a szereplők párbeszéde nagyobb mértékben tördeli részekre, mint Krúdy vagy Kaffka folyamatosabb szövegét. (Petelei öt novellájában a szöveg 36,46 %-a a szereplők párbeszéde, Krúdynál 27,96 %, Kaffkánál 33 % a megfelelő érték; Kaffkának négy novellája alapján számolva, az egyik ugyanis, "Neuraszténia" (Ka 2) szövege nagyrészt belső monológ, s párbeszédet egyáltalán nem tartalmaz.

Kontroll szövegeim adatai szerzőnként, koronként és műfajonként is elkülönülnek egymástól: Jókai mondatai szerkesztettebbek (hosszabbak), Krúdy, Móricz, Kaffka mutatói a Mikszáthéval tartanak e tekintetben rokonságot, Petelei tipikusan rövidmondatos (a szószám-átlaga is neki a legkisebb!), s miként a szószám, a tagmondatszám is nagyobb a Mikszáth-regény részleteiben, mint a novelláiban. A Kaffka-, Krúdy-, Móricz-, Mikszáth-novellák és a regényrészletek alapján általam számított értékek nem térnek el Nagy Ferenc adataitól. "Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata" (Mny. LXXIX: 31.) című tanulmányában foglaltak szerint a vizsgált impresszionista novella- és regényrészletek mondategység/mondategész aránya 2,36. P. EÖRY VILMA Tamási-novellákat vizsgálva 2,41-es szerkesztettségi mutatót állapított meg. DEME LÁSZLÓ szerkesztettségi mutatóival összevetve (a közlő próza esetében 1,9, a fejtegető prózában 2,4 körüli értékeket állapított meg (i. m. 136--62.) a mikszáthi novellisztika mutatói a fejtegető prózáéhoz, Peteleié a közlő prózáéhoz állnak közel.

A szerkesztettségi mutatók

	Mondategész/ bekezdés	Mondategység/ bekezdés	Mondategység/ mondategész
M 1	1,8	4,3	2,4
M 2	2,2	5,7	2,6
M 3	4,2	10,8	2,6
M 4	2,0	5,2	2,6
M 5	1,9	4,6	2,4
M 6	1,8	4,8	2,6
M 7	1,8	4,9	2,8
M 8	1,7	4,7	2,8
M 9	1,8	5,1	2,8
M 10	2,5	6,2	2,5
M 11	2,0	4,4	2,1
M 12	2,1	5,9	2,9
M 13	2,1	4,1	1,9
M 14	2,0	4,3	2,1
M 15	1,4	3,3	2,3
M 16	1,6	4,3	2,7
M 17	1,7	3,2	1,9
M 18	1,8	3,8	2,1
M 19	1,6	3,3	2,1
M 20	2,1	4,1	1,9
M 21	2,1	4,6	2,2
M 22	2,2	4,5	2,1
M 23	2,1	4,9	2,4
M 24	2,0	4,6	2,3
M 25	2,0	4,3	2,2
M 26	1,9	5,2	2,7
M 27	2,3	5,6	2,4
M 28	1,5	4,3	3,0
M 29	2,2	4,9	2,3
M 30	2,2	4,5	2,1
Átlag:	2,02	4,8	2,39

	Mondategész/ bekezdés	Mondategység/ bekezdés	Mondategység/ mondategész
J 1	1,42	5,36	3,78
J 2	1,87	7,39	3,95
J 3	3,14	7,73	2,46
Átlag:	2,14	6,82	3,39
P 1	3,51	6,03	1,72
P 2	3,77	7,31	1,94
P 3	4,71	9,71	2,06
P 4	1,92	3,55	1,82
P 5	3,23	7,77	2,40
Átlag:	3,42	6,87	1,98
K 1	3,54	7,46	2,10
K 2	4,02	8,10	2,01
K 3	3,15	9,33	2,96
K 4	5,08	23,6	4,07
K 5	3,39	9,11	2,69
Átlag:	3,98	11,52	3,76
Mó 1	1,70	4,23	2,49
Mó 2	2,31	5,56	2,41
Mó 3	1,64	4,03	2,46
Átlag:	1,88	4,60	2,45
Ka 1	2,47	5,69	2,31
Ka 2	11,1	25,3	2,27
Ka 3	3,71	8,26	2,22
Ka 4	3,71	7,93	2,08
Ka 5	3,16	8,33	2,63
Átlag:	4,85	11,10	2,30
Mr 1	2,55	7,04	2,76
Mr 2	2,94	9,39	3,20
Mr 3	2,28	5,04	2,22
Átlag:	2,59	7,15	2,72

A bonyolultsági mutató; a kapcsolások vizsgálata

DEME LÁSZLÓ mutatói közül a bonyolultsági mutató az összetett mondatbeli kapcsolások jellemzésére szolgál, azok számát adja meg. "A kapcsolások számának általános képlete minden mondategészre (ha a kapcsolásnak a coniunctio szóból alakított c jelet adunk): $c - n - 1$; és itt n a mondategészben foglalt mondategységek száma. (l. m. 163--4.)

A következő táblázatból leolvasható eredmény ismét igazolja a Jókai- és Petelei-szövegek különállását. Jókai mondataiban több, Peteleiében kevesebb a kapcsolat, mint a többi szerzőében, Mikszáth, Krúdy, Kaffka mutatói közelebb állnak egymáshoz:

Bonyolultsági mutató

	A /c/m/	B /c/öm/		c/m	c/öm
M 1	1,31	2,08	J 1	2,61	3,39
M 2	1,55	2,44	J 2	2,94	3,80
M 3	1,55	2,55	J 3	1,46	2,19
M 4	1,51	2,46		2,60	3,46
M 5	1,40	2,19	P 1	0,71	1,48
M 6	1,64	2,29	P 2	0,92	1,66
M 7	1,75	2,28	P 3	1,04	1,74
M 8	1,80	2,72	P 4	0,81	1,68
M 9	1,78	2,64	P 5	1,39	2,40
M 10	1,51	2,30		0,96	1,81
M 11	1,12	1,95	K 1	1,08	1,70
M 12	1,80	2,53	K 2	1,01	1,64
M 13	0,91	2,07	K 3	1,96	2,45
M 14	1,12	1,90	K 4	3,06	3,86
M 15	1,29	1,84	K 5	1,68	2,26
M 16	1,70	2,42		1,42	2,10
M 17	0,85	1,67	Mó 1	1,48	2,26
M 18	1,05	1,89	Mó 2	1,40	2,14
M 19	1,05	1,84	Mó 3	1,45	2,34
M 20	0,90	1,85		1,43	2,19
M 21	1,21	1,87	Ka 1	1,30	2,19
M 22	1,12	1,86	Ka 2	1,24	1,86
M 13	1,35	2,26	Ka 3	1,22	2,23
M 24	1,29	2,30	Ka 4	1,63	2,41
M 25	1,16	1,85	Ka 5	1,07	1,81
M 26	1,69	2,34		1,27	2,07
M 27	1,35	2,02	Mr 1	1,75	2,55
M 28	1,95	2,57	Mr 2	2,19	3,12
M 29	1,23	2,10	Mr 3	1,21	2,00
M 30	1,10	1,86		1,51	2,34
	1,33	2,11			

A szinteződés és a mélységi mutatók

A mondszerkezet milyenségét a kapcsolások fajtáinak (mellé- és alárendelés, átmeneti, laza és szervetlen formák) számbavétele mellett jellemezhetjük azzal is, hogy megállapítjuk, a mondategységek milyen mélységi szinten kapcsolódnak egymáshoz, azaz az abszolút főmondatokhoz (DEME LÁSZLÓ kifejezésével: a beszéd szintjén álló mondategységekhez) viszonyítva hányadik fokon rendelődnek alá. A szinteződés fogalmát és a mélységi mutatók kidolgozásának elvi kérdéseit DEME LÁSZLÓ kutatásaiból ismerjük; a mutató gyakorlati kiszámításához B. FEJES KATALIN módszerét vettem át. (DEME: I. m. 186--214. B FEJES: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. Bp., 1981. 26--30.)

A szintek szerinti megoszlás itt következő táblázatai mutatják, hogy a hatodik szinten (ötödfokú alárendelés) már csak jelentéktelen számú mondategység helyezkedik el (mind a Mészáth-novellákban, mind a kontroll anyagban), s a hetedik szint (hatodfokú alárendelés) két mikszáthi példája szinte csak véletlenszerűnek mondható. A kontroll novellákban ez a szint már nincs is képviselve. A vizsgálati anyag tanúsága szerint a szintmélység szerinti eloszlás nem függ a novellák terjedelmétől -- a leghosszabb Mikszáth-novellában, "A Plútó"-ban nincs képviselve a 6--7. szint, s ugyancsak hiányzik "A Noszty fiú esete Tóth Marival" c. regényből vett terjedelmes fejezetekből (Mr 1--3); a 7. szint a "História egy házasságról" tréfásan archaizáló, barokkos építkezésű mondatai közt fordul elő. A kontroll novellák alapján az derül ki, hogy a nagyobb szintmélységek (5--6. fok) hiánya, illetve előfordulása az egyéni stílust jellemzi. Kaffka és Petelei -- erősen mellérendelő, illetve lazább mondszerkesztésű -- prózájában már a 4. szint is csak elvétve fordul elő, s a beszéd szintjén álló mondategységek aránya náluk a legmagasabb. Móricztól viszont -- élőbeszédszerű megoldásai ellenére -- nem idegen a mellékmondatok láncszerű alárendelése sem.

A szintek szerinti megoszlás

	1. szint		2. szint		3. szint		4. szint		5. szint		6. szint		7. szint	
	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1	468	70,7	160	24,2	28	4,2	6	0,9						
M 2	488	73,2	140	21,0	30	4,5	5	0,7	3	0,4	1	0,1		
M 3	100	66,2	35	23,2	10	6,6	2	1,3	1	0,5	3	2,0		
M 4	262	66,6	102	26,0	19	4,8	8	2,0	2	0,7				
M 5	1010	73,0	297	21,5	62	4,5	14	1,0	1	0,1				
M 6	236	74,5	65	20,5	14	4,4	2	0,6						
M 7	145	76,3	38	20,0	6	3,2	1	0,5						
M 8	156	72,2	41	19,0	18	8,3	1	0,5						
M 9	79	61,7	31	24,2	14	10,9	4	3,1						
M 10	185	76,8	49	20,3	7	2,9								
M 11	348	81,1	73	17,0	8	1,9								
M 12	392	67,1	164	26,1	29	4,6	8	1,3	2	0,3	2	0,3	2	0,3
M 13	93	79,5	21	17,9	3	2,6								
M 14	180	80,7	31	13,9	5	2,2	3	1,3	4	1,8				
M 15	227	78,0	57	19,6	7	2,4								
M 16	99	67,8	45	30,8	2	1,4								
M 17	250	74,7	41	13,9	22	0,7	1	0,3	1	0,3				
M 18	174	70,4	63	25,5	10	4,0								
M 19	173	73,9	55	23,5	5	2,1	1	0,4						
M 20	300	77,7	71	18,4	14	3,6	1	0,3						
M 21	57	69,5	25	30,5										
M 22	212	76,8	59	21,4	5	1,8								
M 23	1112	73,8	335	22,2	51	3,4	7	0,5	1	0,1				
M 24	460	79,3	107	18,4	11	1,9	2	0,3						
M 25	156	72,9	48	22,4	9	4,2	1	0,5						
M 26	470	74,7	134	21,3	22	3,5	3	0,5						
M 27	188	77,1	45	18,8	7	2,9	2	0,8	1	0,4				
M 28	184	68,4	71	26,4	71	4,8	1	0,4						
M 29	634	72,4	195	22,3	40	4,6	5	0,6	2	0,2				
M 30	1040	77,2	268	19,9	37	2,7	2	0,1						
Ka 1	200	78,1	49	19,1	5	2,0	2	0,8						
Ka 2	164	81,2	37	18,3	1	0,5								
Ka 3	219	75,8	62	21,5	8	2,8								
Ka 4	333	77,8	86	20,1	9	2,1								
Ka 5	270	75,4	71	19,8	13	3,6	4	1,1						
P 1	314	76,6	87	21,2	8	2,0	1	0,2						
P 2	362	76,2	102	21,5	11	2,3								
P 3	326	79,9	74	18,1	7	1,7	1	0,2						
P 4	345	81,6	69	16,3	9	2,1								
P 5	367	72,7	115	22,8	20	4,0	3	0,6						
M6 1	255	72,6	86	24,5	7	2,0	2	0,6	1	0,3				
M6 2	827	67,6	307	25,1	74	6,1	15	1,2						
M6 3	223	60,1	106	28,6	27	7,3	10	2,7	4	1,1	1	0,3		
J 1	581	71,8	177	21,9	36	4,4	11	1,4	3	0,4	1	0,1		
J 2	146	63,8	61	26,6	18	7,9	4	1,7						
J 3	118	69,4	42	24,7	9	5,3	1	0,6						

	1. szint		2. szint		3. szint		4. szint		5. szint		6. szint		7. szint	
	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%
K 1	184	70,5	58	22,2	15	5,7	2	0,8	1	0,4	1	0,4		
K 2	314	74,6	94	22,3	12	2,9	1	0,2						
K 3	140	55,6	87	34,5	21	8,3	4	1,6						
K 4	154	45,8	33	28,0	17	14,4	9	7,6	4	3,4	1	0,8		
K 5	185	56,4	103	31,4	31	9,5	8	2,4	1	0,3				
Mr 1	619	70,3	220	25,0	37	4,2	3	0,3	1	0,1				
Mr 2	178	61,2	86	29,6	22	7,6	5	1,7						
Mr 3	754	73,6	214	20,9	48	4,7	8	0,8						

A mélységi mutatókat szövegenként számítottam ki; olyan módon, hogy a beszéd szintjén levő mondategységeket egy, az alárendelt mondategységeket annyi értékűnek vettem, ahányadik szinten állnak. A kapott értékeket összeadtam, és elosztottam a mondategységek számával. Kiszámoltam az egyszerű mondatok nélküli mutatót is, mivel a szinteződés voltaképpen csak az összetett mondatban jelentkezik.

A mélységi mutató mindkét számítás szerint reálisnak látszó, ugyanis meglehetősen egyöntetű eredményt ad: akár számításba vesszük az egyszerű mondatokat, akár elhagyjuk őket, a szövegek sorrendisége csaknem azonos marad: a Mikszáth-novellák közül a "Bagi uram frakkban" és "Az újságfaló" mélységi mutatója a legmagasabb -- ezek egyébként jellegükben, sőt "műfajukban" is nagyon különböző szövegek --, s a legalacsonyabb "A kaszát vásárló paraszt"-é. Ez utóbbi teljesen érthető: ennek a novellának a bonyolultsági és a szerkesztettségi mutatójánál sincs alacsonyabb értékű, mivel rövidek a mondatai. A rövidmondatosság itt az elbeszélői kommentár és a szereplők beszédének arányaival magyarázható: a szöveg 65,4 %-a a párbeszédből áll.

Mikszáth, Krúdy, Jókai, Móricz szövegeinek mélységi mutatói nagyobb értékűek, s a beszéd szintjén levő mondategységek viszonylag kisebb arányúak, mint Peteleie és Kaffkái.

Mélységi mutató

	Az 1. tag- mondatok nélkül			Az 1. tag- mondatok nélkül	
M 1	b 1,35	1,42	M 28	1,37	1,40
M 2	1,34	1,38	M 29	1,34	1,41
M 3	1,53	1,62	M 30	1,25	1,32
M 4	1,43	1,51	Ka 1	1,25	1,30
M 5	1,33	1,42	Ka 2	1,19	1,23
M 6	1,31	1,34	Ka 3	1,27	1,34
M 7	1,27	1,30	Ka 4	1,24	1,31
M 8	1,37	1,42	Ka 5	1,30	1,35
M 9	1,55	1,62	P 1	1,25	1,38
M 10	1,26	1,30	P 2	1,26	1,35
M 11	1,20	1,26	P 3	1,22	1,31
M 12	1,39	1,43	P 4	1,20	1,29
M 13	1,23	1,32	P 5	1,32	1,40
M 14	1,29	1,36	Mó 1	1,28	1,37
M 15	1,24	1,28	Mó 2	1,41	1,48
M 16	1,33	1,37	Mó 3	1,56	1,67
M 17	1,17	1,24	J 1	1,37	1,39
M 18	1,33	1,42	J 2	1,47	1,50
M 19	1,29	1,36	J 3	1,37	1,43
M 20	1,26	1,36	K 1	1,39	1,49
M 21	1,30	1,36	K 2	1,28	1,36
M 22	1,25	1,31	K 3	1,55	1,59
M 23	1,26	1,40	K 4	1,97	2,02
M 24	1,23	1,29	K 5	1,58	1,64
M 25	1,32	1,39	Mr 1	1,34	1,40
M 26	1,29	1,33	Mr 2	1,36	1,40
M 27	1,28	1,33	M 3	1,33	1,41

A szerkesztettség, a bonyolultság és a mélységi mutató között természetes, de nem mechanikus összefüggés áll fenn: ha nagyobb a mondat-hosszúság, több a kapcsolás, s nagyobb a valószínűsége annak is, hogy a mondategységek több szinten helyezkednek el. A laza és a mellérendelő kapcsolások azonban -- az esetleges soktagmondatúság ellenére -- befolyásolják a

szintmélység alakulását, így a mélységi mutató nem okvetlenül "követi" a többi mutató növekedését, illetőleg csökkentését.

Adataink alapján a következőket állíthatjuk:

Mikszáth novelláinak mondatszerkesztése kiegyensúlyozott, többszörösen összetett mondataiban is ügyel a tagmondatok kiegyenlített, a beszéd természetes ritmusának megfelelő terjedelmére, arányos szerkesztésére, elrendezésére. Műgondja erre irányul: a minél természetesebb, életszerűbb szöveg létrehozására.

A bekezdés és a mondategész hosszúsága (a szerkesztettségi mutató) a Mikszáth-novellákban egyenletes, mentes a nagy ingadozásoktól. Ez közel áll a DEME LÁSZLÓ vizsgálatban szereplő fejtegető próza, illetőleg más kutatók (NAGY FERENC, P. EÖRY VILMA) novellákon kimutatott értékeihez. Nem áll viszont mechanikus összefüggésben a szövegterjedelemmel.

A bonyolultsági mutató az összetett mondatbeli kapcsolások jellemzésére szolgál Jókai mondataiban több, Peteleiében kevesebb a kapcsolat, Mikszáth, Krúdy, Kaffka mutatói közel állnak egymáshoz.

A mondategységek szintek szerinti megoszlása és a mélységi mutató milyensége az írói egyéni stílust jellemzi Mikszáthnál (Petelei, Kaffka szintmélysége kisebb), s nem függ a szöveg terjedelmétől a mondatok szintmélysége sem.

Akár mind a harminc Mikszáth-novella adatait nézzük, akár csak az 1900-as évekből valóké (ezeknek "kortársa" ugyanis a Noszty-regény), mindenképpen eltérnek a regényrészletek adataitól (Mr. 1--3.) A regényfejezetek terjedelmesebb mondatokból állnak, magasabb a szerkesztettségi, bonyolultsági, mélységi mutatójuk, mint a novelláké, kevesebb bennük az egyszerű mondat -- jóllehet erősen párbeszédesek.

Ha az adatok alakulását a novellák keletkezésének időrendjében nézzük (az időrendet jelzeteink mutatják), kiderül, hogy mérhető módon változott Mikszáth stílusa: mondat- és szövegszerkesztése, különösen a jókais hangvételű "Sárika grófnő"-höz, illetőleg a 70-es évek elbeszéléseihez viszonyítva. Nem fogadhatjuk el tehát teljesen azt a RUBINYI MÓZES óta közkeletű megállapítást, mely szerint "Mikszáth az ún. zárt nyelvi egyéniségekhez" tartozik.

Témájuk, terjedelmük, alkotómódszerük tekintetében többé-kevésbé különböző műveket vizsgáltam, az összevetés mégsem lehetetlen: mind a kimutatott feltűnő mondatszerkezeti egyezések, mind a különbségek jellemző tulajdonságokat árulnak el a szövegekről: az epikai műnemen belül a műfaji különbségről (novella -- regényrészletek), a közlésformák különbségeiről. Az idő előrehaladtával nemcsak a Mikszáth-elbeszélések mondatszerkesztésében

fedezhető fel változás -- egy kissé őt is megéri a századforduló szelleme: szabadabb, lazább nyelvkezelés, mondataalkotás jellemzi a későbbi novellákat --, nemcsak Krúdy "mikszáthos" (K 1--2) és későbbi, a Szindbád kötetbe tartozó (K 3--5) novelláinak mondatai közt van szembeűnő, számadatokkal is mérhető különbség, hanem azt is kifejezik az adatok, hogyan változik meg a mondatformálás Jókai romantikájának jellemző mondatszerkezeteihez viszonyítva a századvégi új irányzatok nyelvi megoldásait előkészítő Petelei István novelláiban, Mikszáthnak elbeszélő egyéniségét és magatartását híven tükröző életszerű, szabad folyású, töretlen ritmusú szövegekké rendeződő mondatain át a századelő művészeinek: Krúdynam, Kaffkának, Móricznak mondatformálásáig, amely expresszív egyéni stílusuk egyik legfontosabb alkotóeleme.

NAGY LÁSZLÓ CÍMADÁSA KORAI KÖLTÉSZETÉBEN*

(Részlet egy nagyobb tanulmányból)

ABSTRACT: (*The titles in Nagy László's earlier poems*) This paper, as a part of a more detailed study, examines the titles of Nagy László's earlier poems. It is a summary of 182 titles according to their themes, grammatical structures and connections with the poems themselves. Though the titles of his earlier poems are not so varying as those of the following, they deserve special attention. They show us how Nagy László got to the mythological visions during the years.

Nagy László 1943-tól, középiskolás korától írta verseit. Első kötetével azonban csak 1949-ben jelentkezett. Címe: *Tűnj el, fájás*. A második kötet, a *A tűzér és rozs*, 1951-ben látott napvilágot. *A nap jegyese* pedig 1954-ben.

A jóhiszemű, fiatal költő versein természetesen nyomot hagytak a korszak torzulásai. Ám a válságok és meg hasonlások után szembe tudott nézni pályája kezdeti szakaszával, s egy szuverén, hallatlanul gazdag költői világot teremtett. Mindezt az 1957-ben megjelenő *Deres majális* jelzi leginkább. Ebben az 1944--56 között írott verseit gyűjtötte egybe időrendi sorrendben. Az első két kötetből kb. félszázat elhagyott, néhányat pedig átdolgozott. A kötethez fűzött utószóban így vall erről:

"Tizenhárom esztendő verseit gyűjtöttem össze e kötetbe. A *Galambcsőrök*, *Az angyal és a kutyák* című ciklusok versei, kevés kivétellel, most jelennek meg először. Ennek két oka van. Első kötetem összeállításakor, 1949-ben, a költészetről alkotott fölfogásom s valamiféle szégyenérzet zárta el javarészüket a megjelenéstől. A másik ok: a kézírásos füzeteim néhány darabja már jóval előbb eltűnt a különböző kollégiumi szállásokon. Írásaim többsége szerencsére ismét visszakerült hozzám. A verseken itt-ott vigyázva javítottam. Néhol szócserékkel, új címekkel, strófák elhagyásával segítettem rajtuk. A

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportjának felolvasósülésén 1992. június 8-án. A szerk.

javítások tartalmi és formai, ritmusbeli lényegüket nem érintik. E könyvben közölt verseket vallom enyéimnek. Szövegük végérvényes. (Nagy László: Adok nektek arany vesszőt, Magvető Kiadó, Bp., 1979. 53.)

A dolgozat témájának alapjául tehát ez a szigorú költői válogatás szolgált: *Galambcsőrök* (1944–45), *Az angyal és kutyák* (1944–46), *Májusfák* (1947–52), s mivel *A nap jegyese* (1954) című kötettel a címadás szempontjából a fenti három sok hasonlóságot mutat, együtt vizsgálom mind a négyet, összesen 182 vers címét. Forrásként az 1975-ben, a költő születésének 50. évfordulójára megjelent *Versek és versfordítások* c. művének első kötetét használok. A versek címét három szempont alapján elemzem, illetve rendszerezem: témakör, grammatikai megformálás és a versbe való beépülés szerint.

1. A címek témakörei

Nagy László címeinek tartalmi oldalát vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy természetes közvetlenséggel ábrázolta a paraszti világ eleveenségét, életszerűségét, hangulatát. Tudjuk, hogy költői világképének kialakulásában nagy szerepet játszott a Veszprém megyei Iszkáz falusi környezete, hiszen Nagy Lászlónak huszonegy éves koráig állandó kapcsolata volt vele. Tartalmait úgy mentette át költészetébe, hogy egyre mélyebben hatolt az archaikus népi kultúra rétegeibe, személyes örökségként aknázza ki a nép nyelvének kifejezéseit, fordulatait.

Leíró verseinek egyik nagy csoportja eleven természetleírással jellemezhető. A közvetlen szemléletességet, sokszínűséget a címek is tükrözik. A paraszti élettér, a falusi udvar, a határ, a növény-és állatvilág, a természeti jelenségek, az évszakok, a napszakok gyakran témái a verscímeknek is. Pl. *Eső után*, *A gyöngykakas felrikoltoz*, *Fehér lovam*, *Zene az istállóban*, *Álom a diófa alatt*, *Virágzó rozson*, *Nyárfák*, *Pacsirta lebeg*, *Szomorú ökrök*, *A héja és a sármány*, *Őszi mérgelődés*, *Téli krónika*, *Nyári ének*, *Esti képek*, *Éjfélkor*, *Dél* stb.

A természet változásának elemein kívül a vallásos paraszti tudatvilág élménykörei is meghatározó szerepet játszanak verseiben, illetve címválasztásában: *Keletkeznek bőjti szelek*, *Farsangi ének*, *Pirosodik húsvét*, *Pünkösdi hajnal*, *Játék karácsonykor*, *Víg esztendőkre szomjas* stb. A háborús szenvedések, az orosz bombáktól felgyújtott falu képe, a tragikus emberi sorsok, a gyász, az országos veszteség, a félelem is gyakran témái a korai verseknek s címeknek: *Lánglakodalom*, *Meszelő gyászmenyecskék*, *Katonalovak*, *Hadifoglyok*, *Háború után* stb.

Húszéves korában nyomasztó közegben élt: "...folyik a küzdelem az életért a természettel, belső küzdelem az Istennel: hit és meghasonlás

váltakozása. Ez utóbbinak éppen a kilátástalanság a motiválója" (GÖRÖMBEI ANDRÁS: Nagy László költészete. Magvető, 1992. 23.) *Rothadt zsúp alatt. Magába roskad minden, Tollam vásik, Fogaim közt fekete szipka, Ködkonda támad, Bízta a tavaszban* stb.

Kilátástalannak tűnő életének egyetlen ellenpontja a szerelem. Az öröm, a vidám hangulat sok-sok árnyalata szólal meg dalszerű verseiben: *Az én szívem, Galambcsőrök csettennek, Májusi rózsa*, vagy az erotikus motívumokat felvillantó *Aranypénztérdű szerető, Az ördög hárfái, Csillagrugó éjszakában* stb.

A derű általában hiányzik korai verseiből, talán (a szerelmes versektől eltekintve) csak a bulgáriai tanulmányélményeit őrző darabok kivételek: *Tánc a téren, Levél a plovdivi vásárról, Bolgár tánc*.

Néhány cím a vers műfajáról, illetve érzésvilágáról, hangulatáról árulkodik: *Virágének, Rapszódia, Bordal, Ballada, Zsoltár* stb.

Természetesen folytathatnánk még a felsorolást pl. a család, különösképpen az édesanya, a falubeli emberek, a költő zaklatott útkeresése a "fényes szellők" korában stb. szintén figyelemre méltó témák, s egy-egy szép, antológiai szinten is beillő vers ihletői. Pl.: *Anyakép, Csodafiú-szarvas, Tűzszivárvány* stb.

2. Grammatikai megformálás

Nagy László szívesen alkalmazta az egyszerű rövid címeket. Ez a tömörségre való törekvését igazolja. A vizsgált 182 verscím közül 61 egyetlen szó. Ebből 57 főnév, 3 ige, 1 határozószó. Összegzésszerű kiemelések ezek. A költő elhagyja a másodlagos közlő értékű szokat, hogy a figyelmet a leglényegesebbre irányítsa. Többnyire toldaléknélküliek, s a vers tárgyára utalnak: *Zúzmara, Zuhatag, Bulgária, Hajsza, Kiáltás, Vihar* stb.

Az egyszerű címek mellett leggyakrabban a nyílt vagy zárt szintagmákból álló címeket alkalmazza: 38 minőségjelzős, 12 birtokos jelzős, 17 határozós, 8 mellérendelő szintagma és 3 álszintagma áll címként. Különösen fontos szerepet szán a minőségjelzős szerkezeteknek. Bár többségük nem hordoz metaforikus jelentést, mégis kifejezőek, megelőlegezik a vers hangulatát: *Kopár parton, Őszi jajgatás, A szomorú ökrök, Dunántúli béke*. Határozós szintagmáinak elsősorban körülményjelölő szerepet szán: *Tánc a téren, Széllel sodort, Hazafelé hajnalban*, a jelképes, s másodlagos jelentés is könnyen felbontható: *Halálig tiszta, Játék karácsonykor*. A mellérendelő szintagmák száma kevés. Hangzásuk, ritmusuk kellemes. Zeneiségüket arányos felépítésüknek köszönhetik. Leginkább kétsarkú címek. Az és kötőszóval összekapcsolt főnevek bár nem antonimák, de mindenképpen kontrasztot

alkotnak, illetve egymás rokon értelmű változatai: *A héja és a sármány, Márta és Mária, Bánat és gyaláza*.

Szép számmal találunk mondataalakú címeket is, összesen 43-at: 17 tö-, 24 bővített, 2 összetett mondatot. Ezek mind tartalmilag, mind szerkezetileg világosak, könnyen áttekinthetők, tömörek. Szervesen kapcsolódnak a vers mondanivalójához. A közlő funkciót többnyire -- ritkán odaképzelt kiegészítéssel -- betöltik: *Égre néztünk akaratlanul, Fejemet lehajtom, Most gyenge vagyok, Nem apad el az a Isten tehene*.

3. A címek beépülése a versekbe

Feltűnő, hogy a *Galambcsőrök csettennek*, és az *Angyal és kutyák* című ciklusban igen magas az olyan címek száma, amelyek a vers első sorával, illetve kezdő szavaival azonosak. A kezdő sorral való megnevezést J. Soltész Katalin (A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban, Nyr. 89. 1965. 2. 183.) álcímnek nevezi.

A 182 vizsgált verscím közül 95 ismétlődik meg a versegészben. Ezek közül 56 álcím. Pl.: *Bízam a tavaszban, Szánom-bánom, Zöld koromat jég tördelte, Anyám ül, mint egy óriás*. Ám nemcsak az első sorba, hanem 15 versben az utolsó versszak kezdő, illetve záró sorába is beleépíti a címet: *Január királya, Dérütött réten, Üstökös tündököl*. Sőt a vers kiemelkedő, a mondanivaló szempontjából fontos, bármely sora is címként szolgál 18 alkalommal: *Csillagrugó éjszakában, Üvegkoporsóban, Te sem vagy fehérebb*. Többször is megismétlődik a cím 6 versben: *Tenger, Májusfák, Csodafiú-szarvas*. Érdekes megoldás, ha a cím a versszakokban módosulást mutat: *Tűz volt a te neved (Bűn volt a te neved. Gyász lett a te neved)*.

Nagy László a megismételt címeknek fontos szerepet szánt. A vers szerves részévé tette őket, a mondanivaló lényegét sűrítette beléjük. Nem egyszer szövegszervező szerepük van, összefogják a verset, ilymódon a szöveg globális kohéziójához is hozzátartoznak. Általuk fokozódik a versek értelmi, érzelmi tartalma, hangsúlyosabbá válik a költői üzenet. A címek beékelése a versekbe a költői gondolat teljesebb közvetítésére, a hozzá fűződő hangulat megerősítésére szolgál, s elvezet bennünket a művek teljesebb megértéséhez.

Összefoglalva: "A cím rendeltetése az, hogy vele az író egyénítse művét, összetéveszthetetlenül elkülönítse minden más irodalmi alkotástól. De legalább ilyen fontos az a szerep is, hogy előre jellemezze a művet, felidézze a légkört, hangulatát, mintegy dióhéjba sűrítve adja az egészet." (Kovalovszky Miklós: A cím stilisztikája. NyttudÉrt. 83. 326.) Ez a stilisztikai követelmény, mint az eddigi vizsgálódásaink tanúsítják. Nagy László költészetében is meg-

valószínű. Bár a korai művek címadása korántsem mutat olyan változatosságot sem tartalmi, sem pedig nyelvi szempontból, mint a későbbieké. Szemantikailag is összehasonlíthatatlanul kevesebb asszociációs lehetőséget sűrítnek magukba, mint az ötvenes évek közepétől írt versek. Mégis a téma megjelölése mellett számos személyes vonatkozást, érzelmi vonást tartalmaznak, jónéhány pedig jellegzetesen modern cím: szimbolikus jelentéssel bír. Pl.: a *Csodafiú-szarvas* az ifjú költő. A verscím fellobbanó életkedvének, feladatvállalásának, égi küldetésének megvallása. A *Lánglakodalom* az iszkázi bombázást felidéző látomásosan metaforikus cím. "A látványnak és a vízióknak ez az egybetűnése adja a vers apokaliptikus jellegét. Ilyen értelemben szinte átmenetet képez a mitológikus versekhez. (GÖRÖMBEI ANDRÁS: Nagy László költészete. Magvető Kiadó, 1992. 32.) A *Csodamalac*ban a költő forradalmi hitének megcsúfolását, csalódásélményeinek allegorikus kifejezését láthatjuk.

Ezek a szemléletes címek megtelnek ugyan mélyebb jelentésekkel, de a későbbi víziók az életmű kezdeti szakaszából többnyire még hiányoznak.

TISZASZŐLŐS HELYNEVEINEK TIPOLOGIÁJA*

Abstract: (*The typology of geographical names in Tiszaszőlős*) This study gives examples from a more detailed research on place-names, which examined the geographical names of a Hungarian village, Tiszaszőlős, elaborating the structural elements and typifying them.

It deals with the names both inside and outside the village, but not separating them. The statistics shows the frequency distribution of the certain elements. The original work analyses the names according to their function in becoming the source of family names and dialect words, examines the morphological structure of the stem of nouns etc.

This part contains the hydrographic and farming names of the area.

Vízrajzi nevek

Azokat az alapelemeket sorolom ide, amelyeket vizek vagy eredetileg vizeket jelölő tájrészek jelölésére használt fel a falu lakossága. Azokat az alapelemeket is ide soroltam, amelyek ma nem vizet jelölnek ugyan, de a falu lakossága szemében a vízzel való kapcsolat egyértelmű, világos ma is. A térszínformáknál mutatom be viszont azokat az alapelemeket, amelyek eredetileg ugyan víznevek voltak, de a lakosság szemléletében ez a tény elhomályosult, s ma elsődlegesen térszínformaként tekintik őket.

áztató : 'kender puhítására, fehéritésére használt természetes eredetű vizes gödör'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: növénynév: Kenderáztató /-/-.

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

---

* L. Tiszaszőlős helyneveinek tipológiája TK. 1991. 13--15.

csapó : eredetileg 'egy fok kicsapása, kiöntése által vízzel elborított terület', ma 'sík szántó terület található a helyén'.

Egyelemű névként: Csapó /-/-.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

A tapadásos úton keletkezett alapelem 1 egyelemű kihalt névben található meg. A típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a

Megkülönböztető elemként 1 kihalt és 2 élő névben fordul elő. Kicsapó-fok /-/-, Csapó-átjáró, Csapó-járó.

A *csapó* összesen(megkülönböztető elemként is számítva) 4 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,82 %-a. Élő név 2, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

döglött : 'holt ág'.

Egyelemű névként: Döglött.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

A tapadásos úton keletkezett alapelem /Döglött-Tisza/ 1 egyelemű élő névben található meg. Ez a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

ér : eredetileg 'nagyobb vízállás kiágazása', ma'fenék, lapos, esős időben vízállás'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 16 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Lippai-ér /-/-, Pap ere, Oláh-Pap ere /-/-; viszonylagos nagyságot kifejező: Kis-Aszó-ér /-/-, Kis-Pap ere, Nagy-Aszó-ér /-/-, Nagy-Pap ere; külső forma, alak: Rendes-ér /-/-, Görbe-ér /-/-, bizonytalan eredetű: Köhér, Petykér; idegen eredetű: Nóborda ere /-/-; tájrésznev: Kis-fok ere /-/-, Telek-ér /-/-.

A Nóborda ere és a Petykér belterületi név.

A 16 név a típusnak 13,44 %-a, az egész névanyagnak 3,30 %-a. Ma már csak 5 név él, a 16 névnek 31,29 %-a, a típus neveinek 4,20 %-a, az élő neveknek 1,90 %-a, az egész névanyagnak 1,03 %-a.

A nevek további csökkenése várható. A ma még élő nevek sem általánosan ismertek már, még kevésbé általánosan használtak. Az *ér* földrajzi köznévként nem él a lakosság használatában.

Alaki megoldását tekintve az alapelem 6 névben birtokos személyragos. Megkülönböztető elemei: családnév 4, tájrésznev 1, idegen eredetű 1.

Megkülönböztető elemként 7 névben fordul elő: Pap ere farka /-/-, Pap ere-gát /-/-, Pap ere-hajlás /-/-, Pap ere hátja /-/-, Pap-ér-köz /-/-, Pap ere-tó /-/-, Pap ere-zug /-/-.

Ezeket l. alapelemüknél. Valamennyi kihalt név.

Az *ér* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 23 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 4,75 %-a. Élő név 5, az élő neveknek

1,90 %-a, az egész névanyagnak 1,03 %-a.

fenék: eredetileg 'kiszáradt ér, tó medre', ma 'kisebb-nagyobb mélységű hajlat, lapos, esős időben vízállás'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Az alapelem 11 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Czeglédi-fenek, Lippai-fenek /-/-; viszonylagos nagyságot kifejező: Kis-fenek /-/-; növénynév: Sásas-fenek /-/-, Tökös-fenek; a tájrész fekvése: Határ-fenek; külső forma, alak: Görbe-fenek /-/-; a művelési, hasznosítási mód: Halászó-fenek /-/-, bizonytalan eredetű: Lóri-fenek/-/-; tájrésznev: Aranyosi-fenek, Tó-fenek /-/-.

A 11 név a típusnak 9,24 %-a, az egész névanyagnak 2,27 %-a. Ma már csak 4, a fenék neveknek 36,36 %-a él. Ez az élő neveknek 1,52 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a.

A nevek további csökkenése várható. Az Aranyosi-fenek, a Czeglédi-fenek a Tisza II. építésével teljesen eltűnt. A Tökös-fenek névnek is inkább csak az emléke él, a terület fenék jellege már nem érzékelhető. A Határ-fenek helyett ugyanarra a területre használják a Határ-hát nevet is. A régi *hát* és a mellette levő *fenék* közti térszínforma különbség alig észrevehető.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

fertő: 'sáros, mocsaras terület'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 3 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Balázs-fertő; bizonytalan eredetű: Sós-fertő; tájrésznev: Rókás-fertő /-/-.

A 3 név a típusnak 2,52 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a. Ma is él 2 név, a fertő neveknek 66,66 %-a, a típusnak 1,68 %-a, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

A név teljes kihalása várható. A ma még élő 2 név használata sem általános már. Csak az idősebbek ismerik, s ritkán használják. A Sós-fertő teljesen száraz területű legelő, lapos, csak nagy esők idején áll meg rajta a víz.

Megkülönböztető elemként 1 kihalt névben fordul elő: Sós-fertői-kút /-/-.

L. az alapelemnél.

A *fertő* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 4 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,82 %-a. Élő név 2, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

fok: 'nagyobb vizekből kiágazó árok'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 10 névben található meg. Megkülönböztető elemei: viszonylagos nagyság: Kis-fok, Nagy-fok; háziállatok gyűjtőneve: Ökörscorda-fok /-/-; növényzeti gyűjtőnév: Kiserdő-fok /-/-; keletkezési idejének viszonylagos

kifejezője: Új-fok /-/-; külső forma, alak: Görcsös-fok, Rendes-fok /-/-; A tájrész eredete, jellemző tulajdonsága, állapota: Ásott-fok /-/-, Kicsapó-fok /-/-, Sebes-fok /-/-.

A 10 név a típusnak 8,40 %-a, az egész névanyagnak 2,06 %-a. Ma is él 3 név, a fok neveknek 30 %-a, a típusnak 2,52 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

Mind a három élő név /Görcsös-fok, Kis-fok, Nagy-fok/ általánosan ismert és használt. Fennmaradásuk továbbra is valószínű. A *fok* köznévi használata nem jellemző a faluban, az árok szót használják. A *fok* nevek szaporodása nem várható.

Megkülönböztető elemként 7 névben fordul elő: Kis-fok-ere /-/-, Kis-foki-átjáró /-/-, Kis-fok-járó, Kis-fok-kotú /-/-, Kis-fok-lapos /-/-, Új-fok-hát /-/-, Új-foki-ráta /-/- . Ezeket I. alapelemüknél.

A *fok* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 17 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 3,51 %-a. Élő név belőle 4, az élő neveknek 1,52 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a.

göbe: 'nagy fenék'.

Egyelemű névként: Göbe /-/-.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

A tapadásos úton keletkezett /Göbe-ér/ alapelem 1 egyelemű kihalt névben található meg. Ez a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a. Megkülönböztető elemként 7 névben fordul elő: Göbe-átjáró, Göbe-ér /-/-, Göbe-erdő /-/-, Göbe-hát /-/-, Göbe-járó, Göbe-kaszáló /-/-, Göbe-hát-kaszáló /-/- . Ezeket I. alapelemüknél.

A *Göbe* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 8 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,65 %-a. Élő név 2, az élő neveknek 0,76 %-a az egész névanyagnak 0,41 %-a.

kanyar: 'folyókanyarban levő szöglet'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznev: Aranyosi-kanyar.

Az 1 élő név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

A név kihalása biztosra vehető. A Tisza II. építésével a kanyar eltűnt, a folyómeder részévé vált.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

kotonya: 'mocsár'.

Egyelemű névként: Kotonya /-/-.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az alapelem 1 egyelemű kihalt névben található meg. Az 1 név a

típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

kotú : 'piszkos, büdös vízzel, vad növényzettel tele, kerek alakú, igen mély, nagy gödör'.

Egyelemű névként: Kotú.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznev: Kis-fok-kotú /-/-.

A 2 név a típusnak 1,68 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a. Élő név 1, a típus neveinek 0,84 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Az élő név további fennmaradása valószínű.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

köz : 'két víz, vízág közötti terület'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 3 névben fordul elő. Megkülönböztető elemei: tájrésznev: Pap-ér-köz /-/-, Sulymos-köz /-/-; helymegjelölő funkcióban: Kis-fok Pap ere köze /-/-.

A 3 kihalt név a típusnak 2,52 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a. A Kis-fok Pap ere köze valószínűleg csak alkalmi, hivatalos névadási termék. Helymegjelölő funkciójának minősíttem, nem hagytam ki, mert a hivatalos névadás hatását ismerve élő névként is előfordulhatott /vö. KÁZMÉR, i.m. 9/.

Alaki megoldását tekintve 1 név alapeleme birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme tájrésznev.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

kút : 'ásott, illetve valamilyen emberi beavatkozással létrehozott kút'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 12 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Mészáros-kút; műtárgy, emberi létesítmény: Kakas-kút; képzettséggel keletkezett: Pap-kút /-/-; állapot, eredet jellemző tulajdonságai: Fúrott-kút, Kerek-kút, Salétrom-kút; bizonytalan eredetű: Forrás-kút; tájrésznev, falurésznev: Sásas-kút, Sós-fertő-kút /-/-, Sziget-kút /-/-, Tökös-kút /-/-, Piaci-kút.

A Kakas-kút, Pap-kút, Fúrott-kút, Kerek-kút, Salétrom-kút, Piaci-kút belterületi nevek.

A 12 név a típusnak 10,08 %-a, az egész névanyagnak 2,47 %-a. Ma is él 7 név, a kút neveknek 58,33 %-a, a típus neveinek 5,88 %-a, az élő neveknek 2,67 %-a, az egész névanyagnak 1,44 %-a.

A kút nevek teljes visszaszorulása várható. A külterületi kutak a termelőszövetkezeti gazdálkodással teljesen elvesztették jelentőségüket, a legelőn /Gyepen/ levő Sásas-kút kivételével már nincsenek is meg. A belterületen vízvezeték van, a régi kutak megszűntek. A vezetékre sűrűn felszerelt nyíl-

vános kutaknak pedig valószínűleg nem is alakul ki nevük.

Megkülönböztető elemként 2 kihalt névben fordul elő: Kút-gödör /--/, Kút-lapos /--/. Ezeket I. alapelemüknél.

A *kút* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 14 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 2,89 %-a. Élő név 7 az élő neveknek 2,67 %-a, az egész névanyagnak 1,44 %-a.

lapály: 'enyhén emelkedő, széles, homokos, "sankos" vízpart'.

Egyelemű névként: Lapály.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrész-név: Csű-lapály.

A ma is élő 2 név a típusnak 1,68 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a, az élő neveknek 0,76 %-a.

A nevek kihalása várható. A *lapály* a Tisza II. építésével eltűnt, az új folyómeder részévé vált, a *Csű-lapály* a Tisza holt ága melletti terület, eredeti jellegét szintén elvesztette.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

morotva: eredetileg a 'Sírok-tó', ma 'hosszú, széles, mély hajlat, lapos'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: falu-név: Szőlősi-morotva /--/.

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

porong: 'sziget'.

Egyelemű névként: Porong.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 egyelemű élő név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Fennmaradása valószínű. A Holt-Tisza szigete, megnevezésére szükség van.

Megkülönböztető elemként 1 kihalt névben fordul elő: Porong-sziget /--/.

A *porong* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 2 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,41 %-a. Élő 1 név, az élő neveknek 0,38 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

rapály: 'azonos a lapállal'.

Egyelemű névként: Rapály.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 élő egyelemű név a típusnak 0,34 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Fennmaradására vonatkozó véleményt l. a *Lapály*.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

rév: 'kompátkelőhely'.

Egyelemű névként: Rév /Rí/.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 egyelemű élő név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

Kihalása valószínű. A termelőszövetkezet az átkelőhelyet megszüntette.

Megkülönböztető elemként 1 élő névben fordul elő: Révház /I. az alapelemnél/.

A **rév** összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 2 élő névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,41 %-a, az élő neveknek 0,76 %-a.

sarok: 'folyókanyarban levő szöglet'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrésznev: Aranyosi-sarok.

Az 1 élő név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

A név kihalása várható. A Tisza II. építésével eltűnt a folyókanyar, az új meder része lett.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

sebes: eredetileg 'fok', ma 'szántónak keskeny hajlatú része'.

Egyelemű névként: Sebes /-/-/.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

A tapadásos úton keletkezett /Sebes-fok/ 1 kihalt egyelemű név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként 4 kihalt névben fordul elő. Sebes-ráta /-/-/, Sebes-víz /-/-/, Sebes-fok /-/-/, Sebes-oldal. Ezeket I. alapelemüknél.

A **sebes** összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 5 kihalt névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,03 %-a.

szartos: eredetileg 'piszkos, zavaros víz', ma 'szántóterület fenékszerű hajlata'.

Egyelemű névként: Szartos /-/-/.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 kihalt egyelemű név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

sziget: eredetileg 'vízzel körülvett terület', ma eredeti jelentésű és 'a környezetéből kiemelkedő hátság terület'.

Egyelemű névként: Sziget.

Alapelemként 10 névben található meg. Megkülönböztető elemei: vi-

szonylagos nagyságot kifejező: Kis-Sziget, Nagy-Sziget, Kis-Borjú-sziget /--/, Nagy-Borjú-Sziget /--/; állatnév: Borjú-sziget: műtárgy, emberi létesítmény: Malom-sziget /--/; esemény: Peres-sziget /--/; bizonytalan eredetű: Farkas-sziget; tájrésznév, folyónév: Porong-sziget /--/, Tisza-sziget /--/.

A 11 név a típusnak 9,24 % -a, az egész névanyagnak 2,27 %. Élő név 5, a *sziget* neveknek 45,45 % -a, a típus neveinek 4,20 % -a, az élő neveknek 1,90 % -a, az egész névanyagnak 1,03 % -a.

Gyarapodása nem várható, csökkenése valószínű. A *Porong* kivételével egyetlen eredeti értelemben vett sziget sincs már a határban.

Megkülönböztető elemként 5 névben fordul elő: Szigethát /--/, Szigetkút /--/, Sziget-szőlő, Kis-Sziget-part /--/, Kis-Sziget-szőlő /--/. Csak 1 név belőlük az élő. Ezeket I. alapelemüknél.

A *sziget* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 16 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 3,30 % -a. Élő név 6, az élő neveknek 2,29 % -a, az egész névanyagnak 1,24 % -a.

tó : eredetileg 'állóvíz', ma 'szántóterület kisebb-nagyobb fenékszerű mélyedésekkel, laposokkal'.

Egyelemű névként: Tó.

Alapelemként 30 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Balázs-tó /--/, Lippai-tó /--/; viszonylagos nagyságot kifejező: Kis-tó, Kis-Köhér-tó /--/, Nagy-Gellért-tó /--/, Nagy-Gyékényes-tó /--/, Nagy-Köhér-tó /--/; növénynév: Sásas-tó /--/, Sulymos-tó /--/, Tökös-tó /--/; külső forma, alak: Kerek-tó /--/; minőség, állapot: Fertő-tó /--/; térbeli viszonyítást kifejező: Szőlő alatti-tó /--/; bizonytalan eredetű: Köhér-tó /--/, Pönkösd-tó, Sós-tó /--/, Tajbok-tó; idegen eredetű: Sirok-tó /--/; tájrésznév: Csontos-tó /--/, Gellért-tó /--/, Halszózó-tó /--/, Rókás-tó /--/, Balázs-halmi-tó /--/, Borjú-sziget-tó /--/, Kis-Páncélos-tó /--/, Lippai-lapos-tó /--/, Nagy-Aszó-tó /--/, Pap ere-tó /--/, Szilvölgyi-tó /--/.

A 30 név a típusnak 26,05 % -a, az egész névanyagnak 6,40 % -a. Élő 5 név, a tőneveknek 19,23 % -a, a típus neveinek 4,20 % -a, az élő neveknek 1,90 % -a, az egész névanyagnak 1,03 % -a.

A legnagyobb megterhelésű vízrajzi köznév, közüle egy sem jelöl ma vizet. Az 5 élő névvel jelölt terület is szántó, a vízre csak az emlékeztet, hogy tavaszi áradáskor vízállás. Az egyéni gazdálkodás idején ezek a szántóterületek külön dűlőt alkottak. Így a névhasználat indokolt volt. Ma már ezek egy-egy nagy táblának a részei. A külön elnevezés szükségtelen. A még élő nevek visszaszorulása is várható.

Megkülönböztető elemként 6 névben fordul elő: Tó-hát, Kerek-tői-ráta /--/, Kis-Tó-hát, Nagy-Tó-hát, Ökör-tó-lapos, Tó-lapos-tér /--/. Ezeket I. alapelemüknél. Élő név belőlük 4.

A tó összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 37 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 7,64 %-a. Élő név 9 az élőneveknek 3,43 %-a, az egész névanyagnak 1,88 %-a.

torok: eredetileg 'ér torkolata', ma 'szántóterület'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: tájrész-név: Rendes torka /-/-.

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Alaki megoldását tekintve birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme tájrész-név.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

úsztató: eredetileg 'állatok fürdetésére szolgáló, nagy vizes gödör', ma a feltételezett helye 'fenékszerű szántóterület'

Egyelemű névként: Úsztató /-/-.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: állatnév: Juh-úsztató /-/-.

A 2 kihalt név a típusnak 1,68 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

víz: eredetileg 'fok', ma szántóterület van a helyén.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: jellemző tulajdonság: Sebes-víz /-/-.

Az 1 kihalt név a típusnak 0,84 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

Összefoglalás: A vízrajzi köznevek megterhelése a legnagyobb. A 26 alapelem /az alapelemnek 22,80 %-a/ 119 névben található meg. A 119 név az egész névanyagnak 24,58 %-a. Ma is élő 39 név, a típus neveinek 32,77 %-a, az élő neveknek 14,88 %-a, az egész névanyagnak 8,05 %-a. A 26 alapelemből élő 15. A 39 élő név az alábbiak szerint oszlik meg: ér 5, dögölt 1, fenék 4, fertő 2, fok 3, kanyar 1, katú 1, kút 7, lapály 2, porong 1, rapály 1, rév 1, sarok 1, sziget 5, tó 4 név. A 39 élő névből ma is vízzel kapcsolatos 20, ebből 7 név kút alapelemű.

A múlt században végrehajtott árvízmentesítés következményeként gyökeres változás történt a külterületen. A különböző eredetű vizek eltűnésével a víznevek száma lecsökkent, ugyanakkor más típusoké megnövekedett. Legfeltűnőbb ez a térszínforma-neveknél /l. ott/, de megtalálható más típusokban is. A nevek további csökkenése várható. A még élő alapelemek legnagyobb részének is megváltozott a jelentése. Szerepüket, funkciójukat elvesztették, nagyobb részben szántóterületek, s ez visszaszorulásukat sietteti.

Önállóan, egyelemű névként található 14 név, a típus neveinek 11,76

%-a /élő 8, kihalt 0/.

A megkülönböztető elemek közül családnév 9, viszonylagos nagyságot kifejező 16, állatnév 4, növénynév 7, műtárgynév 2, a keletkezés viszonylagos idejét kifejező 1, képzettársítással keletkezett 1, a tájrész fekvése 1, külső forma, alak 6, tulajdonság, állapot, hasznosítási mód 12, eszmény 1, térbeli viszonyítás 1, bizonytalan eredetű 10, idegen eredetű 2, helymegjelölő funkciójú 1, tájrésznév /folyónév/ 31.

Figyelemre méltó, hogy ebben a típusban a legtöbb az egyelemű nevek száma. A 14 névből 6 tapadásos úton keletkezett.

Alaki megoldását tekintve 3 alapelem /ér 6, köz 1, torok 1/ 8 névben birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme a 8 névnek: családnév 4, tájrésznév 3, idegen eredetű 1.

Megkülönböztető elemként 11 alapelem 44 névben fordul elő /csapó 3, ér 7, fertő 1, fok 7, göbe 7, kút 2, porong 1, rév 1, sebes 4, sziget 5, tó 6/. Élő név belőlük 11 /csapó 2, fok 1, göbe 2, rév 1, sziget 1, tó 4/. Kihalt 33 név.

A típus alapelemeinek előfordulása összesen /a megkülönböztető szerepben levő alapelemeket is számítva/ 163. Ez az egész névanyagnak 33,47 %-a. Velük együtt a típus élő neveinek a száma 51, az élő neveknek 19,84 %-a, az egész névanyagnak 10,53 %-a.

Gazdálkodástörténeti nevek

Ebbe a csoportba soroltam azokat a földrajzi közneveket, amelyekkel a mezőgazdasági termelésbe bevont vagy az állattartás céljait szolgáló határreszeket jelöli meg a nevet használó közösség.

dűlő: 'szántónak vagy szőlőnek használt határrésznek egy meghatározott, úttal körülhatárolt darabja'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 15 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Fazekas-dűlő /--/, Kuczik-dűlő; családnév keresztnév: Pap Miklós-dűlő; viszonylagos nagyságot kifejező: Rövid-dűlő /--/; térbeli viszonyítás, a megkülönböztető elem /nyelvileg/ jelző: Első-dűlő, Hátulsó-dűlő, Innekső-dűlő, Innenső-dűlő, Középső-dűlő; külső forma, alak: Csonka-dűlő /--/, Csúcs-dűlő /--/; bizonytalan eredetű: Forrás-dűlő /--/, Koldus-dűlő /--/; tájrésznév: Rókás farla-dűlő /--/, Rókás-halmi-dűlő /--/.

A 15 név a típusnak 25 %-a, az egész névanyagnak 3,09 %-a. Élő 7 név, a 15 névnek 46,66 %-a, a típus neveinek 11,66 %-a, az élő neveknek 2,67 %-a, az egész névanyagnak 1,44 %-a.

A 7 élő név közül 5 a zártkertnek nyilvánított, körülkerített Szőlőben

levő dűlők neve. Ezeknek fennmaradása továbbra is várható. A nagyüzemi gazdálkodással az utakkal körülhatárolt dűlők eltűntek, így a ma még élő 2 dűlőnév /a szőlőbeliek kivételével/ kihalása is várható.

Megkülönböztető elemként 2 kihalt névben fordul elő: Csontos-dűlő farka /--/, Gellért-dűlő oldala /--/. Ezeket I. alapelemüknél.

A *dűlő* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 17 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 3,51 %-a. Élő név 7, az élő neveknek 2,67 %-a, az egész névanyagnak 1,44 %-a.

föld: 'megművelt határrésznek, szántónak egy meghatározott darabja'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 13 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Bobory-föld, Klein-föld, Vincze-föld /--/; keresztnév: Levente-föld; viszonylagos nagyságot kifejező: Kis-Kender-föld, Nagy-Kender-föld; növénynév: Kender-föld, Répa-föld; Birtoklás kifejezője: a birtokos közösség: Falu földje; a birtokosok társadalmi osztályára, birtokreformra, birtokrendezésre utaló: Gyalogföld, Proletár-föld; javadalmi föld, a javadalmat élvező foglalkozása: Jegyző-föld; térbeli viszonyítást kifejező, a megkülönböztető elem /nyelvileg/ jelző: Felső-föld.

A 13 név a típusnak 21,66 %-a, az egész névanyagnak 2,68 %-a. Ma is élő 11 név, a *föld* neveknek 84,61 %-a, a típus neveinek 18,33 %-a, az élő neveknek 4,19 %-a, az egész névanyagnak 2,21 %-a.

A *föld* köznévvvel alkotott nevek száma csak kettővel kevesebb a dűlő köznévvvel alkottakétól, ugyanakkor csak 2 név halt ki közülük. Számuk néhányval még 1945-be, a földosztáskor is szaporodott. Jellemzőjük, hogy a néhány újabb alakulás kivételével nagyobb részben a régi művelési kényszer emlékei, valamint javadalmi juttatások által birtokolt földdarabok. A nagyüzemi gazdálkodás következményeként a teljes kihalásuk várható. Ma már semmiféle funkciót nem töltenek be.

Alaki megoldását tekintve 1 név birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme a falu közössége.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

gyep: 'legelő', egy névben 'falurész'.

Egyelemű névként: Gyep.

Alapelemként 3 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Klein-gyep, valamikor legelő volt, ill. falurész; viszonylagos nagyságot kifejező: Nagy-Gyep: állatnév, háziállatok gyűjtőneve: Csorda-Gyep. A *Klein-gyep* belterületi név.

A 4 élő név a típusnak 6,66 %-a, az egész névanyagnak 0,82 · %-a, az élő neveknek 1,52 %-a.

A 4 név közül 3 ugyanazt a területet jelöli. A Gyep, Csorda-Gyep,

Nagy-Gyep ugyanaz a terület, a háztáji állatok közös legelője. Régen is közös legelő volt. Fennmaradásuk továbbra is valószínű. A Klein-gyep ma beépült falurész, kihalása biztosra vehető.

Megkülönböztető elemként 1 kihalt névben fordul elő: Gyepi-tábla.

A *gyep* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 5 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,03 %-a. Élő név 4, az élő neveknek 1,52 %-a, az egész névanyagnak 0,82 %-a.

kaszáló: 'rét'

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 6 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév + keresztnév: Kis Jancsi-kaszáló /-/-; tájrézsnév: Aranyosi-kaszáló, Domaházi-kaszáló, Dunakunyhó-kaszáló /-/-, Göbe-kaszáló /-/-, Göbe-hát-kaszáló /-/-.

A 6 név a típusnak 10 %-a, az egész névanyagnak 1,23 %-a. Élő 2 név, a kaszáló neveknek 33,33 %-a, a típus neveinek 3,33 %-a, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

A ma még élő két név kihalása is várható. Az Aranyosi-kaszáló által jelölt terület megszűnt a Tisza II. építésével, a folyómeder részévé vált, a Domaházi-kaszálónak sincs semmiféle jelentősége a falu gazdálkodásában, már nem is kaszálónak használják.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

kert: eredetileg 'egyetlen személy tulajdonában álló, családi házzal, gazdasági épületekkel ellátott, nagy, körülkerített terület'. Ma 'több önálló, körülkerített kerttel rendelkező családi házból álló falurész' is.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 8 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Feketekert /-/-, Kleinkert, Székykert /-/-; családnév + -né: Czírákné kertje; keresztnév: Leventekert, Menyhértkert /-/-, birtoklás kifejezője, a javadalmat élvező foglalkozása: Jegyző-kert; a rajta levő műtárgy: Templom-kert. Valamennyi belterületi név.

A 8 név a típusnak 13,33 %-a, az egész névanyagnak 1,65 %-a. Élő név 5, a kert neveknek 62,50 %-a, a típus neveinek 8,33 %-a, az élő neveknek 1,90 %-a az egész névanyagnak 1,03 %-a.

A nevek gyors csökkenése várható. A falurészek nevei háttérbe szorulnak, hivatalos utcanévnek vannak, az elnevezés alapjául szolgáló tényezőkre csak az idősebbek emlékeznek. Talán egyedül a Templom-kert fennmaradása várható.

Alaki megoldását tekintve a kert 1 esetben birtokos személyragos név. Megkülönböztető eleme családnév + -né képző.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

legelő: 'legelő'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 3 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Gellért-legelő /-/-; tájrésznev: Gellért-háti-legelő /-/-, Sásas-háti-legelő /11/.

A három kihalt név a típusnak 5 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a. Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

ráta: 'kaszálónak egy meghatározott darabja'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 5 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Széky-ráta /-/-; viszonylagos nagyságot kifejező: Nagy-ráta /-/-; tájrésznev: Kerek-tői-ráta /-/-, Sebes-ráta /-/-, Új foki-ráta /-/-.

Az 5 kihalt név a típusnak 8,33 %-a, az egész névanyagnak 1,03 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

rét: eredetileg 'mocsaras, vizes, füves terület' ma' alacsony fekvésű, nagy területű, hajlatokkal tele szántó', árvizes időben a hajlatok vízállások.

Egyelemű névként: Rét.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: térbeli viszonyítás, /nyelvileg/ jelző: Alsó-rét.

A 2 élő név a típusnak 3, 33 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a, az élő neveknek 0,76 %-a.

A **rét** alapelemű nevek száma nagyon csekély. Oka talán azzal magyarázható, hogy a határnak eredetileg 3/4 részét kitevő réti területen a tavaknak, ereknek, fenekeknek, kaszálóknak, hátaknak stb. alakult ki saját külön nevük.

Megkülönböztető elemként 1 kihalt névben fordul elő: Alsó-rét partja /-/-.

A **rét** összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 3 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,62 %-a, élő 2 név, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

tábla: 'szántónak feltört területnek egy meghatározott darabja'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: növényzeti gyűjtőnév: Gyepi-tábla /-/-.

Az 1 kihalt név a típusnak 1,66 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Az egyetlen név urasági birtokon fordult elő, a korábbi gyep helyén kialakított szántóterületet jelölte.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

telek: eredetileg 'kaszáló, legelő', ma 'szántóterület'.

Egyelemű névként: Telek /-/-.

Alapelemként 2 névben található meg. Megkülönböztető elemei: vi-

szonylagos nagyságot kifejező: Kis-Telek /--/, Nagy-Telek /--/.

A 3 kihalt név a típusnak 5 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

Megkülönböztető elemként 3 kihalt névben fordul elő: Telek alja /--/, Telek-ér /--/, Telek-part /--/.

A *telek* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 6 kihalt névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,24 %-a.

Összefoglalás: A típus 10 alapeleme /az alapelemeknek 8,17 %-a/ 60 névben található meg. A 60 név az egész névanyagnak 12,39 %-a. Ma 6 alapelem 31 névben él. Ez a típus neveinek 51,66 %-a, az élő neveknek 11,83 %-a, az egész névanyagnak 6,40 %-a. A 31 élő név az alábbiak szerint oszlik meg: dűlő 7, föld 11, gye 4, kaszáló 2, kert 5, rét 2.

A gazdálkodástörténeti nevek /számukat tekintve/ negyedikként következnek a vízrajzi, térszínforma és a közlekedést szolgáló tájrészek nevei után. A többi típus számban meg sem közelíti ezeket a neveket. Igaz, hogy a gazdálkodástörténeti típus is eléggé elmarad az említett 3 típus mögött /vízrajzi 119, térszínforma 118, közlekedést jelölő 69, gazdálkodástörténeti 60/. A négy típus neveinek száma összesen 366, az egész névanyagnak /484 név/ 75,61 %-a. A fennmaradó 118 név 10 névtípuson osztozik.

Figyelemre méltó, hogy a *dűlő* alapelemű nevek mind az úgynevezett "felső földeken" fordulnak elő, amelyek mindig művelhetők voltak. Az egyelemű és a megkülönböztető elemként használt személynevek is ugyanitt találhatók. Ez is azt a feltevést támasztja alá, hogy a *dűlő* nevek hatósági alkotások. A hivatalnak az adózás miatt a művelhető terület megjelölésére volt nagyobb szüksége. A többi alapelem a *föld* kivételével mind a réti területre vonatkozik. A *föld* nevek egy része régi eredetű, a művelési kényszer emléke /Kender-föld, Répa-föld/, más része az úrbérrendezésre, birtokreformra, javadalmi juttatásokra utal. /Gyalogföld, Proletár-föld, Falu földje, Jegyző-föld/. Vannak egészen friss, 1945, a földosztás utáni alakulások /Bobory-föld stb./ Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a *dűlő* nevek között csak 7 az élő, abból is 5 a Szőlőben található, a *föld* nevek között pedig 11 az élő, és közöttük új alakulás is van, akkor KÁZMÉR MIKLÓS tapasztalatához hasonlóan /i. m. 35/ megállapíthatjuk, hogy a *dűlő* nevek fokozatosan háttérbe szorultak, s helyettük a *föld* nevek kerültek előtérbe.

A ma még élő nevek fokozatos visszaszorulása várható. A nagyüzemi gazdálkodással minden gazdálkodástörténeti név elvesztette jelentőségét. Fennmaradása a *Gye*-nek /háztáji legelő/, a *Szőlő* dűlőinek /zártkert/, a *Felső-földek*, az *Alsó-rét*nek fennmaradása várható /nagy területű, fontos szerepet betöltő határrészek/.

Önállóan, egyelemű névként található 3, a típus neveinek 5,76 %-a /élő 2, kihalt 1/.

A megkülönböztető elemek közül családnév 11, családnév keresztnév 2, családnév + -né képző 1, keresztnév 3, viszonylagos nagyság 7, állatnév 1, növénynév 3, birtoklás kifejezője 5, műtárgy 1, a tágrész alakja 2, térbeli viszonyítás 7, bizonytalan eredetű 2, tájrésznév 12.

Alaki megoldását tekintve 2 alapelem /föld, kert 1-1 névben/ birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme a falu közössége /Falu-földje/, családnév + -né képző /Czirjákné kertje/.

Megkülönböztető elemként 4 alapelem 7 névben fordul elő /dűlő 2, gyeper 1, rét 1, telek 3/. Valamennyi kihalt név.

A típus neveinek száma összesen /a megkülönböztető szerepben levő alapelemeket is számítva/ 59. Ez az egész névanyagnak 12,19 %-a. A megkülönböztető szerepben levők mind kihalt nevek, így az élő nevek száma nem változott.

Birtoklástörténeti nevek

Íde sorolom azokat a földrajzi közneveket, amelyekkel a földközösség korától birtokrendezés, tagosítás, úrbérrendezés során jelölték meg a falu külterületének egyes részeit.

határ: 'a szomszédos község határa melletti terület'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: térszínforma, a tájrész alakja: Szeg-határ /-/-/.

Az 1 kihalt név a típusnak 20 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként 3 névben fordul elő. Belőle 2 élő, 1 kihalt: Határ-fenek, Határ-hát, Határ-út /-/-/. Ezeket l. alapelemüknél.

A határ összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 4 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,82 %-a. Élő név 2, az élő neveknek 0,76 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

határbeli: 'a szomszédos határba benyúló tájrész'.

Egyelemű névként: Határbeli /-/-/.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

A tapadásos úton keletkezett kihalt 1 egyelemű név a típusnak 20 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

nyilas: 'nyírlúzással osztott földdarab'

Egyelemű névként: Nyilas.

Alapelemként 2 névben található meg. Megkülönböztető elemei: viszonylagos nagyságot kifejező: Kis-nyilas, Nagy-Nyilas.

A 3 élő név a típusnak 60 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a.

A 3 név ma még általánosan ismert, visszaszorulásuk ennek ellenére biztosra vehető. A tájrész egy nagy összefüggő területnek részévé vált.

Műveltségi nevek.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

Összefoglalás: A típus megterhelése nagyon csekély. A 3 alapelem /az alapelemeknek 2,63 %-a/ 5 névben található meg. Az 5 név az egész névanyagnak 1,03 %-a. Ma is élő 3 név a típus neveinek 60 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész évnagnak 0,61 %-a. A 3 alapelemből élő 1, a 3 *nyilas* névben.

Minden név a régi elavult birtokviszonyok emlékét őrzi. Visszaszorulásuk biztosnak látszik.

Önálló, egyelemű névként található 2, a típus neveinek 40 %-a. Élő 1, kihalt 1.

A megkülönböztető elemek közül viszonylagos nagyságot kifejező 2, a tájrész alakjára utal 1.

Megkülönböztető elemként 1 alapelem 3 névben fordul elő /határ/. Élő belőlük 2, kihalt 1.

A típus neveinek száma összesen /a megkülönböztető szerepű alapelemeket is számítva/ 8. Ez az egész névanyagnak 1,65 %-a. Velük együtt a típus élő neveinek száma 5, az élő neveknek 1,90 %-a, az egész névanyagnak 1,03 %-a.

Növényzeti gyűjtőnevek

A földrajzinév-adásnak gyakori módja, hogy a tájrészt a rá jellemző növényzetről nevezik el. Ebbe a típusba soroltam azokat az alapelemeket, amelyek keletkezésének alapja a tájrészre jellemző természetes vagy mesterséges eredetű növényzet.

akác: 'akácfával beültetett nagy tájrész'.

Egyelemű névként: Akác.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 élő név a típusnak 3,70 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

A név továbbélése várható.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

cserje: eredetileg 'sarjadó fákkal benőtt terület', ma 'szántó'.

Egyelemű névként: Cserje.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 élő név a típusnak 3,70 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

A régi erdő kiirtása utáni állapotot mutatja a név. A vízszabályozással járó erdőirtás emléke. A kivágott fák után keletkezett sarjadó, fiatal hajtásokról nevezték el. A művelés következtében rövid ideig tartó volt ez az állapot, a cserjéket a művelés érdekében hamar kiirtották, ma már nyoma sincs. A tájrész egy összefüggő nagy területnek a része. A név fennmaradása nem valószínű.

Megkülönböztető elemként 2 névben fordul elő. Mind a kettő élő név: Cserje-átjáró, Cserje-járó /l. alapelemüknél/. A *cserje* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 3 névben fordul elő. Az egész névanyagnak 0,61 %-a. Valamennyi élő, az élő neveknek 1,14 %-a.

erdő: 'nagy fákkal, vad növényzettel benőtt terület a Tisza mellett'.

Önállóan, egyelemű névként nem él.

Alapelemként 6 névben található meg. Megkülönböztető elemei: ragadványnév + családnév + keresztnév: Német Kis Jancsi erdeje /-/-; a tájrész állapota, jellemzője: Öntés-erdő /-/-; tájrésznev: Aranyosi-erdő, Dunakunyhó-erdő, Göbe-erdő /-/-, Csű-erdő.

A 6 név a típusnak 22,22 %-a, az egész névanyagnak 1,23 %-a. Élő név ma is 3, az erdő neveknek 50 %-a, a típusnak 11,11 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

Az adatközlők szerint "*régén több vóut az erdőü a majnál*". Ez a nevekben nem jelentkezik, hiszen a nevek megterhelése csekély, csak a típuson belül magas a százalék. Ez arra mutat /a kataszteri iratok is igazolják/, hogy régen a Tisza mellett, az árvízmentesítés előtt a mainál jóval szélesebb, jóval nagyobb területen volt erdő. A név megmaradt, de az általa jelölt terület nagy mértékben leszűkült. A nevek további csökkenése várható. Az Aranyosi-erdő eltűnt a Tisza II. építésével, a Göbe-erdő az Akácós részévé vált, a Csű-erdő is a Holt-Tisza kis területére zsugorodott. Korábban az erdő jóval nagyobb szerepet töltött be a lakosság életében a mainál. A lakosság fiatal férfi tagjai télen "*ríszibe*" erdőt vágni jártak /a kivágott fa 1/3-a a favágóé volt/. A szalma, "*csutkaízik*" /kukoricaszár, amiről a levelet a tehenek már lerágták/, "*gané*" /nyáron taposással előállított, kockára vágott száraz trágya/ mellett az erdőn kivágott fa szolgáltat tüzelőül. Fát soha nem vettek, a szükségletet mindenki biztosította magának a téli erdővágás idején.

A Német Kis Jancsi erdeje nevet is ide soroltam, bár a hivatalos iratokból ítélve helymegjelölés lehetett. Arra azonban sok példa van /pl. a dőlő köznévvel alkotott nevek/, hogy a hivatalos megjelölés névvé vált. Nem kizárt, hogy ebben az esetben is előfordulhatott a névhasználat is, ezért névként számítottam.

Alaki megoldását tekintve 1 névben birtokos személyragos.

Megkülönböztető eleme ragadványnév + családnév + keresztnév
/Német Kis Jancsi erdeje/.

Megkülönböztető elemként 2 kihalt névben fordul elő: Csű-erdő laposa
/--/, Kis-Erdő-fok /--/.

Az *erdő* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 8 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,65 %-a. Élő 3, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

gyékényes: eredetileg 'gyékénnyel benőtt tó, lapos', ma a pontos helyét megállapítani nem lehet, az iratok alapján számításban jöhető terület 'szántó'.

Egyelemű névként: Gyékényes /--/.

Alapelemként 1 névben található meg. Megkülönböztető eleme: viszonylagos nagyságot kifejező: Nagy-Gyékényes /--/.

A 2 kihalt név a típusnak 7,40 %-a, az egész névanyagnak 0,41 %-a.

Megkülönböztető elemként 2 kihalt névben fordul elő: Gyékényes-lapos
/--/, Nagy-Gyékényes-tó /--/.

A *Gyékényes* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 4 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 0,82 %-a. Valamennyi kihalt.

gyümölcsös: 'almafával beültetett nagy terület'.

Egyelemű névként: Gyümölcsös.

Alapelemként 2 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Klein gyümölcsöse; családnév + keresztnév: Tóth Pista gyümölcsöse.

A ma is élő 3 név a típusnak 11,11 %-a, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

A nevek által jelölt terület ma is gyümölcsös. A termelőszövetkezet tulajdonában van. Valamennyi régi telepítésű, ezért a név további sorsa a felújítástól is függ.

Alaki megoldását tekintve 2 névben birtokos személyragos. Megkülönböztető eleme 1 névben családnév, 1 névben családnév + keresztnév.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

káposztás: eredetileg, az ún. művelési kényszer idején 'káposztatermesztésre használt terület', ma 'szántó'.

Egyelemű névként: Káposztás /--/.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 egyelemű kihalt név a típusnak 3,70 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Ma nem termelnek káposztát a határban.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

liget: 'nyárfával beültetett vizenyős talajú terület, lapos', korábban tó volt.

Egyelemű névként: Liget.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 élő név a típusnak 3,70 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a. Belterületi név.

A területről néhány évvel ezelőt a fákat kivágták, és új csemetékkel telepítették be. Ezzel a név fennmaradását biztosra vehetjük. A hivatalos utcanévadás a mellette levő utcát *Nyárfás utcának* nevezte el.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

nádas: eredetileg 'náddal benőtt fenék', ma az iratok alapján számításba jöhető terület 'szántó'.

Egyelemű névként: Nádas /-/-.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 kihalt név a típusnak 3,70 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként nem fordul elő.

sásas: eredetileg 'sással benőtt lapos és hát' a Gyepen, ma 'legelő, gyep', esős időben a lapos vízállás.

Egyelemű névként: Sásas /-/-.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 kihalt név a típusnak 3,70 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a.

Megkülönböztető elemként 6 névben fordul elő: Sásas-fenek /-/-, Sásas-hát, Sásas-háti-legelő /-/-, Sásas-kut, Sásas-lapos, Sásas-tó /-/-./Ezeket l. alapelemüknél./ Élő 3 név.

A sásas összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 7 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,44 %-a. Élő név 3, az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

sulymos: eredetileg 'sulymot termő tó', ma 'félkör alakú mély fenék és a körülötte levő kiemelkedés, szántó'.

Egyelemű névként: Sulymos.

Megkülönböztető eleme nem alakult ki.

Az 1 egyelemű név a típusnak 3,70 %-a, az egész névanyagnak 0,20 %-a, az élő neveknek 0,38 %-a.

A név közismert, általánosan használt. Bár a névadás alapjául szolgáló régi állapot feledésbe merült, a névnek a fennmaradása közismertségénél fogva egy ideig várható.

Megkülönböztető elemként 7 névben található meg: Sulymos farka /-/-, Sulymos-köz /-/-, Sulymos-lapos, Sulymos-szeg /-/-, Sulymos széle /-/-, Sulymos-tó /-/-, Sulymos-zug./Ezeket l. alapelemüknél./ Ma is élő 2 név.

A sulymos összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 8 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 1,65 %-a. Élő név 3 az élő neveknek 1,14 %-a, az egész névanyagnak 0,61 %-a.

szőlő: 'szőlővel beültetett, körülkerített nagy terület, zártkert'.

Egyelemű névként: Szőlő, névutós szerkezetben Szőlő megett /--/.

Alapelemként 7 névben található meg. Megkülönböztető elemei: családnév: Bánó-szőlő, Graefl-szőlő; családnév + keresztnév: Nagy Jenő szőlője; viszonylagos nagyságot kifejező: Nagy-szőlő; tájrésznev: Domaházi-szőlő, Sziget-szőlő, Kis-Sziget-szőlő /--/.

A 9 név a típusnak 33,33 %-a, az egész névanyagnak 1,85 %-a. Ma is él 7 név, a szőlő neveknek 77,77 %-a, a típusnak 25,92 %-a, az élő neveknek 2,67 %-a, az egész névanyagnak 1,44 %-a. A Szőlő mellett névutós szerkezetet önálló alapelemnek tekintetem. A ma még nagy számú élő nevek közül a Szőlő, Nagy-Szőlő, Domaházi-szőlő, Sziget-szőlő nevek fennmaradása várható. Ezek ma zártkertek. Nagyon sok helyi lakosnak van itt kisebb-nagyobb szőlőterülete. Újabban víkendházak is épülnek. A Bánó-szőlő a Nagy-Szőlőben levő terület, urasági birtok volt, 1945-ben osztották ki. A nevet már ma is ritkán használják. Nagy Jenő szőlője azonos a Domaházi-szőlővel, a volt tulajdonosáról kapta a ma már alig használt korábbi nevét. Ezt a területet is 1945-ben osztották ki. A Graefl-szőlőt az utóbbi években kivágták, a termelőszövetkezet tulajdonában levő szántó. Ezeknek a neveknek a teljes kihalása valószínű.

Alaki megoldását tekintve 1 névben birtokos személyragos.

Megkülönböztető eleme családnév + keresztnév /Nagy Jenő szőlője/.

Megkülönböztető elemként 1 kihalt névben fordul elő: Szőlő alatti-tó /--/.

A *szőlő* összesen /megkülönböztető elemként is számítva/ 10 névben fordul elő. Ez az egész névanyagnak 2,06 %-a. Élő név 7, az élő neveknek 2,67, az egész névanyagnak 1,44 %-a.

Összefoglalás: A 11 alapelem /az alapelemeknek 9,64 %-a/ 27 névben található meg. A 27 név az egész névanyagnak 5,57 %-a. Ma is élő 17 név a típus neveinek 62,96 %-a, az élő neveknek 6,48 %-a, az egész névanyagnak 3,51 %-a. A 11 alapelemből 7 az élő. A 17 név a 7 alapelemben az alábbiak szerint oszlik meg: akác 1, cserje 1, erdő 3, gyümölcsös 3, liget 1, sulymos 1, szőlő 7 név. A nevek további csökkenése elsősorban a szőlő nevekben várható, de valószínű a cserje kihalása is.

Önállóan, egyelemű névként található 11, a típus neveinek 40,74 %-a. Ma is élő 7, kihalt 4 név. Ha a típus neveinek számához viszonyítjuk, akkor ebben a típusban a legtöbb az egyelemű neveknek a száma.

KÖRÖSLADÁNY VÍZNEVEI

ABSTRACT: (*The hydrographic names of Körösladány*) Examining the geographical names of Körösladány it is obvious that the hydrographic names have got a great importance. Their permanence and age determines a number of other factors in the landscape. This paper records the short history of these names, analyses their changes and examines their role in forming other kinds of geographical names.

1. A földrajzi nevek rendszerében a víznevek jelentősége kiemelkedő. E nevek fontosak egyrészt az életkoruk miatt, hiszen a nagyobb folyók, tavak neve évezredekken át öröklődött, és így sokkal inkább maradandóak, állandóak, mint más helynevek. Másrészt jelentősek a névrendszerre gyakorolt hatásuk miatt. A lakosság életében legfontosabb szerepet játszó folyók, tavak stb. nevét ugyanis igen gyakran felhasználják más objektumok elnevezésére, önállóan és megkülönböztető elemként egyaránt. Ezáltal soktagú névcsaládokat hoznak létre.

Amint az egész magyar nyelvterületet tekintve, a teljes magyar földrajzinév-rendszerben a legnagyobb folyóink, tavaink stb. nevei a legfontosabbak, legrégebbiek, és az egyéb névadásban a leginkább aktivizálódóak, ugyanúgy az egyes települések nyelvi rendszerében a helyi vízfolyások, mocsarak stb. nevei kaphatnak ilyen kitüntetett szerepet. Így indokolt 1-1 település vízneveit külön is vizsgálni, s e vizsgálat eredményeit részben más szaktudományok is felhasználhatják.

2. Több szaktudománynak, így például a történettudománynak, a földrajznak és a névtannak a kutatásai irányulhatnak azonos területekre, objektumokra. Természetesen ilyen esetben e szaktudományok együttműködése, egymás eredményeinek a felhasználása magától értetődő és szükséges. HOFFMANN ISTVÁN (MNyj. XXVI--XXVII, 103--113.) az elpusztult, határrésszé vált települések neveinek a magukba olvasztó települések névrendszerére

gyakorolt hatását vizsgálja, s meggyőzően igazolja, hogy a névtan ily módon segíthet a történettudománynak az egyéb módon pontosan nem lokalizálható települések egykori helyének meghatározásában. Meglátásom szerint hasonló a helyzet a történeti földrajz és a névtan kapcsolatában is. A mikrotoponímiai névanyagból egy helység határának vízneveit választottam véleményem igazolására. A XIX. és XX. századi vízszabályozások, csatornázások, talaj-egyenlítések alaposan megváltoztatták bizonyos vidékek arculatát. A folyók, patakok, tavak, mocsarak medrének kiszáradásával, azok helyének eltüntetésével együtt nevük általában nem merül feledésbe, hanem tovább él a mesterséges vizek, tavak vagy határrészek, dűlők stb. neveként. A névtan kutatója ilyen esetekben megállapítja, hogy 1-1 vízfolyás, tó kiszáradása, megszüntetése után neve milyen megváltozott jelentésben, milyen objektum megnevezéseként él az újabb időkben. De tovább lépve másrészt annak vizsgálata is sok tanulsággal szolgálhat, hogy a település határából eltűnő vizek nevei milyen hatással vannak a helység névrendszerére. Harmadrészt bizonyos általános rendszerbeli változástípusok felismerésével lehetővé válik az ismeretek "visszacsatolása": a névrendszerbeli változások jellege alapján a névtan eszközeivel segíthetjük például az egyéb módon pontosan nem lokalizálható folyó- és állóvizek egykori helyének meghatározását. Jelen dolgozatomban e három egymásra épülő, egymásból következő kérdéskört igyekszem vizsgálni egy alföldi nagyközség víznévi eredetű helyneveinek a segítségével.

A víznevek életét és hatását Körösladány földrajzi nevei című egyetemi doktori értekezésem adattára és tipológiája alapján mutatom be. Az adattár összeállításához az élő névanyag összegyűjtésén kívül az összes hozzáférhető iratot, nyomtatványt, térképet stb. felhasználtam (A forrásokat ott pontosan felsoroltam. E helyen minden név mai helyesírással szerepel.)

3. A jelzett kérdések megválaszolása előtt szólnom kell néhány mondatot az említett területről. Körösladány határa Délkelet-Magyarországon, Békés megyében, a Sebes-Körös jobb és bal partja mellett terül el. Külterülete keleti szélén ömlik össze a Berettyó a Sebes-Körössel, nyugati szélén pedig ez az egyesült folyó a Kettős-Körössel. Földrajzilag a Körösvidékhez tartozik; jellegzetes folyóparti, alföldi település, nemcsak differenciált térszíni viszonyait tekintve, amelyet a Sebes-Körös és kisebb vízerek évezredes formáló hatása alakított ki, hanem sajátos növény- és gazdaságföldrajzi adottságai alapján is. Másrészt a határ északi fele része a Nagysárrét, a déli fele pedig a Kissárrét nevű magyar tájegységnek. A XIX. sz. közepe előtti Körösladányt (is) ábrázoló térképek szemléletesen mutatják, milyen nagyszámú tekervényes vízfolyás létezett a település határában, mennyire szövevényes módon hálózta be a határ északi és déli felét. Sajnos, egyetlen olyan térkép sem maradt fenn ebből az időből, amely az összes folyó- és állóvíz nevét feltüntette volna. A XIX.

század második felében végzett folyó- és belvízszabályozások óriási, gyökeres és gyors változásokat eredményeztek a tájban. A folyómeder átvágásai következtében a régi Sebes-Körös ladányi határba eső hosszának majdnem kétharmad része állóvízzé, Holt-Körössé vált. E hajdani kanyarulatok többsége később ki is száradt, csak a hajlatok jelzik a valamikori folyómedret. Ugyanígy tűntek el a határban tekergő erek, derekak, a tónak tűnő időszakos állóvizek a csatornázások, árkolások következtében, vagy szabályozva kanálisként léteznek tovább. A mocsarak, vízenyős helyek szintén kiszáradtak; előbb legelőnek használták őket, majd pedig szántónak. A XX. század második felében a táj képe a nagyüzemi gazdálkodással ismét jelentős mértékben átalakult: új helyen futnak a belvízlevezető csatornák, a talajjavítás miatt hatalmas gödrök keletkeztek, máshol pedig a kisebb dombokat, hajlatokat tüntették el az óriási gépek.

4. A település földrajzi neveinek a tipológiáját elkészítve támaszkodtam a magyar névtani szakirodalom jelentős hagyományaira és eredményeire. Egy-egy tájegység névanyagának rendszerezését találjuk BENKŐ LORÁND A Nyárádmente földrajzi nevei (MNYTK. 74. sz.), KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-Szigetköz földrajzi nevei (MNYTK. 95. sz.), INCZEFI GÉZA Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Bp., 1970) című monográfiájában. Az egész magyar nyelvterületre kiterjedő névanyagot dolgozott fel JUHÁSZ DEZSŐ A magyar tájnévadás (NytudÉrt. 126. sz.) című munkájában. Az említett szerzők a különböző földrajzinév-típusok között a víznevekkel is foglalkoznak, illetve a víznevek megváltozott jelentéseit, a névátviteleket is feltüntetik.

Mint az előzőekben jeleztem, témám első részének kifejtése Körösladány vízneveinek rövid rendszerezését jelenti. E csoportosításban részben KÁLNÁSI ÁRPÁD felosztását követem (MNYj. XXVI--XXVII, 97--101.), de e helyen nem választom külön a természetes és a mesterséges neveket. Az elsődleges nevek tulajdonnévi alaprétégéhez sorolom azokat a vízneveket, amelyeknek a jelentését csak a nyelvtudomány eszközeivel, etimológiai kutatásokkal (vagy még úgy sem) lehet megállapítani: *Báté, Büngösd, Dondorog, Gács, Kér, Korhány, Körös, Küküllő, Majta, Nádor, Pakac, Tütös*.

E 12 név többségét az itt megletelepülő magyarság idegen nyelvű népektől vette át, minden kiegészítés nélkül alkalmasnak tartotta a vízfolyás megnevezésére. Később ezeket a neveket alap- és megkülönböztető elemek formájában egyaránt használta a lakosság, összetett nevek részeként. A víznevek másik, jelentős csoportja közsavakból jött létre. A köznévi eredetű egyszerű (egytagú, tehát önmagukban használatos) nevek származhatnak vízrajzi közsavakból, ezek egyben az összetett vízrajzi nevekben utótagként szintén előfordulhatnak: *balkány, csávás, csurgó, folyás, hullámtér, sár, tározó, víztározó*. Összesen tehát 8 név.

A felsorolt, pusztán egy (alap)elemből álló vízneveken kívül a következő vízrajzi köznevek szerepelnek utótagként (is) Körösladány vízneveiben (zárójelben az ilyen köznévvel alkotott vízrajzi tulajdonnevek száma): *ág* (1), *árok* (5), *csatorna* (27), *derék* (11), *ér* (45), *fertő* (1), *fok* (11), *főcsatorna* (7), *fürdő* (1), *gémeskút* (1), *határcsatorna* (1), *holtág* (1), *hullámtér* (1), *játszó* (1), *jó* (1), *kanális* (4), *közkút* (2), *kút* (27), *meder* (2), *mellékcatorna* (13), *oldalág* (12), *örvény* (3), *összekötő-csatorna* (2), *patak* (1), *róna* (1), *semlyék* (7), *szívóág* (4), *tó* (8), *torok* (2) *tő* (2), *víztározó* (1). Így összesen 37 vízrajzi köznév fordul elő víznevek alapelemeként 214 víznévben. Látható, hogy a természetes nevek közül az *árok*, a *derék*, az *ér*, a *fok*, a *kút*, a *semlyék* és a *tó* volt a leggyakoribb. A vízrajzi köznevekkel alkotott vízneveknek majdnem a negyedében az *ér* szerepel alaptagként, ebből is látszik, hogy a legelterjedtebb, legáltalánosabban használt szó (volt) Körösladányban vízfolyás megnevezésére. A felsorolt vízrajzi közneveken kívül az egytagú alapelemmel való elnevezés másféle motívumon is alapulhatott: mégpedig jellegzetes térszínformán (*vermes*), növényvilágon (*guzsalyos*, *sulymos*), állatvilágon (*harcsás*, *süvöltő*, *tíkos*, *túzok*), gazdálkodás eszközén, eseményén (*billentő*, *bogárzó*), alaki hasonlóságon képzettársítással (*kengyel*), a víz egyéb tulajdonságán (*enyves*, *kékes*, *tekerő*).

Osztályozásomban külön csoportba soroltam az olyan neveket, amelyek azt mutatják, hogy a hajdani névadás egy már létezett földrajzi névből indult ki, ezt tette meg alaptagnak. Az utóbbiakat másodlagos, földrajzi tulajdonnévi eredetű alapelemeknek nevezem. A névadás motívuma tehát ilyenkor egy régebben keletkezett földrajzi név. Leginkább a névdifferenciálódással létrejött nevek bizonyos csoportjai tartoznak ide (INCZEFI GÉZA i. m. 67--71., JUHÁSZ DEZSŐ i. m. 28--29.). Víznévi alaptagból újabb víznevet Körösladány lakói is alkottak: 9 efféle névvel összesen 14 újabbat (*Kis-Kengyel*, *Kis-Körös*, *Kis-Tüdős*, *Nagy-Folyás-ér* stb.).

A többtagú vízneveket osztályoztam a szakirodalomban szokásos módon a megkülönböztető elemek névadó motívumai szerint is. Erre a vizek legkülönbözőbb jellegzetességei szolgáltak (zárójelben a teljes felsorolás elmaradása esetén az összes számukat közlöm): helyzetük (*Kereszt-ér*, *Nagy-semlyéken nyugatra*, *Vég-ér*), nagyságuk (*Nagy-Fertő*, *Nagy-Folyás-ér*, *Kis-Kengyel* stb., 13), alakjuk (*Görbe-tó*, *Kerek-tó*, *Széles-ér*, *Tekerő-ér* stb., 8), koruk (*Új-Körös-csatorna*), a víz minősége, színe (*Fehér-ér*, *Kékes-ér*; *Artézi-kút*), a víz bősége, sebessége, állapota (*Sebes-ér*, *Sebes-Körös*, *Sáros-ér*, *Lápos-örvény*, *Holt-Körös* stb., 8), állatvilága (*Halastó*, *Harcsás-torok*, *Süvöltő-derék*, *Tíkos-ér* stb., 9), növényvilága (*Dió-ér*, *Fás-ér*, *Fás-derék*, *Guzsaly-ér*, *Vesszős-ér* stb., 12), (általában) a tulajdonos ember személyneve (*Györk-ér*, *Iván-ér*, *Zovány foka*, *Lőrinc kútja* stb., 14), alaki hasonlóságon, érintkezésen stb. alapul

képzettársítás következtében bizonyos tárgyak, dolgok (*Bakancs-ér, Bocskor-ér, Derék-ér, Patkó-ér* stb., 10). Igen megszorodtak és uralkodóvá váltak (különösen a mesterséges) víznevek között az utóbbi századokban a másodlagos megkülönböztető elemekkel alkotott nevek, vagyis az olyanok, amelyekben az előtag már korábban önállóan is földrajzi név volt. Így Körösladányban vízrajzi objektumok nevet kaphattak: településről (*Csót-árok Csóti-fok, Okányi-csatorna, Újladányi-csatorna* stb., 13), a közelében levő létesítményekről (*Bikaakoli-kút, Egészségközi-kút* stb., 4), határrészről (*Csécseri-derék, Kistréti-kút, Méhesi-csatorna, Mérgesi-víztározó* stb., 49), kertről (*Bánom-kerti-oldalág* stb., 2), több külső objektumról együttesen (*Györker-Folyás-éri-mellékcsatorna, Gyoma-Körösladány-sebeséri-mellékcsatorna* stb., 17), azonos vagy más (érintkező) vizek nevével (*Berettyó-ér, Holt-Körös foka, Körös-játszó, Kengyel-torok, Folyás-tó, Folyás-ér* stb., 54) stb. A vázlatosan ismertetett rendszerezésből is kiderült, hogy víznevek (az utolsó adat szerint) szerepelnek leggyakrabban a többtagú víznevekben megkülönböztető elemként, így az efféle nevek keletkezésében alapvető fontosságúak.

5. A víznevek típusainak a számbavétele után szóljunk néhány szót változásairól és a település névrendszerére, e névrendszer változásaira gyakorolt hatásukról! A nevek keletkezéséhez hasonlóan minden időben zajlik az ellentétes folyamat, a nevek elmúlása, kihalása is. Így Körösladányban a XX. század elejére a vízrajzi köznevekkel (mint alapelemekkel) alkotott víznevek közül (a 214-ből) eltűnt 89 név (41,5 %). Teljesen kiveszett a község névanyagából a *balkány, csávás, fertő, fok, kanális, meder, róna, sár, semlyék*. A neveknek több mint a feléből az *árok, derék, tó, torok*. Szám szerint különösen az *ér* visszaszorulása jelentős, 45-ből 23 kihal. A másodlagos, földrajzi tulajdonnévi eredetű alaptaggal alkotott nevek egytől egyig kiestek a település névrendszeréből, kivéve a *Körös* utótagot. Az önállóan a folyás megnevezésére használt tulajdonnévi alaprétteghez sorolt 12 elsődleges név közül eredeti funkcióját mindegyik elvesztette, teljesen kihullt a névanyagból a *Gács, Kér, Küküllő, Tütös* (33 %). Az egyéb motívumon alapuló egytagú vízrajzi nevek minden tagjának megszűnt az eredeti jelölő funkciója, a 13-ból 6 teljesen elveszett a névanyagból (*Sulymos, Tűzok, Billentő, Bogárvíz, Enyves, Kékes*).

A víznevek kihalása mellett másik fontos jelenség a nevek életében a funkcióváltozás. Alaptagként csekély mértékben, megkülönböztető elemként annál gyakrabban váltak újabb földrajzi nevek alkotórészeivé, eredetileg a vízhez való viszonyításra utalva, a jelenben pedig csak a lokalizálást, egyedítést biztosítva. Gyűjteményemben 128 közvetlenül víznevből származó megkülönböztető elemű földrajzi név található; ebből is jelentős a veszteség 77 halt ki. Csak egyetlen példa az illusztrálásra. A tulajdonnévi alaprétteghez tartozó *Büngösd* közvetlenül 7 név előtagjává vált: *Büngösd-ér, Büngösd-hát,*

Büngösd-híd, Büngösdí-csatorna Büngösd melléke, Büngösd-part. Körösladányban különösen jellemző a víznevek jelölésváltozása, névátvittele. Bizonysos jelentősebb vizek nevei az idők során jelölhették a szomszédos területeket, majd a vizek eltűnésével önmagukban általánosan használt és ismert határrészek nevévé váltak. Feldolgozásomban ezeket másodlagos neveknek nevezem. Ilyen szerepet a településen 27 víznév kapott: *Bikeri, Billentő, Büngösd, Csécséri, Csurgó, Dondorog, Guzsaly, Györkeri, Gyulai, Kengyel, Kerektő, Korhány, Majta, Nádor, Nádorér, Pakac, Pattova, Sáros, Sárosér, Sebesér, Süvöltő, Tekerő, Tenkér, Tíkos, Tüdős, Vermes, Vesszősér.*

A felsorolásból látható, hogy határrésznévvé az egyeleműként használt legősibb, elsődleges tulajdonnévi alaprétegből és a földrajzi köznevekből állók, valamint az *ér, tő* utótagúakkal létrejött (szintén igen régi) nevek, így alakilag is igen rövid formák válhattak.

Jelentőségüket jelzi, hogy kettő kivételével mind élő nevek. Az idők során belőlük soktagú névcsaládok keletkeztek, mégpedig másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemként. Ismét a *Büngösd* nevet választva példaként; kialakult a határrészjelölő szerepe, majd a következő összetett nevek forrása lett: *Büngösdí-bírkamajor, Büngösdí csárda, Büngösdí-hereföld, Büngösdí-major, Büngösd-pusztá, Büngösd kocsmá, Büngösd-oldal.* Csak a felsorolt víznévi eredetű határrésznevekből 167 másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemű újabb földrajzi név jött létre. Igaz ebből már ki is halt 85, vagyis több mint a fele.

A víznevek egy része persze megmaradhatott továbbra is vízjelölő funkcióban, de még így is bekövetkezett jelentésváltozás, hiszen az objektum (a folyó, ér stb.) átformálása következtében szabályozott vízfolyást, csatornát, vagyis módosított medrűt nevez meg. Ilyenek a körösladányi névanyagban az élő nevek között a */Sebes-/Körös, Büngösd, Pakac-ér, Tekerő-ér, Folyás* stb.

6. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy Körösladány hajdani vízi világának nevei nem tűntek el nyomtalanul. Egyrészt megőrződtek mesterséges vízfolyások, másrészt határrészek neveiben, harmadrészt eredeti vagy módosult jelentésükből névdifferenciálódással újabb objektumok neveinek részeként. Igaz, hogy az utóbbi két században rengeteg víznév, vagy víznevet is hordozó földrajzi név kipusztult a körösladányi névanyagból, de a folytonos szaporodás is megfigyelhető. A víznevek és a víznévi elemet is tartalmazó nevek változása maga után vonta a település földrajzinév-rendszerének átrendeződését. Ennek lényeges jegye a víznévi eredetű másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemű, összetett földrajzi nevekkal való gyarapodása, másrészt a közszói elemekből alakult nevek visszaszorulása.

7. Utolsó megjegyzésként DÉNES GYÖRGY véleményéhez (NévtÉrt. 13. sz. 58--60.) csatlakozom. A névtanosok számba vehetik -- a történészek

kutatásainak eredményeit felhasználva -- egy település megközelítően teljes történeti és élő helynévanyagát, elemezhetik, rendszerezhetik azt, megállapíthatják a nevek és a névrendszer változását, de eredményesebb a munkájuk, ha a földrajz kutatói is elvégzik sajátos módszereikkel a szükséges földtani, földrajzi vizsgálódásaikat. Körösladányban például a földrajzi nevek adattára és annak névtani elemzése nyomán sikeresen lokalizálhatnak bizonyos hajdani vízfolyásokat, olyanokat, amelyeknek a nevei sem térképeken, sem helyhez kötött történeti leírásokban nem szerepelnek, csak a földrajzi nevek őrizték meg határrészek nevéként és ebből alakult névcsaládokban, így a *Bikeri*, *Csécseri*, *Györkeri*, *Vesszősér* stb. típus eredeti névviselőinek, a vízfolyásoknak a helye bizonyossá válhat. Ilyen módon is azonos célt szolgálhatnak több szakterület képviselői.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

A NYELVMŰVELÉS ÉS A SAJTÓ

(Elvek, módszerek 1945--1985 között)

ABSTRACT: (*Applied linguistics in newspapers. Principles and methods between 1945 and 1985*) Publishing articles on linguistics, correct usage and orthography is very important in newspapers because of their close connection with the readers and their great number of copies. The effectiveness and results of these philological and puristical articles have not been examined yet. The author makes a survey on the changes in evaluating this puristical work of the papers by linguists.

1. 1950 után a nyelvművelés eszközei és lehetőségei fokozatosan gazdagodtak, területe és hatóköre pedig mind jobban kiszélesedett. A rendkívüli anyagmennyiség miatt lehetetlen feladat a nyelvművelés egészének részletes áttekintése, ugyanis beletartozna a következő szervek, szervezetek munkásságának vizsgálata:

a Magyar Tudományos Akadémia és bizottságai: a Nyelvművelő Bizottság (Anyanyelvi Bizottság), a Helyesírási Bizottság,

a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete,

a Magyar Nyelvtudományi Társaság,

a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,

a Magyarok Világszövetsége,

a nyelvészeti, illetőleg a nyelvművelő szakirodalom,

a nyelvészeti szaklapok,

a rádió és a televízió,

a sajtó, ezen belül a napi-, heti- és a szaklapok.

1.1. Négy évtized nyelvművelő tevékenységének elemzéséhez egyetlen területet választottam ki: a sajtót. Tovább szűkítve a kört nem tekintem fő célomnak a nyelvészeti szaklapok (Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr), illetve a nyelvi ismeretterjesztés folyóiratának (Édes Anyanyelvünk) áttekintését. Az vezérelt, hogy a nyelvművelés és a tömegsajtó viszonyát tárjam föl, tehát a

sokakhoz eljutó napilapok, népszerű hetilapok és folyóiratok nyelvi munkálkodásának alapját vizsgáljam. Indokolt erre a területre korlátozni a beható elemzést, mert az 1. pontban felsorolt tényezők közül éppen a sajtóbeli nyelvművelés ezen ága a legkevésbé földolgozott. Még nem készült olyan átfogó összegzés, amely az 1945 utáni évtizedeket e sajátos nézőpontból kutatná.

1.2. A lapok nyelvművelésének feltárása azért is tanulságos, mert a sajtóban mutatkozik a legszélesebb körű és a legközvetlenebb kapcsolat a nyelvészek, nyelvművelők, valamint a nyelv iránt érdeklődők között. A nyelvművelés eredménye, hatásossága itt jobban lemérhető, hiszen a nyelvészeti szaklapok már csak jellegüknél fogva sem alkalmasak általános érdeklődés kielégítésére. A naponta olvasott újságnak nagy a hatóereje, s ezt a nyelvi ismeretterjesztésnek érdemes kiaknáznia.

2. Az előzmények

A sajtó és a nyelvművelés kapcsolatának feltárása nem minden előzmény nélküli vállalkozás. Bár ilyen céllal, mint a jelen dolgozat, még nem tekintették át a bőséges anyagot, az egyes évek nyelvműveléséről rendszeresen közöltek sajtószemléket a Magyarosan (a továbbiakban: Msn.) és a Magyar Nyelvőr (a továbbiakban: Nyr.) hasábjain (l. a bibliográfiában). A Msn. szemléi részletesen ismertették a nyelvművelő cikkek tartalmát, szakmailag értékelték őket, KOVALOVSKY MIKLÓS szerkesztő pedig hasznos megjegyzésekkel látta el a kivonatokat. Az 1950 előtti példaanyagnál volt is lehetőség erre, mivel a közlemények száma meg sem közelítette a későbbi évek publikációiét. A Nyr. sajtószemléi először még követték a Msn. által megkezdett utat, de a hatvanas évektől kezdve -- a tetemes példaanyag miatt -- jobbára bibliográfiai jelleget kapott az áttekintés, mely mindig egy-egy évet dolgozott föl.

2.1. A nyelvművelő cikkek sajtószemléinek alapján készültek bizonyos szempontú összegzések, amelyek céljukat és vizsgálati körüket tekintve eltérnek attól, amit a későbbiekben követni szándékozom. SEBESTYÉN ÁRPÁD (1961) nyelvművelő irodalmunk 1945--1960 közötti másfél évtizedéről szóló háromrészes tanulmányában együttesen elemezte a nyelvészeti szakfolyóiratok (Msn., MNy., Nyr.), a könyvek, kiadványok, valamint minden egyéb napi-, heti- és szaklap nyelvművelő munkásságát.

2.2. A műszaki folyóiratok nyelvi cikkeit WACHA IMRE (1961) gyűjtötte össze. A szintén az 1945--1960 közötti időszakot felölelő munka bevezetőjében tett megállapítás indokolja azt a vélekedést, hogy a műszaki folyóiratokat ne tekintsük elsődlegesnek a nyelvművelés szempontjából: "...a megvizsgált 40--50 folyóirat közül csak mintegy négy-öt foglalkozott rendszeresen a szakmai nyelv művelésével" (WACHA 102).

2.3. Ugyancsak más jellegű és célú FÁBIÁN PÁLnak (1970) a nyelvművelésünk negyedszázados történetét tárgyaló tanulmánya. A nyelvművelés elveinek, a Nyelvművelő Bizottság tevékenységének, a szaklapoknak, a szak- és kézikönyveknek a bemutatása mellett szó esik a sajtó és a rádió nyelvművelő ügybuzgalmáról, ám a terjedelmi kötöttségek miatt csupán érintőlegesen.

2.4. Még szélesebb távlatokat ölel föl FÁBIÁN PÁLnak a nagyközönség számára írt népszerűsítő-ismeretterjesztő könyve, a Nyelvművelésünk évszázadai (1984), amely hiányt pótló alkotás. Benne alapvető tényeket olvashatunk többek között a sajtó nyelvműveléséről is.

2.5. A sajtószemlék, valamint SEBESTYÉN ÁRPÁD, WACHA IMRE és FÁBIÁN PÁL említett munkái a nyelvművelésünket rögzítő szakirodalom fontos részét alkotják. Mind a négy a maga nemében úttörő kezdeményezés, de céljuk és tartalmuk jelentősen eltér az 1.1. és az 1.2. pontban megfogalmazottaktól. Így megállapítható, hogy a napi- és hetilapok nyelvművelő tevékenységének beható elemzése mindeddig nem történt meg.

A következőkben tehát azt kutatom, hogy miképpen kapcsolódott össze a nyelvművelés a sajtóval, és hogyan tükröződtek nyelvművelésünk elvei a lapok hasábjain.

3. A nyelvművelés és a sajtó 1945--1985

A mai szemléletig és gyakorlatig vezető ellentmondásos út dacára azt mondhatjuk, hogy a sajtó szerepét, hatalmát, befolyásoló erejét hasonló módon ítélték meg nyelvészeink a négy évtized alatt, bár az erőfeszítések eredményessége, hatásossága tekintetében már erősen megoszlanak a vélemények.

3.1. Közvetlenül a háború után KOVALOVSKY MIKLÓSNak a korábbi fel fogástól elütő, de a Msn. folyóirat eredeti szemléletét továbbvivő szavai irányt szabtak a sajtónak is: "Célunk és elvünk (...) a helyes, tágabb értelmezésű nyelvművelés: gyomlálás, nyesegetés, élősdiek irtása és oltás, a nyelv gondos, szerető ápolása, a jónak az elismerése, a példamutatás" (Msn. XIV--XV. 2).

A Nyelvművelő Bizottság céljának tekintette, hogy az egész magyar társadalomra, annak minden rétegére kiterjedő mozgalommá fejlessze a nyelvművelés ügyét. "Elsősorban a nyomtatott betű tekintélyét és hatását kell figyelembe vennünk, a sajtó és a könyvek szeplőtlen magyarsága az egyik legfőbb követelmény" (i. m. 5).

3.2. LŐRINCZE LAJOS a pozitív nyelvművelés körvonalazása során utalt a társadalmi háttérre: "A nyelvművelés nem a nyelvért van, hanem mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért" (Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953. 9. -- a továbbiakban: NyFK.). Majd így folytatta: "A mi feladatunk ennek az irodalmi nyelvnek az őrzése, továbbfejlesztése, s főként közkinccsé tétele. (...) Mi azt szeretnénk, hogy a nyelvi kultúra emelése, a

nyelvi igényességnek a lehető legmagasabbra való növelése népünk minél szélesebb rétegeire kiterjedjen" (i. m. 12).

E szilárd alapelv mind a mai napig helytállónak bizonyult, s hogy miképp válhatnak közkinccsé nyelvünk értékei, arról -- többek között -- BÁRCZI GÉZA így vélekedett: "A nyelvművelő tevékenység kétirányú, egyrészt nyesegető, tisztogató, azaz a nyelv értékeinek védelmét szolgáló, másrészt alkotó, a nyelv bővítésére, gazdagítására irányuló" (BÁRCZI 1974. 29 -- vö. FÁBIÁN 1984. 9--11).

3.2.1. E kettős magatartásnak a különféle oldalait az Anyanyelvi Bizottság egyik ülése külön is megvitatta (Az Anyanyelvi Bizottság ülése. Magyar Nemzet 1974. nov. 5.). Ezek szerint idetartozik a hagyományos nyelvvédelem, a nyelv ápolása, a beszédművelés, a helyesírás, a szaknyelvek figyelemmel kísérése és a szótárak kiadása. A nyelvművelő munka egyre nagyobb méretű, mind újabb tárgyköröket ölel föl, igénybe vesz újabb eszközöket -- így beletartoznak a rádió és a televízió műsorai, a napi- és hetilapok rovatai, a különféle nyelvi kiadványok, sőt még a nyelvi lektorálás is.

3.3. Figyelemre méltóak BÁRCZI GÉZA szavai: "A nyelvhelyesség gondolatának meg kell nyerni azokat a tényezőket, melyek az egész magyarság nyelvi irányítói, melyek mindenhová eljutnak, hatásukat mindenütt éreztetik. Ez elsősorban sajtó, mégpedig a napisajtó, melynek példányai mindennap szétfutnak az egész országba, eljutnak a legkisebb faluba, mely tekintélyt épít és rombol, s egész szellemi életünk mindennapijának irányításában oly jelentős szerepet visz" (BÁRCZI 1974. 106).

BÁRCZI GÉZA úgy látta, hogy a napisajtó megnyerése nemes céljaink érdekében nem ütközik különösebb nehézségekbe. Döntő fontosságúnak tartotta a sajtó hatóerejének mozgósítását a nyelvművelés és az egész magyar nyelv érdekeinek szolgálatába állításáért (a döntő fontosságút -- hangsúlyozza -- eredeti, tiszta értelemben mondja, s nem frázisnak szánja). Külön említette a vidéki lapok megkülönböztetett szerepét, amelyek sok embernek az egyetlen nyomtatott hírközlő eszközei, így tömeghatásuk óriási. Még egy lépéssel továbbmenve azt javasolta, hogy az újságok vállaljanak hathatós szerepet a hasznos nyelvi újítások terjesztésében, meggyökereztetésében -- saját kitartó gyakorlatukkal és példamutatásukkal.

4. Mennyiben tudtak megfelelni a kívánalmaknak a lapok?

1945 után a sajtó már korántsem olyan nagyhatalom, mint annak előtte. Erre utalt FÁBIÁN PÁL, amikor összevetette a nyelvújítás korának sajtóviszonyait a háború utáni helyzettel (Régi és új nyelvművelés. Msn. 1947: 15). Amíg másfél, két évszázada mindössze néhány lappal kellett számolni, s így közben tarthatók voltak a Kazinczy irányította folyamatok, addig századunk közepére már teljesen megosztottá vált az újságolvasó közönség figyelme a sok-sok lap

és kiadvány között. Ennek ellensúlyozására volt és van szükség a sajtóban rejlő minden lehetőség megragadására, rendszeres publikációkra, rovatokra, az érdeklődést fenntartó nyelvi vitákra.

A lapok ilyen irányú tevékenységét -- Fülei-Szántó Endrétől kölcsönzött, de nála más összefüggésben használt kifejezéssel (Nyr. 1987: 1) -- *d i n a - m i k u s n y e l v m ű v e l é s n e k* nevezhetjük. Dinamizmusa mozgékonyaságából, gyorsaságából, alkalmazkodóképességéből ered, hiszen a jelenségekre adott leggyorsabb választ éppen az újságoknak köszönhetjük, ők reagálhatnak a legfrissebben a helytelenségekre, és hatásuk a szakfolyóiratokénál összehasonlíthatatlanul nagyobb. Ám hogy ezzel a kinccsel élnek-e, az már nem a nyelvészeken múlik.

5. Az eddig vázoltak a nyelvészet és a hivatásos nyelvművelők oldaláról boncolgatták a sajtó lehetőségeit és az általa folytatható munka hatásosságát. Az alábbiakban a másik fél, a lapok és az újságírók szemszögéből tekinthetjük át a tényeket.

5.1. A sajtóban közölt nyelvészeti cikkek fontosságát fölismerték az újságírók is. 1946. december 13-án -- KOVALOVSZKY MIKLÓS közreműködésével és szakmai segítségével -- megalakult a Magyar Újságírók Nyelvszépítő Csoportja. Ez munkatervében így határozta meg az Akadémiához való viszonyt: "Mivel az újságírók a legközvetlenebb kapcsolatban állnak a mindennapi élettel és az általános nyelvhasználattal, helyesnek tartanók, ha egyrészt felszabadítanák őket a vaskalaposság merev szabályai alól, másfelől irányítással és tanácsadással emelnék az újságírás általános írói színvonalát" (Msn. 1947: 94). Három pontba foglalt működési területük azonban nem terjedt ki a lapokban folyó konkrét nyelvművelő tevékenységre (közlemények, rovatok), hanem a példamutatást állították munkálkodásuk középpontjába. Eredményeikről bővebb tájékoztatás nem jelent meg, az utolsó adat az 1948. január 3-án megtartott ülésükről azt közli, hogy a továbbiakban havonta tartanak megbeszélést.

5.2. A biztatónak tűnő újrakezdést azonban a pangás évei követték, azaz nem sikerült megtalálni a *s a j t ó é s a z a k a d é m i a i n y e l v - m ű v e l é s* együttműködésének az útját. A NyFK. vitájában (Nyr. 1954: 129-203) NAGY TIBOR támogatta a nyelvészeknek a közös munkára fölhívó javaslatait, ugyanakkor vázolta a sajtó nehézségeit is: "Mint újságírónak ... hivatásomnál fogva kötelességem foglalkozni a nyelvművelés kérdéseivel, mivel mind az újságírás nevelő hatása, mind az ismeretterjesztés eredményessége a magyar nyelvművelés eredményességén áll vagy bukik. Az imént felszólalók egyike említette, hogy milyen nagy a szerepe az újságírásnak a közelmúltbeli és a mai nyelvrontásban. Ha ez vád akar lenni a sajtó ellen,

akkor olyképp hangzik, mintha a hőmérőt okolnánk és vádolnánk azért, mert lázat mutat. Igaz, hogy az újságírás, a köznyelvhez legközelebb álló irodalom a nyelvrontás elrettentő példáinak lerakóhelye, de az is igaz, hogy széles utat tud nyitni a nyelvművelés alkotó megnyilatkozásainak is" (i. m. 153).

5.3. Nem sokkal később, 1955-ben, a Nyelvművelő Főbizottság LŐRINCZE LAJOS javaslatára elfogadta a magyar sajtó nyelvének szervezett formában való ellenőrzését: "A sajtó a nyelvművelésnek fő orgánuma lehet, ha gondot fordítunk rá: ha ellenben elhanyagoljuk a vele való törődést, számtalan hiba forrásává, terjesztőjévé válik. Éppen ezért föltétlenül szükséges, hogy a főbizottság szervezett formában ellenőrizze a sajtó nyelvét. Tudományos haszonnal is járna: a vele foglalkozók megismernék a beszélt nyelvnek, a szakmai nyelvnek számtalan problémáját, látnák az újabbnál újabb nyelvhelyességi kérdéseket. Az ellenőrzésnek a napi- és a hetilapokra egyaránt ki kellene terjednie" (A Nyelvművelő Főbizottság 1955. március 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Nyr. 1955: 375).

A vizsgálódás szempontjainak a következőket ajánlották: helyesírás, stílusrétegek, nyelvhelyesség, stilisztika, valamint a lapokban megjelenő nyelvművelő cikkek átfésülése. Úgy tervezték, hogy a földolgozást a Nyelvtudományi Intézet közreműködésével végezhetnék, és a tapasztalatokat újság-cikkekben, tanulmányokban tennék közzé.

5.3.1. Hogyan váltak valóra a kitűzött célok?

A kijelölésük utáni mintegy tíz évben gyakran volt különféle bizottsági ülések témája a sajtó nyelve, illetőleg nyelvművelése, de 1968 után alaposan megritkultak az erről szóló híradások, ugyanakkor a közölt nyelvészeti jellegű cikkek száma jócskán megnőtt a sajtóban.

Az 1955-ös határozat eredményét az alábbiak jelzik:

TOMPA JÓZSEF: Nyelvművelésünk mindennapi munkájáról (Nyr. 1956: 161--73).

A Nyelvművelő Főbizottság 1956. április 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve (Nyr. 1957: 382).

Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. november 2-i üléséről (Nyr. 1961: 131).

Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. december 14-i üléséről (Nyr. 1961: 249).

PUSZTAI ISTVÁN: Két hivatalos lapunk nyelvéről (Nyr. 1961: 269--77).

LŐRINCZE LAJOS: Nyelvművelésünk egy esztendeje. Elnöki beszámoló az MTA Nyelvművelő Munkabizottságának az 1961. évi eredményekről (Nyr. 1962: 12943).

Beszámoló a Nyelvművelő Munkabizottság 1961. november 3-i üléséről (Nyr. 1962: 259).

A Műszaki nyelvi tanácskozás tapasztalatai. 1963. május 29. (Nyr. 1963: 505).

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1964. február 27-i üléséről (Nyr. 1964: 345).

SZÉKELY ARTÚR: Egy megyei napilap helyesírása (Nyr. 1966: 14--8).

IMPLOM JÓZSEF: Megjegyzések egy hetilap helyesírásához (Nyr. 1967: 302--6).

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1969. december 15-i üléséről (Nyr. 1970: 260).

RUZSICZKY ÉVA: A nyelvi lektor munkájáról (Nyr. 1976: 7--14).

A fentiekből megállapítható, hogy nyelvészeink kétirányú munkát folytattak. Egyrészt a Nyelvművelő Bizottság (ill. Munkabizottság) által meghatározott rend szerint nyelvi szempontból elemeztek, vizsgáltak egyes napilapokat és szaklapokat, másrészt pedig vállalták nyelvművelő cikkek írását, illetőleg szorgalmazták rovatok létesítését.

5.3.2. 1955 után a nyelv ügye iránti fokozódó érdeklődésnek köszönhetően mind több lap indította meg nyelvművelő rovatát.

Bár az 1950-es éveket a publikációk számát tekintve az egyenetlenség jellemezte, 1957--58-ban tapasztalható az első időleges föllendülés, amelyet rövid visszaesés követett. Az 1960-as évektől kezdve a fővárosi napilapok egyre nagyobb teret szenteltek a nyelvművelő cikkeknek, a vidéki újságok azonban nem jeleskedtek. Szórványosan közöltek idevágó írásokat a Dunántúli Napló, az Észak-Magyarország, a Délmagyarország, a Kisalföld és a Vas Népe hasábjain. 1963-tól rendszeressé vált a Hajdú-bihari Napló rovata. 1969-től fölzárkózott mellé a Heves megyei Népújság, a Kelet-Magyarország, a Petőfi Népe és a Somogyi Néplap. Az 1970-es évektől már a vidéki napilapok is fórumot adtak a nyelvi vonatkozású közleményeknek.

6. Az újságok nyelvi színvonalának emelése céljából már 1947-ben fölvetődött *nyelvi lektorok*, nyelvi szerkesztők alkalmazásának az ötlete. TÖRÖK SÁNDOR javaslata így hangzott: "Nagy napilapjaink régebben megtették, hogy tartottak egy-egy író, aki a kéziratokat átfésülte. Talán ha a sajtó újra megengedheti magának, hogy sajtó legyen, akkor a kiadó ismét ehhez a bevált módszerhez folyamodik" (Az újságok nyelve és a hivatalos nyelv. Msn. 1947: 24).

6.1. Sajnos, a jóslat nem vált be.

A fejlődés megtorpanásának többféle oka volt: szervezésbeli, anyagi, szemléleti egyaránt. LŐRINCZE LAJOS szerint közrejátszott ebben a nyelvművelés fogalmának leszűkítése: "Jórészt ennek tulajdonítható, hogy a nyelvész szakemberek egyre kevesebben és egyre kisebb mértékben vettek részt ebben

a munkában, minthogy tudományos munkájuk és a nyelvművelő tevékenység között nem találták meg a természetes kapcsolatot" (LŐRINCZE 1968).

A gyakorlati munka háttérbe szorítása DEME LÁSZLÓ szerint azért következett be, mert "nyelvművelésünk tárgykörében a standardra, szemléletében és módszerében pedig saját empirikus hagyományaira szűkölt rá" (DEME 1974).

7. A sajtó és a nyelvművelés kapcsolatáról összességként megállapíthatjuk, hogy nyelvészeink -- koronként változó eredményességgel -- figyelemmel kísérték az újságok munkáját, de elégedettek sohasem lehettek sem a lapokkal, sem pedig saját működésükkel. Több sikerről tudnánk beszámolni, ha a sajtó igényesebb akár a nyelvi szerkesztők alkalmazása terén, akár a rovatok indításában. Együttműködésüknek köszönhető eredmény, hogy a hetvenes évekre kialakult a napi- és hetilapoknak az a tábora, amely folyamatosan közölt nyelvművelő cikkeket, ilyen rovatot működtetett, ezzel is közelebb hozva a legszélesebb olvasóközönséghez anyanyelvünk ápolásának, gazdagításának, nemes ügyét.

A napi- és hetilapokban közölt nyelvművelő cikkek száma (Válogatás)

1953	52	1971	368
1956	151	1974	383
1959	141	1977	502
1962	173	1980	465
1965	209	1983	470
1968	225		

BIBLIOGRÁFIA

- BÁRCZI GÉZA (1974): Nyelvművelésünk. Budapest
 DEME LÁSZLÓ (1974): Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. A Magyar Nyelv-tudományi Társaság Kiadványai 137. sz.
 FÁBIÁN PÁL (1970): Huszonöt év a nyelvművelésben. Nyr. 1970: 261--70
 FÁBIÁN PÁL (1984): Nyelvművelésünk évszázadai. Budapest
 FÁBIÁN PÁL (1947): Régi és új nyelvművelés. Msn. XVI: 14--6
 FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1987): Dinamikus nyelvművelés. Nyr. 1987: 129
 LŐRINCZE LAJOS (1968): Nyelvművelésünk elveiről és egy új "nyelvművelő" kiadványról. Nyr. 1968: I

- A Nyelvművelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjtemény vitája. Nyr. 1954. 3--4.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1961): Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig. MNy. 1961: 108--20, 250--7, 367--77
- TÖRÖK SÁNDOR (1947): Az újságok nyelve és a hivatalos nyelv. Msn. XVI: 24--6
- WACHA IMRE (1961): A műszaki folyóiratok nyelvművelő rovatainak tanulságai. Nyr. 1961: 100--16
- LAPSZEMLÉK. Msn. XIV--XV: 37--9; XVI: 28--9, 57--8, 89--93, XVII: 24--9, 60--3, 91--3; XVIII: 36--9
- SAJTÓSZEMLÉK. Nyr. 1953: 229--35; 1954: 26--33, 191--96; 1955: 242--6, 359--65, 466--73; 1956: 161--73, 381--6; 1957: 496--503; 1961: 356--65; 1963: 477--89; 1967: 80-91; 1969: 147--59; 1972: 105--20; 1975: 95--110; 1976: 479--98; 1981: 236-51; 1984: 108--26; 1988: 100--17; 1988: 492--503; 1991: 272--84. -

AZ INTÉZMÉNYNÉVSZERŰ ELNEVEZÉSEK NYELVI ÉS HELYESÍRÁSI KÉRDÉSEI

ABSTRACT: (*The questions of correct usage and orthography in the proper names of institutions*) The study examines the most frequent types of the so called semi-proper names of institutions (i. e. restaurants, railway stations, shops, baths, cementaries etc.). Their grammatical and orthographical characteristics are analysed by many examples

Az utóbbi 30 évben a gazdasági élet fejlődése, változása azt eredményezte, hogy hirtelen megsaporodott a hosszabb, bonyolultabb felépítésű intézménynevek száma. A 11. kiadású akadémiai helyesírási szabályzat szerkesztői már nem tekinthették mintának és elfogadhatónak az 1954-es, 10. kiadású szabályzat azon pontjait, amelyek az intézménynevek helyesírásával foglalkoznak. Így született meg az a lényeges változtatás, mely szerint 1984 óta egy intézménynévben nem különböztetünk meg lényeges és lényegtelen elemeket, hanem minden elem nagy kezdőbetűvel írandó, hisz lényegesnek számít, kivéve az **a**, az névelőket és a névben előforduló kötőszókat.

A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottságának nem volt könnyű állást foglalni -- a jegyzőkönyvek anyaga is tanúsítja --, amikor az *Anna eszpresszó*, *Rudas gyógyfürdő*, *Keleti pályaudvar* stb. típusú nevek szabályzatbeli elhelyezéséről, elnevezéséről és írásmódjáról kellett döntenie. Az nem volt vita tárgya, hogy ezek az alakulatok az intézménynév kategóriájába nem férnek bele, mert a legfontosabb követelményeknek nem tesznek eleget. Sokkal nehezebb volt terminológiai kérdésekben döntenie. Végül is a bizottság Fábián Pál javaslatát fogadta el egyhangúlag: az intézménynevek fejezetén belül külön pontban szerepeljenek ezek a nevek mint intézménynévszerű megjelölések. Így született meg az AkH. 1984. 190. pontja, amely ezt a kérdést taglalja.

Valamennyi ide tartozó név szerkezetileg úgy épül fel, hogy egy vagy

két köznév, illetve tulajdonnév vállalja az egyedítő szerepet, és ezekhez kapcsolódik az értelmezésükre szolgáló köznév: *Ibolya eszpresszó, Vörös Rák étterem, Béke mozi, Balassi Bálint könyvesbolt*.

Jelentésük szerint ebbe a csoportba sorolható pl. a különböző eszpresszók, éttermek, borozók, csárdák, fogadók, bisztrók, italboltok, falatozók, sörözők, cukrászdák, üzletek, motelök, kempingek, fürdők, strandok, mozik, filmszínházak, pályaudvarok, repülőterek megnevezése.

Rendszerezésünket úgy alakítottuk ki, hogy a tulajdonnévi értékű elemek szófaját és jelentését vettük figyelembe.

Intézménynévszerű elnevezések

I. EGYELEMŰ ELNEVEZÉSEK

TÖBBELEMŰ ELNEVEZÉSEK

a) A tulajdonnévi értékű elem: főnév

Köznév

Pálma eszpresszó

Pacsirta eszpresszó

Prizma eszpresszó

Ifjúság étterem

Karamella eszpresszó

Várkastély étterem

Orient vendéglő

Tulajdonnév

Marika bisztró

Vörösmarty turistaház

Erkel Ferenc könyvesbolt

Kleopátra illatszerbolt

Jereván eszpresszó

Zugló könyvesbolt

b) A tulajdonnévi értékű elem: melléknév

c) A tulajdonnévi értékű névrész: szó szerkezet

Minőségjelzős szó szerkezet

Mennyiségjelzős szó szerkezet

Birtokos jelzős szó szerkezet

d) A tulajdonnévi értékű elem: egyéb nyelvi eszköz

II. Helyesírásuk az AkH. 1954. és az AkH. 1984. alapján

EGYELEMŰ ELNEVEZÉSEK

A különféle vendéglátó-ipari vállalatok kisebb egységei viselnek ilyen egyetlen szóból álló nevet, mint a *Poharazó*, *Falatozó*, *Hörpintő*. Mivel az illető név saját, megkülönböztető szerepű, mindenképpen tulajdonnévként kezelendő, és feltétlen nagy kezdőbetűs. A szóösszetételek még többet mondanak az elő- és utótag együttes jelentésével: *Ételbár*, *Bortanya*, *Borharapó*, *Szépségszalón*, *Bébibolt*, *Gyógygödör*.

TÖBBELEMŰ ELNEVEZÉSEK

a) A tulajdonnévi értékű elem: főnév

Köznév

A névadókat mindenkor az vezeti egy név kialakításában, hogy minél hangulatosabb, minél vendégcsalogatóbb nevek kerüljenek a cégtáblára. Ezért alkalmazzák például első elemként a legkülönbélebb virág-, fa- és állatneveket, de gyakori a különböző jellegzetes tárgyak neve vagy elvont fogalmat kifejező szó is. A következőkben fogalomkörök szerint csoportosítjuk a név elején álló főneveket.

Pálma eszpresszó

Az egzotikus, szép virágnevek elsősorban hangulatukkal motiválnak, mintsem a jelentésükkel.

Egyszerű szó a főnév: *Rezeda eszpresszó*, *Rózsa vendéglő*, *Rozmaring eszpresszó*, *Pálma eszpresszó*, *Mimóza eszpresszó*, *Pipacs eszpresszó*, *Rózsa cukrászda*, *Borostyán vendégfogadó*, *Muskátlí vendéglő*, *Székfű patika*.

Összetett szó a főnév: *Nefelejcs eszpresszó*, *Vadvirág eszpresszó*, *Teavirág eszpresszó*, *Gyöngyvirág eszpresszó*, *Búzavirág étterem*, *Vadvirág vendéglő*, *Vadrózsa kisvendéglő*, *Matyórózsa vendégfogadó*, *Hóvirág italbolt*, *Harangvirág cukrászda*.

Pacsirta eszpresszó

Az állatnevek között kedvesek a mindenki által ismert madárnevek: *Fülemüle vendéglő, Bíbic falatozó, Pacsirta eszpresszó, Kakukk vendéglő, Sirály étterem*. Az egyéb ide tartozó állatfajták neve gyakran cégérszerű nevekben látható: *Tiszavirág vendéglő, Aranybárány vendéglő, Aranypáva étterem, Kakas vendéglő, Kacsa vendéglő, Rézkakas étterem, Potyka csárda, Pingvin bisztró, Mókus bisztró, Aranyfácán kisvendéglő*.

Az ismert fafajták neve időnként motiváló céllal kerülhet bele egy névbe, mert a szórakozóhely környékét díszítik ezek a növények: *Meggyfa étterem, Fenyő vendéglő, Nyárfa büfé, Hársfa eszpresszó, Platán étterem, Diófa vendéglő, Hársfa vendéglő*.

Prizma eszpresszó

Díszítő jellegük és szubjektív okok miatt állnak egyes tárgyaknak, eszközöknek, építményeknek az elnevezései első elemként sokszor cégérszerűen egy-egy névszerű alakulatban: *Csillag italbolt, Márvány bisztró*.

Az éttermek közül: *Trojka étterem, Vasmacska étterem, Kupa étterem, Kulacs étterem, Lombik étterem, Talizmán étterem, Aranycsákány étterem, Vadászkürt étterem, Hámor étterem*.

A vendéglők hasonlóképpen: *Topáz vendéglő, Totó vendéglő, Kürt vendéglő, Píramis vendéglő, Aranykerék vendéglő, Aranykupa vendéglő, Rigófészek vendéglő*.

A borozók nevében: *Vaskerek borozó, Röppentyű borozó, Kagyló borozó*.

Az eszpresszók nevében: *Prizma eszpresszó, Korall eszpresszó, Dominó eszpresszó, Kalász eszpresszó*.

Ifjúság étterem

Elvont fogalmak, események, cselekvések megnevezése is egyedíthet olykor-olykor. Ezek az ismert fogalmak főleg pozitív jelentésükkel és a hozzájuk fűződő kellemes hangulati hatással tudnak valamelyest motiválni: *Melódia könyvesbolt* (olyan könyvesbolt, ahol hanglemezt is árusítanak), *Olimpia vendéglő, Szikra mozi, Csúcsforgalom eszpresszó, Béke eszpresszó, Szabadság strand, Ifjúság étterem, Napsugár kemping, Sport eszpresszó, Mosoly eszpresszó, Rege eszpresszó, Perc bisztró, Palotás étterem, Hajnal*

falatozó, Kikelet vendéglő, Tavasz eszpresszó, Holdfény eszpresszó, Napfény vendéglő, Napsugár bolt, Napsugár eszpresszó, Napsugár cukrászda, Fény vendéglő, Fiastyúk étterem, Délibáb bisztró, Éden kemping, Hangulat eszpresszó, Derű kisvendéglő, Éden szálló, Terefe eszpresszó, Otthon vendéglő, Randevú eszpresszó, Pihenő vendéglő, Piknik büfé, Fészek klub.

Néha (csak a fantáziánkban élő) személyekre is történik utalás: *Vadász bisztró, Partizán bisztró, Építők étterem, Sellő eszpresszó, Nótafa étterem, Bányász cukrászda, Művész cukrászda* (színház közelében van), *Várkapitány étterem* (a várhoz közel épült az étterem), *Kohász bisztró* (a gyár mellett áll a bisztró).

Karamella eszpresszó

Szerencsések, jól sikerültek azok az elnevezések, amelyekben a főnévi elem -- ügyes reklámként -- arról tájékoztat, milyen csemegét, finomságot lehet a szórakozóhelyen vásárolni, vagy mi a jellegzetes ételük, italuk: *Sarokház eszpresszó, Mandula eszpresszó, Kávé bár, Karamella eszpresszó, Mignon eszpresszó, Mézeskalács cukrászda, Mazsola eszpresszó, Mokka eszpresszó, Pezsgő bár, Lúdláb étterem, Pikoló cukrászda Babkává eszpresszó, Negró eszpresszó, Marcipán eszpresszó, Flekken vendéglő, Nagyicce bisztró, Kövidinka borozó, Kadarka borozó, Kékfrankos borozó, Bikavér borozó.*

Várkastély étterem

Az első elem valamilyen fontosabb épület, létesítmény vagy földrajzi, természeti nevezetesség közelségére utal.

Az étteremnevek közül: *Tóterasz étterem, Tengerszem étterem, Strand étterem, Várkastély étterem, Vám étterem, Hőfürdő étterem, Stadion étterem, Posta étterem, Vár étterem, Mecset étterem. Ilyen típusú a Cseppkő szálloda, Kastély szálloda, Színház cukrászda, Sorompó bisztró, Bástya eszpresszó, Troli eszpresszó, Víztorony falatozó, Park büfé, Barlang borozó, Rózsakert vendéglő, Kikötő vendéglő.*

Orient vendéglő

A vendéglátó-ipar részben jó reklámcélból, másrészt a külföldiek eligazodásának megkönnyítése végett szívesen használ idegen eredetű szavakat a nevekben. Ezek a többé-kevésbé ismert vagy csak nagyon ritkán

használt idegen szavak sok kiejtési és helyesírási gondot jelentenek. Vannak közöttük népszerű, elmagyarosodott szavak: *Fókusz egyetemi könyvesbolt, Lokomotív cukrászda, Stop bisztró, Parabola eszpresszó, Expressz étterem, Kazamata étterem, Romantik panzió, Kaszinó étterem, Kolónia kisvendéglő, Omnia eszpresszó.*

Jó részük viszont még mindig őrzi az eredeti idegenes írásmódot, esetleg a jelentése sem ismerős, és azért nehéz kezelni: *Orient vendéglő, Nirvána bár, Vitis étterem, Lyra étterem, Expo étterem, Sramli csárda, Quint eszpresszó, Olympia eszpresszó, Mignon eszpresszó, Aero eszpresszó, Derby büfé, Juventus gyermekruházati bolt, Palatinus strandfürdő, Pallas eszpresszó, Cherry rétesbolt.*

Tulajdonnév

Számos intézménynévszerű elnevezésben található -- a "valódi" intézménynevekhez hasonlóan -- első elemként tulajdonnév. A különféle egyes kételemű személynevek főleg emlékeztető szándékkal állnak a nevek élén, de sok példában csak fantáziánévszerű szerepük van. A földrajzi neveknek hasonlóképpen kettős a szerepük: vagy a területi elhelyezkedésre utalnak, vagy csak díszítenek.

Marika bisztró

A névvel akkor utalunk talán legkevésbé az azt viselő étteremre, szállodára, eszpresszóra stb., amikor az első elem valamiféle keresztnév vagy utónév. Természetes kapcsolat, megfelelés, motiváltság nemigen mutatható ki ilyenkor, pusztán a hangulatos, becézett női és férfinevek díszítő szándéka.

Női nevek az eszpresszók elnevezésében: *Éva eszpresszó, Natasa eszpresszó, Krisztina eszpresszó, Jutka eszpresszó, Karolina eszpresszó, Ida eszpresszó, Ibolya eszpresszó.*

Egyéb nevekben: *Piroska étterem, Anna étterem, Stefánia cukrászda, Éva cukrászda, Csilla presszó, Gabi ruházati bolt.*

A kisebb boltok, divatos holmikát árusító üzletek szívesen választanak ilyen becézett keresztneveket: *Judy, Kitti, Évi, Juci, Gabi, Zsu, Marcsi, Csöpi, Magdi, Teri, Joli.*

Férfinevek díszítik a következő elnevezéseket: *Ádám divatbolt, Csaba eszpresszó, Miska büfé, Márton pince, Öcsi cukrászda, Imre vendéglő, Lukács fürdő, Imre gyógyfürdő, Mátyás söröző.*

Vörösmarty turistaház

Gyakran csak a családnév ismert, és az kerül be a név élére: *Buttler turistaszálló, Vörösmarty turistaház, Vörösmarty kertmozi, Hunyadi bisztró, Dobó eszpresszó, Széchenyi étterem, Déryné cukrászda, Dobos cukrászda, Rudas gyógyfürdő, Kinizsi sörbár.*

A cégtulajdonos neve szintén egyedülhet: *Sipos halászkert, Gundell étterem, Molnár csárda, Juhász divatbolt, Herendi étterem, Ódry cukrászda, Tompos fagyraltozó* stb.

A különféle moziüzemi vállalatok szintén csak a családnévi elemet használják: *Ady mozi, Bródy mozi, Kossuth mozi, Petőfi mozi, Táncsics mozi, Puskin mozi, Kossuth filmszínház, Munkácsy filmszínház, Hunyadi filmszínház.*

Néhány könyvesboltnak szintén ilyen típusú a neve: *Gutenberg könyvesbolt, Kölcsey könyvesbolt, Móra könyvesbolt, Zrínyi könyvesbolt, Semmelweis könyvesbolt, Rózsavölgyi zeneműbolt.*

Erkel Ferenc könyvesbolt

Bizonyos típusú elnevezésekben a híres, ismert személyiség nevének mindkét elemét beépítik az elnevezésbe. Ilyen a legtöbb könyvesbolt elnevezése: *Gárdonyi Géza könyvesbolt, Bornemissza Gergely könyvesbolt, Radnóti Miklós könyvesbolt, Erkel Ferenc könyvesbolt, Fazekas Mihály könyvesbolt, Somlyó Zoltán könyvesbolt, Bem József könyvesbolt, Toldy Ferenc könyvesbolt, Veres Péter könyvesbolt, Petőfi Sándor könyvesbolt, Mikszáth Kálmán könyvesbolt, Zalka Máté könyvesbolt, Pataky István könyvesbolt, Bartók Béla könyvesbolt, Karinthy Frigyes könyvesbolt, Katona József könyvesbolt, Balassi Bálint könyvesbolt, Váci Mihály könyvesbolt, Varga Jenő könyvesbolt, Madách Imre könyvesbolt, Gábor Áron könyvesbolt, Kosztolányi Dezső könyvesbolt, Lévy József könyvesbolt.*

Egyéb ilyen szerkezetű nevek: *Komjádi Béla sportuszoda, Zalka Máté lactanya, Rudnay Gyula terem, Szent György magánpatika.*

Kleopátra illatszerbolt

A mitológiából, a történelemből, a mesékből és egyéb szépirodalmi művekből megismert neveknek különösen nagy a hangulatteremtő erejük főképpen akkor, amikor a személynév és a fajtajelölő szó a jelentésében

harmonizál egymással: *Bacchus borozó, Lucullus étterem, Diana eszpresszó, Gül Baba étterem, Rigoletto cukrászda, Irisz gombüzlet, Kleopátra illatszerbolt, Kis Lucullus bisztró, Thália falatozó, Etele falatozó, Nimród vadászbolt, Hófehérke gyermekbolt, Ludas Matyi bisztró, Szundi borozó, Lukács gyógyfürdő, Gellért gyógyfürdő* (az utóbbi két személynév elől néhány évtizedik elmaradt a Szent jelző).

Jereván eszpresszó

Az intézménynévszerű elnevezésekben ugyanúgy, mint az "igazi" intézménynevekben szívesen egyedítenek különböző egyelemű földrajzi névvel a cégtulajdonosok. Az esetek többségében pl. a magyar vagy az egzotikus külföldi város, táj neve csupán díszítő szerepű, más esetben pedig a tulajdonnév a vendéglátóegység helyét is meghatározza: *Capri cukrászda, Jereván eszpresszó, Tisza kisvendéglő, Sajó vendéglő, Hernád vendéglő, Hegyalja kisvendéglő, Muhi pusztacsárda, Zemplén büfé.*

Az éttermek neveiben is gyakran szerepelnek földrajzi elemek: *Kékes étterem, Bükk étterem, Tokaj étterem, Sajó étterem, Velence étterem, Katowice étterem, Luxor étterem, Torockó étterem, Néva étterem, Bódva étterem, Szeged étterem, Mátra étterem, Tisza étterem, Tokaj étterem.*

Zugló könyvesbolt

Az intézménynévszerű elnevezések ezen csoportja azt mutatja, hogy a névadás alapjául egy-egy olyan földrajzi név szolgál, amely valamilyen módon szoros kapcsolatban áll a vendéglátó-ipari egységgel. Arról az utcáról, hegyről, hídról, városrészről stb. nevezik el pl. az éttermet, eszpresszót, vendéglőt, ahol az található. Ezért leggyakrabban a földrajzi név első eleme átkerül az intézménynévszerű elnevezésbe, de nem díszítő jelleggel, önkényesen, hanem lokalizáló céllal. Ahhoz, hogy ezeket az összefüggéseket, kapcsolatokat lássuk, helyi ismeretekkel kell rendelkezniünk. Például: Budapesten az *Angyalföldi könyvesbolt* Angyalföldről, a *Zugló könyvesbolt* Zuglóról (a főváros egy meghatározott kerületéről), a *Maros bisztró* a Maros utcáról, a *Mátyás étterem* a Mátyás király utcáról, a *Sasad vendéglő* a Sasadi útról, a *Károlyi cukrászda* a Károlyi Mihály utcáról, a *Tompa bisztró* a Tompa utcáról, a *Márvány Menyasszony* étterem a Márvány utcáról, a *Kék Golyó étterem* a Kék Golyó utcáról, a *Kmety poharazó* a Kmety utcáról, a *Németvölgyi eszpresszó* a Németvölgyi útról, a *Gogol borozó* a III. kerületi Gogol utcáról, a *Bimbó*

csárda a II. kerületi Bimbó utcáról, az *Ignác borozó* a V. kerületi Nagy Ignác utcáról, a *Krisztina söröző* a Krisztina körútról, a *Lehel vendéglő* a XIII. kerületi Lehel utcáról, a *Kőrös vendéglő* a XIX. kerületi Nagykőrösi útról, a *Vadásztanya étterem* a Vadász utcáról kapta a nevét.

A *Klauzál cukrászda* a Klauzál téren, a *Római erdei strandfürdő* és a *Római megálló étterem* a Római-parton, a *Malom-tó bisztró* a Malom-tó partján, a *Lánchíd eszpresszó* a Lánchíd mellett, a *Naphegy büfé* a Naphegyen, a *Normafa étterem* a Normafánál, az *Óhegy étterem* az Óhegyen, a *Jánoshegy vendéglő* a János-hegyen, a *Hármashatár-hegy étterem* a Hármashatár hegyen, a *Várhegy étterem* a Várhegyen, az *Ördög-om csárda* az Ördög-ormon, a *Csiki csárda* a budaörsi Csiki-dűlőn van.

Léteznek olyan elnevezések is, amelyekbe nem kerül át a földrajzi névből egyetlen elem sem, vagy csak annak töredéke, és így a közvetlen kapcsolatot jóval nehezebb feltárni, mert az nem nyelvi, hanem egyéb asszociáció révén jön létre. Például: a *Toldi vendéglő* Rákospalotán az Arany János utcában, a *Liget étterem* Rákosligeten, a *Metró eszpresszó* a metró Baross téri aluljárójában, a *Művész vendéglő* a Vígyszínház utcában, a *Medikus eszpresszó* az Üllői úti klinikák mellett, a *Fogaskerek étterem* a Fogaskerekű mellett, a *Sárospatak étterem* a Thököly úton, a *Citadella étterem* és a *Citadella turisztaszálló* a Gellérthegyen, az *Imre cukrászda* Pestszentimrén, a *Körönd eszpresszó* pedig a Kodály köröndön működik.

b) A tulajdonnévi értékű elem: melléknév

Pántlikás csárda

Az elnevezésre az jellemző, hogy az egyedítő elem motiválatlan, teljesen önkényesen kiválasztott fantáziánév: *Pettyes eszpresszó*, *Planétás ételbár*, *Pántlikás csárda*, *Ifjúsági étterem*, *Mini market*, *Ifjúsági cukrászda* (nem valószínű, hogy csak a tizenéveseket szolgálják ki), *Lipicai vendéglő*, *Fincsi élelmiszerbolt*.

Más esetekben a melléknévi jelző stilisztikailag (hangulatában) motivál: *Pityergő borozó*, *Torkos vendéglő*, *Koccintó borozó*, *Szomjas falatozó* (bár a két szó jelentése némileg ellentmond egymásnak).

Józsefvárosi halászkert

Melléknévi és egyben földrajzi névi eredetű az első elem a következő elnevezésekben. Egy részükben a földrajzi név az intézményszerű létesítmény tényleges helyét nevezi meg: *Budapest--Ferihegyi repülőtér, Józsefvárosi halászkert, Budai Mackó.*

Legalább ilyen gyakori az a típus, amelyben a földrajzi elem csak fantáziánévszerű, motiválatlan: *Alpesi vendéglő, Tiroli étterem.* Ezekkel ellentétben viszont van némi motivációs értékük, tájékoztató szerepük a *Kassai söröző, Pilseni sörbár, Szekszárdi borozó, Gömői étterem* elnevezéseknek, mert utalnak a megnevezett vidékek jellegzetes italára és ételére, amelyeket ezekben a vendéglátó-ipari egységekben kínálnak.

c) A tulajdonnévi értékű névrész: szószerkezet

Minőségjelzős szószerkezet

Vörös Postakocsi vendéglő

A típus elnevezései olyanok, amelyekben az első két elem minőségjelzős szószerkezet, és ehhez kapcsolódik az intézményszerű megjelölés értelmezésére szolgáló köznévi tag: *Kék Acél étterem, Kis Rabló étterem, Szőke Tisza halászcseré, Kis Lugas vendéglő, Erdei Lak kisvendéglő, Jó Falat grill, Jó Barát vendéglő, Árnyas Kert étterem, Kis Vadász étterem, Kis Cödör italbolt, Kis Lugas kisvendéglő, Kis Sziget eszpresszó, Régi Vám borozó, Székely Csárda kisvendéglő, Kávés Katica bisztró, Magyar Csárda étterem, Tiszti Klub étterem, Jó Szomszéd italbolt, Finom Falatok húsbolt.*

A következő nevek szintén olyan szerkezetűek, mint az előző csoport elnevezései, de ezek cégszerű elnevezések is egyben: *Vörös Rák étterem, Kis Korsó sörbár, Fekete Macska bisztró, Fekete Gyémánt vendéglő, Sárga Csikó kisvendéglő, Fehér Szarvas vendéglő, Kis Kakukk étterem, Kis Pipa étterem, Kis Kacsa vendéglő, Sárga Hordó borozó, Makk Hetes borozó, Zöld Ász borozó, Piros Ász borozó, Fehér Galamb étterem, Kis Pingvin büfé, Búsuló Juhász bár, Kék Sün vendéglő, Vén Betyár kisvendéglő, Fekete Holló vendéglő, Piros*

Hetes vendéglő, Öreg Malom söröző, Lila Akác étterem, Pepita Oroszlán étterem, Fekete Ló vendéglő.

Kis Royal étterem

A vendéglátóipar szakemberei gyakran élnek azzal a névadási módszerrel, hogy a meglévő híres, nagy, patinás éttermek, eszpresszók stb. neve elé teszik a kis jelzőt, és ezt a nevet kapja pl. az új, kisebb étterem cukrászda, eszpresszó: *Kis Borostyán vendéglő, Kis Royal étterem, Kis Vigadó falatozó, Kis Nemzeti cukrászda, Kis Dóm eszpresszó.*

Mennyiségjelzős szószerkezet

Két Kupa étterem

Ma talán nem annyira, de néhány évtizeddel ezelőtt szívesen adtak olyan elnevezéseket, amelyekben a tulajdonnévi értékű tagok mennyiségjelzős szószerkezetűek voltak. A ma is használatos cégszerű nevek közül néhány példa: *Két Kupa étterem, Két Korsó sörbár, Három Farkas étterem, Három Kis Kacsa italbolt, Három Szív vendéglő, Négy Jegenye italbolt, Öt Bárány vendéglő, Két Hattyú étterem.*

Birtokos jelzős szószerkezet

Mátra Gyöngye cukrászda

Birtokos jelzős szerkezetek csak ritkán fordulnak elő az intézménynév-szerű elnevezésekben. Néhány közülük: *Tisza Gyöngye étterem, Mátra Gyöngye cukrászda, Augusztus 20. gőzfürdő.*

d) A tulajdonnévi értékű elem: egyéb nyelvi eszköz

Léteznek olyan intézménynévszerű elnevezések is, amelyekben a tulajdonnévi értékű elem szóösszetétel, esetleg hiányos mondat, pl.. *Eszem-íszom bíztró, Nonstop étterem, Tipp-topp eszpresszó, Tik-tak eszpresszó, Rétes-mézes cukrászda, Jó Étvágyat vendéglő.*

Vendéglő a Kóborlóhoz

Régiességüknél fogva igen hangulatosak az olyan idegen mintára született elnevezések, amelyekben hátravetett határozós szerkezet van: *Vendéglő a Kóborlóhoz, Söröző a Két Medvéhez, Vendéglő a Kéményseprőhöz* (a német nevek között is gyakori, pl. Gasthof zum Schornsteinfeger). Nyelvművelésünk nem kifogásolja az ilyen elnevezéseket (vö. Nyelvművelő kézikönyv I. 1083--6).

HELYESÍRÁSUK AZ AKH. 1954. ÉS AZ AKH. 1984. ALAPJÁN

Az AkH. 1954. ezt az elnevezést nem ismerte, nem használta, következésképpen a helyesírásával sem foglalkozott, de a 261. pontban a többi példa között feltüntette a *Háztartási Bolt* és a 2. sz. *Népbolt*-ot is. Ezekre az elnevezésekre ugyanaz az írásmód vonatkozott (minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írunk), mint a többi intézménynévre általánosan. Az utóbbi évtizedekben rohamosan megszorodott a vendéglátóiparban működő kisebb egységek száma, a feliratok pedig elég tarka képet mutattak. Ha a minőségjelzős szerkezet alaptagját (vendéglő, cukrászda, eszpresszó, borozó, bár stb.) lényegtelen elemnek minősítették, akkor kis kezdőbetűs volt, de a mindkét elemében nagybetűs nevekre is találunk bőven példát. Az AkH. 1984., miután a szakkifejezést illetően megszületett a megállapodás, a 190. pontot szentelte ezek helyesírására. Itt megfogalmazza a legfontosabb tudnivalót: az intézménynévszerű elnevezésekben, mivel ezekben az intézménynévi jelleg kevésbé érvényesül, csak a tulajdonnévi, illetőleg az azzal egyenértékű tagot (tagokat) helyes nagybetűvel írni, az értelmezésre szolgáló köznévi tagokat kisbetűvel kezdve és különírjuk: *Keleti pályaudvar, Katonatelep vasúti megálló, Ferihegyi repülőtér, Ugocsa mozi, Kis Rabló*

étterem, Vén Diák eszpresszó stb. Annál is inkább helytálló ez, mert a köznévi elem gyakran elmarad, az egyedítést az első (és második) elem végzi: a Keletiből indultunk stb.

A cégszerű elnevezésekben többször találkozunk olyan szóösszetételekkel, mint aranykalász, aranybárány, aranycsákány stb. Az AkH. 1984. 115. pontja értelmében ezek összetételként jelölendők, mivel olyan anyagnévi jelzős kapcsolatok, amelyekben az elő- és utótag is egyszerű szó.

Az olyan idegen eredetű szavak, amelyek még nem eléggé ismertek, általában helyesírásukban sem magyarosodtak el. Helyes tehát, ha az átadó nyelv helyesírási szokásait megtartva, az eredeti alakjukban írjuk őket: *Expo étterem, Mignon eszpresszó, Palatinus strandfürdő* stb.

Nagy a tanácstalanság és következetlenség a filmszínházak helyesírásában még napjainkban is. A filmszínházak intézménynév voltát sokan megkérdőjelezi, mert azonosnak vélik a mozikkal, azok pedig nem nevezhetők önálló intézménynek. Például a *Béke mozi* a Nógrád Megyei Moziüzemi Vállalat kisebb egysége, hisz több mozi is van a központi intézménynek. Az értelmező kéziszótár is a *mozi*-t a *filmszínház*-zal, a *filmszínház*-at a *mozi* szóval értelmezi szinonimaként. A filmszínház hivatalos meghatározása: "(Játék) filmek nyilvános vetítésére való színházszerű intézmény" (ÉKsz. 410). Valóban a köztudatban a két fogalmat egymás helyett használják gyakran, mert a jelentésük között nincs nagy különbség.

A filmszínház, mely saját épületben működik állandó jelleggel, saját vezetővel és megfelelő létszámú apparátussal, a mozihoz képest nagyobb, szebb építészeti szempontból is, esztétikusabb, ízlésesebb a berendezése. Nagyobb településeken, városokban, megyeszékhelyeken és a fővárosban is inkább filmszínházakat üzemeltetnek, amelyek bemutatójoggal is rendelkeznek, a kisebb községekben pedig a szakemberek jórészt bérelnek egy helyiséget filmvetítés céljára a művelődési otthonban, és azt nevezik el mozinak. A filmszínház tehát sok tekintetben közelebb áll a színházhoz, mint egy "egyszerű" mozi. Annak ellenére, hogy írásban soha nem fogalmazták meg a különbséget, a filmforgalmazással, a filmbemutatóval foglalkozó szakemberek a filmszínházat magasabb kategóriának érzik a mozinál. Ezt viszont a helyesírásban nem tudjuk és haszontalan is lenne érzékeltetni kétféle különböző jelöléssel. A helyesírás könnyen elsajátíthatóságának elve miatt érdemes a filmszínházak nevét is a mozik analógiájára azonos módon kisbetűvel írni: *Hunyadi filmszínház, Béke mozi*.

Az intézménynevek periferiáján találhatók az olyan névalakzatok, amelyekhez nem kapcsolódik igazi intézmény, mert egy-egy kiállítás, rendezvény, országos vagy nemzetközi vásár stb. elnevezései ezek. Tulajdonnévi jellegük azzal indokolható, hogy általában saját rendezőirodájuk, költségvetésük, egy-

személyes "gazdájuk" van jogi képviselővel. Állandó apparátussal dolgoznak, és gyakran külföldiek is látogatják ezeket a rendezvényeket. A nevek helyes formája tehát ennek megfelelően minden elemében nagybetűs, pl.: *Budapesti Nemzetközi Vásár, Agria Játékszín, Budapesti Tavaszi Fesztivál, Soproni Tavaszi Fesztivál, Szegedi Szabadtéri Játékok, Budapesti Művészeti Hetek, Vadászati Világkiállítás* stb. Ezekkel ellentétben a csak alkalmanként megrendezésre kerülő különféle összejövetelek nevét a 191. pont szerint kívánatosabb kisbetűvel írni: *matematika tanulmányi verseny, belgyógyászok konferenciája* stb.

Az intézménynévszerű elnevezések melléknévi alakjait nem túl gyakran szoktuk használni. Ha mégis szükségünk van rájuk, a 190. pont utolsó megjegyzése alapján a tulajdonnévi vagy az azzal egyenértékű tagok megőrzik nagy kezdőbetűjüket, a a műfajjelölő szó pedig marad továbbra is kisbetűs: *Keleti pályaudvari, Ugocsa mozibeli* stb.

BACHÁT LÁSZLÓ

Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

A DEBRECENI DIÁKNYELV NÉHÁNY KÉRDÉSE

ABSTRACT: (*Some questions on school slang in Debrecen*) This paper based on a vocabulary examination in five secondary schools deals with three questions. 1. Is there anything left in today's school slang from the earlier period? 2. What is the difference between this local slang and its country-wide version? 3. Are there any differences between the language used at the reformed college and at other secondary schools of the town?

1. Nincs szándékomban a mai debreceni diáknyelvet rendszeresen feldolgozni. Adataim is meglehetősen hiányosak, hiszen három gimnázium és két szakközépiskola adatait ismerem csak. Az ezekben használt szokat és kifejezéseket az ott végzett főiskolai hallgatóim gyűjtötték össze néhány évvel ezelőtt. Nem is tudok arról, hogy valaki mostanában részletesebben foglalkozott volna a témával. Igaz, régebben sem tanulmányozták alaposabban, bár elég sok szót és kifejezést jegyeztek fel írók, nyelvészek, tudósok. Jókai Mór az "És mégis mozog a föld" c. regénye első fejezetében közel ötven szót közöl, de más regényeiben is találunk debreceni diáknyelvi szokat. DOBOS KÁROLYnak az 1898-ban megjelent diáknyelvi szótárába is sok bekerült ezekből a szavakból. Ő már felhasználta GÉRESI KÁLMÁN dolgozatainak az adatait is (Tiszántúli Református Középiskolai Tanáregylet Évkönyve, 1879/80. évf.), továbbá BARCZA JÓZSEF "Debreceni diákszók és szólásmódok" c. tanulmányát /Nyr. XXV. 454. és 503.). Századunk elején OLÁH GÁBOR közöl nagyobb számú adatot "A debreceni nyelvjárás" c. tanulmányában (NyF. 26. sz. 42--44.). A felsorolt adatközlésekben a szók többnyire latin hatásra mutatnak, jó részük latin szó: *oratórium*, *convictus*, *internatus*, *studium*, *sedes*, *coetus*, *senior*, *absurdum* (a töltött káposzta), *raro* (hús, mert ritkán volt), *semper* (mindennapi menzai leves), *akademia* (száraz tészta, megakad az ember torkán), *letum nuntium* (otthonról küldött csomag vagy pénz) stb. Nagy

ünnepeken *legációba* jártak a diákok, és a *sacra bursá*-ba gyűjtöttek az iskola részére. *Tyilológus*-nak nevezték a teológusokat, *füleológus*-nak a filológusokat és *fülesgófus*-nak a filozófusokat (S. Debreceni absurdum. Magyar Hírlap, 1973. jan. 17. 8.), *Ad arma!* volt a diáktűzoltóság felszólítása tűzoltásra. A *lódia*kok húzták a vízfordó szekeret, a *fővízész* kormányozta. A *kisbotos*-nak és a *nagybotos*-nak nagy szerep jutott a tűz helyének megközelítésében, de máskor is vezető diákok voltak. Az ivászatot *botanizálás*-nak nevezték, hiszen borvirágot szedtek. Századunk első évtizedeiben a debreceni diáknyelv is megmagyarosodik. Innentől kezdve nagyobb közlemény már -- tudomásom szerint -- nem jelent meg.

2. Ahogy tanulmányom elején említettem, nem szándékozom feldolgozni a debreceni diáknyelvet. E tanulmányomban az öt középkokú intézményben összegyűjtött szókincs alapján három kérdést akarok megvizsgálni: 1. a régi debreceni diáknyelvi szókincsből él-e valami még a mai diáknyelvben; 2. különbözik-e a debreceni diáknyelv és az országos diáknyelv; 3. a debreceni református gimnázium és kollégium diáknyelve mutat-e eltéréseket a városi diáknyelvtől. U. i. ez az intézmény megmaradt felekezeti iskolának, és jóval zártabb közösségnek tűnik, mint a többi iskola közössége.

E kérdések megvizsgálásához nézzük meg, milyen szók élnek a debreceni diáknyelvben. Először az iskolai élet szavait vizsgáljuk meg, majd a mindennapi élet fogalmainak a megnevezéseit.

a) Az iskolákat és azok tanulóit egyformán nevezik meg a debreceni diákok: *TÁG* a Tóth Árpád Gimnázium, tanulói a *tágosok*, *Csoki* a Csokonai Gimnázium, tanulói a *csokisok*, *Fazék* a Fazekas Mihály Gimnázium, tanulói a *fazekisták*, *Vegyí* a Vegyipari Szakközépiskola, *vegyisek* a tanulói, *Refí* a Református Gimnázium, és *refísek* a tanulói stb. A Református Gimnázium azonban kapcsolatban áll a Ref. Teológiával, így *teológiának* nevezik a lelkészképzőt, a hallgatóit *tahológusoknak*. Általában az iskola *suli*, *sulesz*, *sulej*, *sulkó*, *isi*, Debrecenben még *présháznak* is nevezik. A kollégium *koli*, *kolesz*, *zárda*, *kóter*, *börtön*, a református gimnazisták *internátusnak*, sőt *diakóniának* is nevezik.

Az igazgató *diri*, *főnök*, *nagyfőnök serif*, *góré*, csak debreceni megnevezés: *dirinó*. Az igazgatói iroda: *diriház*. A tanárok *tancsik*, *okítók*, *hajcsárok*, Debrecenben még *oszkárok*, *tanagarak*, az osztályfő *oszi*, *ofő*, *oszfő*. A tantárgyak: *rohadalom*, *birodalom* (irodalom), *nyögtan* (nyelvtan), *töri*, *törçi*, *töci*, *töresz* (történelem), *mat*, *matek*, *népnymorító* (matematika), *fizi*, *fizász* (fizika), *biosz*, *bajológia*, *dögtan* (biológia), *rémtn* (mértn), *kornyika* (ének), *fegyházi ének* (egyházi ének a ref. gimnáziumban), *ruszki*, *iván-nyelv* (orosz), *inglis* (angol), *tesí*, *bukfencóra* (testnevelés), *hapticihológia* (pszichológia), csak Debrecenben.

Az osztályzásokból a legtöbb elnevezése az elégtelen jegynek van: *fa, szeka, karó, peca, dugó, csikó, kapa, kampó, peca, kanca*, a református gimnáziumban él a *szekunda* szó is. Aki egyest kapott, *befásított, fásít, bekarózott*, vagy ha sok egyese van, *sokat kapált* (debreceni kifejezés). Aki megbukott, annak *tovább akarják élvezni a társaságát* (ez is debreceni kifejezés), *teljesítette a fásítási tervét*, az *ellovagolt*, azt *megvágták, meghúzták*. A kettes *kanyarodó* és *bélás*, a közepes *fogás, hattyúnyak*, a négyes *fordított szék*, az ötös *pityorka*. A dolgozat *doli, dogá, röpi, röpcsi, röppentyű, cetli, fapados* (röpdolgozat). A fejesvonalzó *fejes*, a radír *racska*, a ceruza *cerka*, a toll *penna*. A tanulásnak sok szava van a diákságnak: *kupálódik, átmegy okosba, gürizik, gyúri magát, termel, falja a könyveket, magol, benyal, bezúg, terheli az agyát, bevesz, átrágja a könyvet, művelődik, bever*. A lecke *anyag*, Debrecenben *lecsó*.

Az étkezés az étteremben, a *kajaldá*-ban vagy a *népkonyhán*, a ref. gimnáziumban a *tápin téz*etben történik. A *kaja*, a *tápszer*, a *takarmány*, a *táplálék* itt fogyasztható el. Egy-két helyen a *vályú* elnevezés is járja. A *kotyvalékok*, a *löttyök*, tehát a levesek eléggé változatosak. *Petőfi-leves, BMV-leves, Zrinyi-leves, Bolyai-leves, sportleves és menzaleves* váltják egymást. A második fogás lehet *tejbepapi, hokedli* (nokedli), *kínai tápszer* (rizs), *robbantott csirke, proletár pörkölt* (paprikás krumpli), *macskapörkölt* (tejberizs), *zöldség* (mindenféle savanyúság, debreceni diákszó), *ühüm* (hangalaki hasonlóság alapján, az öhöm diákneve, debreceni diákszó).

Az iskola melegágya a ragadványneveknek, csúfnevet vagy bóknevet kapnak a tanuló társak, a tanárok. Diák ragadványnevek: (*Csoki* (barna bőre van), *Coca* (jó húsban levő), *Seprűnyél* (vékony, magas lány), *Zerge* (mozgékony fiú), *zöldike* (örökké zöld ruhában jár). *Kisló* (nagy foga miatt, a bátyja a *Nagyoló*), *Gyapjas* (dús és göndör hajú), *Effendi* (a Vezendi vezetéknévű fiú, hangalaki hasonlóság alapján), *Dömper* (kövér fiú), *Kukuruc* (Kurucz családnevű leány neve), *Joghurt* (kedvenc ételéről), *Ringyó* (rossz hírű leány neve). Egy fiút *Parabolá*-nak hívnak, egy másikat *Csokoládé*-nak. Az előbbi a paraboláról való felelete alapján kapta, az utóbbi a csokoládé kedvelője. A tanári ragadványnevekből is megemlítek néhányat. *Klóranýó* (kémiatanárnő), *Hanglétra* (magas termetű énektanárnő), *Molekula* (kémiatanár), *Csak és Logaritmus* (mindkettő ugyanannak a matematikatanárnak neve, az első szavajárásáról), *Szép Ilonka* (egy ízléstelenül öltözködő, Ilona keresztnévű magyartanár neve), *Vicsori* (állandóan mosolyog). *Gémeskút* (magas, nyúlánk nő, a családneve Gémesi). Az egyik iskolában a takarítónőt *Csótány*-nak nevezik. A debreceni diákság névadási módjai ugyanazok, mint másutt az országban.

b) Szórakozás, fiúk és leányok kapcsolata

A diszkóban vagy klubcsiban, sokszor házi bulin találkoznak a fiúk és leányok, és ott csörögnek, csorognak, ráznak, lotyognak, vagyis táncolnak. Persze, a táncolásra a debreceni diákoknak még van egy csomó szava, kifejezése. Ilyenek: *ugrabugrál, bizsereg a talpa, mocorog a lába* stb. Ha egy fiú és egy leány érdeklődik egymás iránt, akkor *együtt járnak, bírják egymást, közös sávon vannak, együtt futnak, benne vannak a buliban*. Rendszerint a fiú *szedi fel* a leányt, de történhet fordítva is. *Becsavarodik, belehabarodik* a fiú a leányba, *tömi a fejét, eteti, megdumálja*. Ha sikerrel jár, *bedől* a lány, *behapszik*, s akkor egymás körül donganak, *dúl a l'amur, nyalják-falják egymást, smaciznak, smárolnak*.

Úgy látszik, hogy a mai diáknyelvre is érvényes BENEDEK KÁROLYNAK az az 1908-ban leírt megállapítása, hogy a hazai diákság szóhasználatában az egyes iskolákban, tájakon alig van eltérés az iskola és az iskolai élet szavait illetően! (Nyr. XXXVII. 126--8).

c) A társas érintkezés szavai

A köszönések, megszólítások, kérések és megköszönések nyelvi formái a debreceni diáknyelvben is ugyanazok, mint másutt az országban. A *helló, szia, szíó, üdv, cső, csőszők, by-by, csau, tiszteletem, viszlát, hali, halihó, hé!, hékás!, figyusz!, apafejl, anyám, bébi, picim, öcskös, dinnye* (megszólításként Debrecenben használatos csak); *thank, hálám örökké üldözni fog, ha nagy leszek, meghálálom, hálám örökké üldözni fog, csak utól ne érjen* stb. szinte mindenütt az országban a városi diákok nyelvhasználatában megtalálhatók.

d) A mindennapi élet fogalmait kifejező szók száma

Igen nagy, s úgy látszik, itt már több olyan szó és kifejezés van, amely másutt az országban nem fordul elő a diáknyelvben.

E témakörben először a rokonságot, a lányokat és a fiúkat, továbbá az ismeretlen idegeneket jelentítő szókat kell számba venni. A *fater, muter, az űsök, a bratyó, bratyesz, tesó, unokatesó, nagyí, az öregem* stb. szerte az országban használatos szók. Az idegen fiú és férfi megnevezésében a *srác, hapsi, krapek, tag, fej, bika, pasi, pasinger, ürge* stb. szók is közzismertek. A református gimnázium diákjainak van csak néhány eltérő szava: *cicafiú, nyálkirály*. A leány- és nőnevek: *csaj, csajka, bőr, spiné, spinkó, amazon, tyúk, pipi, massa, moha* stb., a református iskola diákjai ismerik a *pretty*, a *cicalány* és a *cicavirág* szavakat ebben a jelentésben. Elég sok az ízléstelen és a durva szó az idősebb nők megnevezésére, különösen a fiúk nyelvhasználatában (*cápa, nyanya, vénlány, öreglány, banya, bányarém* stb.).

Hihetetlenül nagy azoknak a szavaknak a száma, amelyek külső vagy belső tulajdonságot jelölnek, másutt is, Debrecenben is: *tökmag, töpörtyű, talajmenti, alagsori, mini, mélynövésű, törpe* stb. az alacsony növésű, kicsi

diákok jelzői, a *coli*, *colos*, *hosszú*, *góliát*, *égimeszelő*, a magas diákok jelzői. A *tehen*, a *dromedár*, a *ló*, a *dagadt*, a *dundi*, a *dübbencs*, a *hájbáj*, a *tömörgyönyör*, a *dömper*, a nagy darab és kövér gyerekek jellemzői. Akit *könnyebb átugrani*, *mint megkerülni*, az alacsony, igen kövér ember. Az *egyszázbélű*, a *gilisza*, a *gebi* hosszú sovány gyerekek a csúfoló jelzője. Az erős fiú *deltás*, *kajakos*, *badis*, *kottás* (ez utóbbi csak Debrecenben használt szó), a kopasz *dímafejú*, a fekete hajú és bőrű, *kormos*, *bokszos*, *brazil* vagy *cigány*, a vörös *piroska*, a szeplős *pettyes*, *lúdtojás*, a szemüveges *kígyó*, a hosszú lábú *hosszúláb*, a szép leány, *menő* és *jó tarisznya*, *pretty*, *jó bőr*, a jó alakú lánynak *jó a karosszériája*, a szép lábúnak *jó az alváza*. A nagyon csúnya és utálatos fiúra és leányra a református gimnáziumban azt mondják: *r²* (rohadtul ronda). A belső tulajdonságok kifejezésére ugyancsak sok szó él a nyelvhasználatban. A buta gyerek *lökött*, *hiányzik egy kereke*, *agyilag zokni*, *hangyás*, *nyomott*, *gyagyás*, *dinnye*, *dilis*, *elementek neki*, *de még nem jöttek vissza*, az okos diák *jó fej*, *nagy fej*, *átment értelmesbe*, a ravasz *nagy franc*, a beképzelt *játssza az esztét*, *megjátssza magát*, *adja a bankot*, *nagyképű*, *ő a Jani*, a gyámoltalan *nyámnyila*, aki hazudik, az *hadovál*, *átmegy szivattyúba*, az *Andersen*, a buta és műveletlen diák *nagy nulla*, *bunkó*. Aki sokat beszél, *hadovál*, *nyomja a szöveget*, *nyomja a sódert*, *szövegel*, aki veszekedik, *szívózik*, *zúrt csinál*, s ha ennek következtében nem áll vele szóba valaki, akkor *mosolyszünet van köztük*.

A külső és belső tulajdonságra utaló szavak közül debreceni a *kottás*, *hosszúláb*, *mélynövéssű* és a *jó tarisznya* szók, a református gimnázium szavai: *r²*, *pretty* és *protkás*.

A régi diáknyelv az emberi test részeit külön diákszóval nem nevezte meg. A *kobak*, a *mancs* és a *praeli* szókat az egész társadalom használta, rosszálló megnevezése voltak a fejnek és a kéznek. Ma szinte minden testrésznek van diákszáva. Ilyenek: *kuklyuk* (szem), *duda*, *előny*, *tejcsárda* (mell), *csőr* (száj), *hári* (haj), *tappancs* (láb), *porszívó* (orr), *pilács* (szem) stb. A református iskola tanulói nem használják ezeket a beszédben. Az újabb szógyűjteményeimben a testrésznevek száma nagyon kevés, inkább csak azokat szeretik megnevezni, amelyeket társaságban kimondani nem szokás. A legszelídebbet idézem: *pofa* (az arc).

A ruházkodás szavai is a régiségben a köznyelv szavai voltak. A mai diák annál több szót ismer és használ ezek megnevezésére. Ilyenek: *szerelés*, *szerkő*, *cucc*, *cula*, *hacuka*, *rongy*, *gumma*, *pulcsi*, *farmis*, *farmó*, *naci*, *uniform*, *templomi ruha*, *fekete-fehér*, *Bocskai* (az utolsó négy csak a református gimnazisták nyelvében él), *bőrharisnya*. Aki elegánsan öltözik, az *átment divatosba*, *kitört rajta a kultúra*, az *divcsi* (a divatos rövidítése), *kinyalta magát*, *menő szerkója van*.

A tetszés, a nem tetszés, a közömbösség és egyéb emberi érzelmek, cselekvések kifejezésére, a mai diáknyelvnek, benne a debreceninek is igen sok érdekes szava és kifejezése van: *bírja, jó nála, oda van érte* (tetszik neki), *rászáll, ki van rúgva rá, nem kamelja* (nem tetszik), *felőlem!*, *nekem nyolc, kit érdekel, akár a falra is mászhatsz, tök mindegy* (nem érdekel), *kihúzta a gyufát, összebalhéznak, kap egyet, behúz neki, laposra ver, elkapta a frakkját* (verekedik), *kopj le, lépj olajra, húzd el a csíkot, fárasztó tudsz lenni* (felszólítás távozásra) stb.

A Dobos-féle diáknyelvi szótárban sok a pénz, a forint jelentésű szó. A *letum nuntium* szót Debrecenből adatolja. A mai debreceni diáknyelvi szók: *mani* (money), *guba, dohány, garas, zsozsó, lóvé, gázsí, mancsesz* (ref. gimn.), *rongy, kiló* stb. A pénzt a diákoktól *legombolják, elmarják, elcsenik, elemelik, elszajrézzák, megfújják, elhappolják, elcsaklizzák* (ellopják), pedig kell a pénz *dilibogyóra, cukorkára* (gyógyszer), *piára, lélekmelegítőre* (ital), *kajára* és *cigire*. A rendőr *zсарu, hekus, zsernyák, fakabát*, a rendőrség a *Szabó család*.

A diáknyelvnek, akárcsak az ifjúság nyelvének igen jellemző vonása a túlzó jelzők és határozók használata. Sokszor ezek a jelző előtt fok- és mértékhatározói szerepben állnak. A debreceni adatszolgáltatóim is nagy számmal sorolnak fel ilyeneket. A *jó* jelző előtt nagyon gyakori az *állati, oltári, isteni, bomba, irtó, frankó, hobós, szédítő, dzsessz, pop* (az utolsó kettőre csak Debrecenből van adatom) jelző és a *klasszul* határozó, a *rossz* jelző előtt gyakori az *oltári, az állati, a tök* jelző, de jónéhány durva, trágár szó is megjelenik itt (*szar, geci, fasza*). Nyelvművelőink megítélése szerint ezek sok szabatos jelzőt kiszorítanak a nyelvhasználatból, de sajátos hangulatot adnak a diáknyelvnek (vö. KOVALOVSKY, Nyelvfejlődés - nyelvhelyesség. Bp., 1977. 119.). Íróink közül néhányan ezt látják a fiatalság nyelve legjellemzőbb vonásának (Kolozsvári Grandpierre Emil, Ember Mária).

A kevés ízléstelen, durva és trágár szó, amely a debreceni adataim között szerepel, azt mutatja, hogy a diákok mindennapi beszédében az ízléstelen és durva szavak otthon vannak, gyakran használják is ezeket. Azt azonban meg kell állapítanom, az utóbbi években mintha tisztulna ilyen szempontból a diákságunk nyelve. Talán összefüggésben van ez azzal, hogy magatartásukban is mintha fegyelmezettebbek lennének, és a kötelességeiket is jobban teljesítenék.

3. A debreceni diáknyelv szavainak zöme is más nyelvváltozatból vagy idegen nyelvből való. Ha pedig az egyik nyelvváltozatból másik nyelvváltozatba megy át a szó, rendszerint jelentésváltozáson is átmegegy, sőt alaki változáson is. A szóalkotásnak általában azokkal a módjaival találkozunk Debrecenben is, mint másutt az országban. Sok az összetett szó és sok a képzett szó (*tanagarak, bekarózott, sportleves, tejbepapi, macskapörkölt,*

unokatesó, cicalány, deltás, kajakos, szövegel, szívózik, oltári, állati, szédítő stb.) Több szó keletkezett elvonással (*kaja, pia*), mások rövidüléssel (*dírcsi, cigi, tesó*). Szóvegyülést is találunk (*elcsákliz* = csak + pakliz), több mozaikszó (*BMV, r²*) is van, néhány szóban pedig a szóalak eltorzításával találkozunk (*gumma, dübbencs*). Sok az idegen szó, főleg a tanult nyelvekből (*pityorka, a köszönési formák, tantárgy-megnevezések*), több tulajdonnévből köznév lett (*piroska, góliát, andersen*).

4. A vizsgálataim azt mutatják, hogy a régi debreceni diáknyelvből alig él néhány szó (*internátus, senior, szekunda*). Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a DOBOS-szótár sok szava él ma a debreceni diáknyelvben, de ezek zömét DOBOS nem debreceni szóként adatozza (a leckét *bevágja, puska, guba, csikó* stb.). Nem nagy azoknak a szavaknak a száma sem, amelyek jellegzetesen debreceni diákszók. Ilyenek: *présház, dirinó, oszkárok, tanagarak, hapticológia, sokat kapál, tovább élvezi a társaságot, lecsó, zöldség, ühüm, mozog a lába, mocorog a talpa, dinnye, hosszúláb, kottás*. Olyan szó is kevés van, amelyet csak a református gimnázium tanulói használnak: *tahológus, internátus, diakónia, birodalom, fegyházi ének, szekunda, cicafiú, cicalány, nyálkirály, pretty, cicavirág, r², protkás, uniform, tyemplomi ruha, fekete-fehér, Bocskai, mancsesz*. Meg kell jegyezni, a református gimnázium diáknyelvi szókincséről, hogy ez a legszegényesebb.

